

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

1 • 2003

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції
04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: redakcia@iananu.kiev.ua

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,
М.І. ГЛАДКИХ, А.Л. ЗАЛІЗНЯК,
В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,
В.Ю. МУРЗІН, В.В. ОТРОЩЕНКО,
В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПІАОВСЬКИЙ,
Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГІЛИК,
Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор О.І. Калашиникова
Технічний редактор
T.M. Шендерович

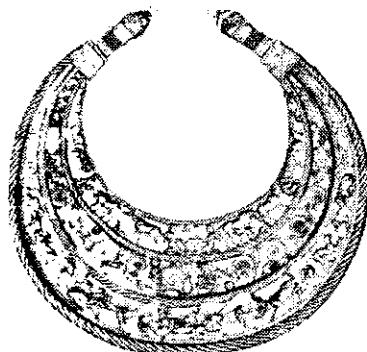
Коректор
I.B. Ребчук
Комп'ютерна верстка
D.O. Шевченка

Здано до набору 12.01.2003. Підписано до друку 27.03.02. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 18,07. Тираж 700 прим. Зам. 882

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика», 01004
Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2003

ЗМІСТ

Вітасмо з Державною премією.....	3
----------------------------------	---

Статті

СМИРНОВ С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми	7
БЕРЕЗНИЦЬКА І.М. Геоморфологія палеолітичних пам'яток долини річки Бакиала	21
ЗУБАР В.М. До історії Таврики II—І ст. до н. е.	27

Публікації археологічних матеріалів

РУСЯЄВА М.В. Найдавніша скульптура Гермеса Пропілея з Херсонеса Таврійського	36
ВИНОГРАДОВ Ю.Г., ЗАЙЦЕВ Ю.П. Новый эпиграфический памятник из Неаполя Скифского (предварительная публикация)	44
ВИНОКУР І.С., ЯКУБОВСЬКИЙ В.І., ЖУРКО О.І., МЕГЕЙ В.П. Речовий скарб із літописного Губина	54

До історії стародавнього виробництва

ПЕТРАУСКАС А.В. Видобуток та обробка каміння на давньоруських селицях Середнього Подніпров'я	66
--	----

Дискусії

ЦУКЕРМАН К. Два этапа формирования древнерусского государства ..... ТОЛОЧКО П.П. Русь изначальная	76 100
--	-----------

Нові відкриття і знахідки

ТРЕЙСТЕР М.Ю., ЗУБАР В.М., СТРОКОВА Л.В. Дві свинцеві пластини із зображенням дунайського вершника з колекції Національного музею історії України	104
РОМАНЮК В.В. Комплекс знахідок черняхівської культури з поселення біля с. Лук'янівка	109
КОЗАК О.Д., ПОТЕХІНА І.Д. Мешканці «града Володимира» за даними антропології	113

Хроніка

БУЙСЬКИХ С.Б. Міжнародний конгрес антикознавців у м. Бордо	130
КОЗАК Д.Н., ФІЛІПЧУК М.А., МИЛЯН Т.Р. Міжнародна археологічна конференція «Нові технології в археології»	132
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжковий огляд	134
До 60-річчя Дмитра Петровича Недопако	139

Пам'ять археології

СИТНИК О.С., Ю. Полянський — перший дослідник західноукраїнського палеоліту	140
---	-----

Рецензії

ПІОРО І.С. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса... БЕРЕЗАНСКАЯ С.С., ВІДЕЙКО М.Ю. Jerzy Libera. Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy.....	145 149
Наші автори	152
Список скорочень	154

ВІТАЄМО З ДЕРЖАВНОЮ ПРЕМІЄЮ

17 лютого 2003 р. відбулася церемонія нагородження лауреатів Державної премії України в галузі науки і техніки. Серед лауреатів премії — 10 провідних археологів України, авторів і керівників авторських колективів двох фундаментальних досліджень з давньої історії України. Колектив редакції журналу «Археологія» та всі археологи України щиро вітають лауреатів: академіка НАН України доктора історичних наук професора Толочка Петра Петровича; члена-кореспондента НАН України доктора архітектури професора Крижицького Сергія Дмитровича; доктора історичних наук Козака Дениса Никодимовича; доктора історичних наук Івакіна Гліба Юрійовича; кандидата історичних наук Круца Володимира Опанасовича; доктора історичних наук професора Моцю Олександра Петровича; доктора історичних наук Мурзіна Вячеслава Юрійовича; доктора історичних наук Отрощенка Віталія Васильовича; доктора історичних наук Русєву Анну Станіславівну; доктора історичних наук професора Станка Володимира Никифоровича.

Нині виходить друком велика кількість псевдоісторичних книжок, які формують викривлений погляд на історичну проблематику. Ми розуміємо, що весь загал переконати неможливо, але дати грамотну відповідь, а ще краще — дати НОВУ КНИГУ безпосередньо в руки — це правильний крок.

Пропоновані фундаментальні академічні дослідження «Давня історія України» (у 3 томах) та «Етнічна історія давньої України» написані провідними спеціалістами Інституту археології НАН України. Вони присвячені проблемам історії України від найдавніших часів до епохи Київської Русі включно.

Авторський колектив, ґрунтуючись на величезній джерельній базі намагався максимально об'єктивно відтворити складні і багатолінійні історичні процеси в межах України. При цьому автори виходили з того, що етнічний процес ніколи і ніде не був простим розвитком, що зводився до послідовного відтворення поколінь єдиного етносу. Населення території України в давні часи не було етнічно і культурно однорідним. Через постійні міграції воно перебувало на кожному історичному етапі у динамічному стані. Звичайними були асиміляційні процеси, розчинення одного етносу в іншому або через змішання двох і більше етносів, творення цілком нових народів. Слід також пам'ятати, що Україна — це лише невелика частина Європи і її сучасні державно-політичні межі ні до чого не зобов'язували давні народи.

Матеріал, викладений на сторінках книг, відрізняється виваженістю та глибоким науковим підходом, залучені також матеріали різних галузей історичної науки, найширшого кола археологічних, антропологічних та етнографічних джерел.

ДАВНЯ ИСТОРИЯ УКРАЇНИ (у трьох томах)

Редакційна колегія: П.П. Толочко (голова), В.Д. Баран, С.М. Бібіков, В.М. Зубар, С.Д. Крижницький (заступник голови), О.П. Моця, В.Ю. Мурзін (відповідальний секретар), В.В. Отрощенко, В.Н. Станко, Р.В. Терпиловський.

Видання є першою фундаментальною працею, присвяченою найдавнішому періоду історії України, написаною із залученням найширшого кола археологічних, історичних, етнографічних та антропологічних джерел.

Том 1 «Первісне суспільство».

Редакційна колегія тому: В.Н. Станко (відповідальний редактор), С.С. Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких, Н.С. Котова, В.О. Круц, С.І. Круц, В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассамакін, В.Н. Станко, П.П. Толочко.

Автори: С.С. Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких, Н.С. Котова, В.О. Круц, С.І. Круц, В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассамакін, В.Н. Станко, П.П. Толочко, Н.О. Климентьева, К.І. Савенюк.

У першому томі висвітлено факти та події первісної історії України від появи перших людей на її території до кінця бронзового віку (блізько 1 млн років тому — Х ст. до н. е.), проаналізовано динаміку історико-культурних змін, темпи суспільного прогресу, досягнення та втрати у сфері виробництва й споживання, суспільний устрій і духовну культуру, антропологічний склад населення.

Том 2 «Скіфо- антична доба».

Редакційна колегія тому: С.Д. Крижницький (відповідальний редактор), В.М. Зубар (відповідальний секретар), С.С. Бессонова, В.Ю. Мурзін, А.С. Русєва, Є.В. Черненко.

Автори: С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилюк, В.М. Зубар, В.В. Крапівіна, С.Д. Крижницький, Н.О. Лейпунська, В.Ю. Мурзін, О.Є. Пуздовський, А.С. Русєва, О.В. Симоненко, С.А. Скорий, Н.О. Сон, Є.В. Черненко.

Редакційно-видавничий редактор: В.О. Коваленко, Р.К. Пахолюк, О.М. Петрашенко.

У другому томі висвітлено давню історію населення України від ранньозалізної до пізньоантичної доби (IX ст. до н. е. — V ст. н. е.) в усіх її аспектах — політичному, соціально-економічному, культурному. Викладено найголовніші гіпотези, концепції та погляди на історію кімерийців, скіфів, сарматів, античних держав Північного Причорномор'я, які відігравали провідну роль в історії цього регіону, та їх взаємовідносини.

Том 3 «Слов'яно-руська доба».

Редакційна колегія тому: П.П. Толочко (відповідальний редактор), Я.Є. Боровський (відповідальний секретар), В.Д. Баран, Г.Ю. Івакін, О.П. Моця, Р.В. Терпиловський.

Автори: Ю.С. Ассєв, В.Д. Баран, Я.В. Баран, С.О. Біляєва, Я.Є. Боровський, В.М. Зоценко, Г.Ю. Івакін, Д.Н. Козак, Б.В. Магомедов, В.Л. Миц, О.П. Моця, Р.С. Орлов, С.П. Пачкова, О.М. Приходнюк, С.П. Сегеда, Р.В. Терпиловський, П.П. Толочко, О.В. Харламов.

Редакційно-видавнича група: В.О. Коваленко, Р.В. Терпиловський, О.М. Петрашенко, Н.В. Блажевич.

У третьому томі висвітлено історію населення України слов'янської та давньоруської доби (ІІ ст. до н. е. — перша половина XIII ст. н. е.) в аспекті формування слов'янства, визначення його ролі в розвитку Східної Європи, постання Києворуської держави та її провідної ролі в історії регіону. Викладено найголовніші гіпотези, концепції та погляди на проблему походження слов'ян, шляхи формування Київської Русі, звязки східного слов'янства з Візантією й кочовим світом.

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Авторський колектив: П.П. Толочко — керівник авторського колективу, Д.Н. Козак, О.П. Моця, В.Ю. Мурзін, В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда.

Редакційно-видавнича група: Н.О. Климентьєва, М.М. Ієвлев, О.М. Петрашенко.

Фундаментальна монографія присвячена висвітленню взаємозв'язків, що мали місце протягом століть і тисячоліть у міжетнічних контактах різних племен і народів, які в давнині й середньовіччі проживали на землях сучасної України. Хронологічні рамки дослідження — від появи людини на півдні Східної Європи близько 1 млн років тому до XIII ст. н. е., коли внаслідок монголо-татарської навали з історичної арени зйшло перше державне утворення східних слов'ян — Київська Русь.

Статті

С.В. Смирнов

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА: СУПЕРЕЧЛИВІ МОМЕНТИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено аналізу проблемної ситуації, що склалася навколо вивчення етнічних процесів в археології.

Розгляд питань, які є предметом обговорення цієї статті, хотілося б почати з твердження, що археологічна наука є такою, якою є розробка проблеми археологічної культури. Для цього є серйозні підстави. Якщо інші наукові категорії, якими ми користуємось у науковій діяльності, запозичені нами з інших наук, то категорія «археологічна культура» породжена самим розвитком археологічних знань, практикою вивчення археологічних пам'яток. Ось чому без перебільшення можна сказати, що в проблемі археологічної культури знайшли найповніше відображення всі здобутки й болові точки сучасної археології.

Неможливо в межах однієї статті висвітлити весь широкий спектр питань, пов'язаних з проблемою виділення, опису та інтерпретації окремих археологічних культур: лише побіжний історіографічний огляд усіх думок за обсягом міг би вийти за її межі. Тому розглянемо лише деякі вузлові питання, які окреслюють сутність проблемної ситуації, що склалася на сьогодні. Передусім зазначимо, що, як це не дивно, досі не існує єдиного, усіма визнаного визначення поняття «археологічна культура». І це незважаючи на те, що воно займає в понятійному апараті найголовніше й центральне місце.

Був час, коли всі сходилися на тому, що археологічна культура — це сукупність однотипних археологічних пам'яток з притаманними тільки їм спільними специфічними рисами в предметах археологічної культури, які оцінювали як результат діяльності окремих, історично зумовлених спільностей людей. Вивчаючи археологічні пам'ятки, археологи групували їх на основі обраних ними критеріїв і одержані у такий спосіб групи пам'яток розглядали як прямий відбиток в археологічних реаліях життедіяльності окремих груп стародавнього населення. Було визнано, що такими групами людей могли бути стародавні етноси. На цій підставі археологи будували етнічні карти й відтворювали сам етнічний процес у його конкретно-історичних проявах. Наприклад, В.Ф. Генінг зазначає, що в археологічному знанні «цю категорію розглядають як дискретну сукупність джерел, які лежать в основі археологічного аналізу й соціально-економічної характеристики історії окремих суспільств давнини»¹. «... Близька подібність, єдність специфічних за формую різноманітних предметних елементів, виділених у комплексі археологічних культур, — підкреслює він, — може бути логічно пояснена лише з точки зору того, що ці матеріальні залишки породжені окремим суспільством минулого»². За І.С. Каменецьким, археологічна культура — це «група пам'яток, які займають суцільну територію та володіють об'єктивно існуючою подібністю матеріальних та нематеріальних ознак, які суттєво відрізняються від аналогічного типу систем, що характеризують інші культури»³. За визначенням В.Ю. Захарука, археологічна культура «... є сукупністю територіально й хронологічно взаємопов'язаних археологічних пам'яток (комплексів) певного виду, які відбивають територіальне розповсюдження та етапи історичного розвитку групи споріднених племен, котрі говорять однією мовою»⁴. Осторонь стоїть думка М.В. Аніковича: «... Археологічна культура (АК), — пише він, — є си-

стема традиції, вироблених у певних соціальних угрупуваннях під впливом певних історичних умов, яка знайшла свій матеріальний вияв у тих результатах людської діяльності, що могли стати археологічними джерелами, і яка розкривається шляхом аналізу цих джерел»⁵. Він доводить, що «мусить бути відкинута теза про обов'язковість однокультурності матеріалів однієї стоянки: на практиці в межах однієї пам'ятки можуть бути виділені різні системи традицій, тобто різні АК»⁶. За такого підходу археологічна культура перестає бути відзеркаленням окремих давніх суспільств.

Оскільки в питаннях вибору конкретних критеріїв з-поміж величезної кількості найрізноманітніших ознак, за якими описуються археологічні джерела, повної згоди ніколи не було, відразу ж виявилися сумніви щодо вмотивованості етнічних реконструкцій. Так, висловлювалися думки, що в кожному конкретному випадку за об'єднаними в окрему археологічну культуру пам'ятками можуть приховуватися не лише окремі етноси, а й інші соціальні феномени: кілька споріднених етносів, частина єдиного етнічного утворення чи навіть окремий господарсько-культурний тип. Раніше були та й у наш час є фахівці, які з огляду на неоднозначність критеріїв виділення археологічних культур вважають, що за ними слід бачити не окремі етносоціальні утворення, а певні культурні ареали і не більше.

Сумніви щодо значення категорії «археологічна культура» одержали новий імпульс під впливом того, що більшість колись виділених культур було потім розчленовано на дрібніші самостійні культури. Важливо зазначити, що дроблення старих археологічних культур і деталізацію складених на їхній основі етнічних карт здійснювали не під впливом якихось якісно нових аргументів щодо принципів вибору критеріїв, а під впливом лавиноподібного накопичення нових речових джерел. У практику археологічних досліджень увійшла цікава метода: спочатку археологічну культуру, виділену нашими науковими попередниками, поділяють на кілька територіальних, тобто локальних, варіантів; коли до цього звикають, ці локальні варіанти переводять у ранг етнокультурних варіантів, а коли й до цього звикають, то останнім надають статус окремих археологічних культур. Це досить груба схема, але вона в цілому правильно відбиває процес трансформації раніше виділених археологічних культур, який вирішальним чином позначається на формуванні суто історичних знань у галузі етногенезу стародавніх народів.

У цьому немає нічого дивного: накопичення нових пам'яток у межах однієї тієї самої археологічної культури зумовлює намагання розібратись у внутрішніх відмінностях, показати її територіальні та хронологічні видозміни. Проте викликає подив інше: «стара» археологічна культура, розчленована на кілька «нових» археологічних культур, чомусь набуває статусу етнокультурної області, тобто споріднені пам'ятки раптом перетворюються на етнокультурні організми. Так, в етнокультурній області перетворилися трипільська, ямна, катакомбна та деякі інші культури. Про аналогічність такої трансформації вже писав М.О. Ричков⁷.

Об'єктивний перебіг подій щодо переоцінки раніше виділених культур ставить на порядок денний завдання методологічного осмислення проблеми на новому рівні. Знову на чільному місці питання: чи вірно ми робимо, коли намагаємося за спільними рисами в предметах матеріальної культури бачити окремі соціальні організми давнини — етноси, тобто групи людей, об'єднаних спільністю походження, мови та культури. Сучасні методологічні розробки відповідають на це питання схвально. Найбільший внесок у цю справу зробили Ю.М. Захарук та В.Ф. Генінг. Останній у низці спеціальних праць, користуючись головним чином філософською літературою, показав, що окремі соціально-історичні організми, тобто колективи, здатні до самостійного, відносно автономного відтворення всіх сфер соціального, економічного та культурного життя, завжди відрізняються певними специфічними рисами в матеріальній та духовній культурі. І коли це так, то пошуки специфічних рис і групування на цій основі археологічних пам'яток можна розглядати як механізм відтворення в наших знаннях самого факту існування колишніх соціально-історичних організмів. З усього цього випливає висновок, що археологічна культура, сконструйована на спільності ознак археологічного матеріалу, є відбиттям в археологічних реаліях окремих соціально-історичних організмів давнини. «АК — підsumовує свої по-

гляди В.Ф. Генінг, — дає уяву про певну конкретно-історичну цілість ... про окреме суспільство минулого⁸.

Слід спеціально наголосити, що у В.Ф. Генінга на разі йдеться про принциповий підхід щодо проблеми археологічної культури, про, так би мовити, її ідеальну модель, а не про те, що існуючі в наших реконструкціях археологічні культури повною мірою відповідають цій моделі та дають адекватну картину існування колишніх спільностей людей. На жаль, В.Ф. Генінг якось невиразно й дуже коротко пише про те, що сучасний стан справ з виділенням археологічних культур ще надзвичайно далекий від тих теоретичних ідеалів, які вимальовуються в суто методичному плані. Можливо, тому опоненти В.Ф. Генінга залишають поза увагою його важливу думку про те, що ступінь адекватності кожної виділеної культури залежить від рівня розвитку нашої науки⁹ і що археологічні культури, які фігурують у сучасних знаннях, «були сконструйовані в різni періоди розвитку науки і з різними підходами, тому нині конкретні АК — дуже різнопланові та різномасштабні за своїм змістом»¹⁰. Отже, оцінюючи погляди В.Ф. Генінга, мусимо розрізняти його принциповий підхід щодо проблеми та питання інтерпретації нині існуючих археологічних культур, виділених на різних етапах розвитку археології. Наведені погляди ведуть до необхідності вдосконалення сучасної методики виділення археологічних культур і разом з тим об'єктивно ставлять завдання переоцінки старих культур, тобто своєрідної ревізії надбань археології. В.Ф. Генінг не ризикує говорити про це, але логіка його побудов веде саме до цього.

У своїх розробках В.Ф. Генінг на сучасному рівні продовжує по суті ті самі принципові підходи, які були сформульовані у XIX ст. Проте він непослідовний у своїх оцінках досягнень того періоду. Так, учений намагається переконати нас у тому, що археологічні культури тоді виділяли винятково для речознавчо-класифікаційних завдань і що вони не були призначенні для історичних досліджень¹¹. Проте це не так. Досить згадати, як низку археологічних культур Середнього Подніпров'я В.В. Хвойка пов'язував з етапами розвитку єдиного прадавнього етносу, який, на його думку, існував тут від часів неоліту до писемних слов'ян¹². До того ж, В.Ф. Генінг суперечить сам собі. Так, говорячи про археологічні культури, виділені ще за дореволюційної доби, в іншому місці він зазначав: «За такими комплексами більшість дослідників бачила залишки культури давніх етнічних утворень, тому зміни в культурі тих чи інших регіонів (культур) оцінювали як результати взаємодії і взаємовпливу культур різних етнічних груп»¹³. На цій основі, підкреслював В.Ф. Генінг, формувався палеоетнічний напрям в археології, в якому відбилися «конкретні завдання з вивчення історії окремих народів»¹⁴.

Етнографічна наука XIX ст., що переживала тоді справжній бум, на основі численних спостережень за життям окремих реліктових суспільств переконливо показала, що їхня культура завжди має специфічне забарвлення і про це свідчить наявність подібних рис у знаряддях праці, предметах побуту, духовній сфері тощо. Інакше кажучи, етнографічна наука довела, що єдина в етнічному та соціальному відношенні група людей — певний соціальний організм — має єдину у своїх основних проявах матеріальну та духовну культуру. На цій основі було сформульовано важливий теоретичний висновок: однотипну матеріальну культуру, відтворену на основі археологічних джерел, можна розглядати як доказ існування окремої етнічної спільноти людей. Так виникла ідея групування археологічних пам'яток за основними спільними ознаками. Кожну таку групу однотипних пам'яток спочатку іменували археологічною провінцією, а згодом — археологічною культурою. Виділення археологічних культур оцінювали як шлях побудови історичного знання. Саме завдяки цьому археологія набула статусу історичної наукової дисципліни. До того потрібно додати, що в словосполученні «археологічна культура» термін «культура» носив суто прикладне значення та не ототожнювався з широко поширеною філософською категорією «культура» (можна згадати в цьому зв'язку терміни «зернова культура», «технічна культура», «фізична культура», «культура мікробів» тощо).

Вищенаведені історіографічні спостереження наочно свідчать, що вже на етапі становлення археології як науки в ній сформувалися й міцно закріпилися погляди, згідно з якими археологічну культуру оцінювали не як історичну ре-

альність давнини, а як логічний результат дослідницької діяльності археологів з вивчення археологічних пам'яток. Археологічна культура як група пам'яток, об'єднаних за певними етнодиференціюючими ознаками, належить лише наукі, а не історичному минулому: поза археологічною науковою ніяких археологічних культур не було й не могло бути. Існували етноси, общини, поселення, але не археологічні культури. Таке розуміння змісту археологічної культури довгий час було підґрунтям для вивчення пам'яток з метою відтворення історичних подій минулого.

Ми завжди справедливо підкреслюємо, що сучасне археологічне знання ґрунтуються на досягненні попередніх поколінь археологів, але при цьому, на жаль, саме розуміння сутності археологічної культури часто істотно перекручуємо. У працях останніх років поняття «археологічна культура» легко і просто ототожнюють з поняттям «культура» і навіть з поняттям «етнос». Так, С.М. Жук та В.Ю. Коен, характеризуючи мезоліт Криму, пишуть: «Стратегія життєдіяльності гірсько-кримської культури будувалася на сезонній експлуатації ресурсів у рамках різних ландшафтних зон»¹⁵. І.С. Винокур без усяких застережень констатує: «У нашій науці устоялася думка, що поняття — археологічна культура і етнос — у своїй більшості збігаються»¹⁶. В.К. Міхеєв, описуючи салтово-маяцьку археологічну культуру, зазначає: «У наш час не виникає сумніву, що салтово-маяцька культура була державною культурою Хазарського каганату. Її основу складали осілі або ті, які знаходилися в процесі осідання, алано-болгарські племена, можливо, з невеликою домішкою угорського за своїм походженням населення»¹⁷. О.М. Приходнюк дійшов висновку щодо «генезису, етнічної належності та рівня соціально-економічного розвитку культури, її ролі в етногенезі східних слов'ян»¹⁸. Як бачимо, триває якась дивна метаморфоза: археологічні культури з груп однотипних пам'яток зі спільними рисами в матеріальному комплексі незабагненим чином перетворюються на реальні етнічні культури давнини і навіть на населення, яке було їх носієм. Ми навели лише кілька прикладів, але їх перелік можна було б продовжувати, оскільки викладене носить масовий характер і не викликає з боку археологічного загалу ніяких заперечень. Такі прикрай смислові зображення свідчать про слабкість розробки теоретичних аспектів проблеми.

Загальна ситуація щодо археологічних культур найбільш рельєфно позначилась у палеолітознавстві. Довгий час у палеоліті археологічні культури взагалі не виділяли, але в 1970-х роках у зв'язку з накопиченням однотипних пам'яток почали говорити про доцільність виділення пізньопалеолітичних і навіть ранньопалеолітичних культур. Питання було поставлено так: якщо за прикладом доби неоліту ми перейшли до виділення археологічних культур у пізньому палеоліті, чи немає сенсу виділяти археологічні культури також у ранньому палеоліті? Це риторичне запитання містило в собі недвозначну відповідь: звичайно, сенс є. Так, В.М. Гладилін стверджував: «Є підстави вважати, що система понять «культура — культурна область — зона» може бути застосована не лише до пізнього палеоліту, а й до раннього»¹⁹. На його думку, археологічна культура — це група «тотожних або дуже близьких пам'яток — одночасних або генетично пов'язаних, розташованих на одній, зазвичай невеликій території»²⁰. Археологічній культурі він надає етнічного значення, тому що вважає: «ці групи пам'яток залишені одним соціально-економічним утворенням, можливо племенем»²¹.

На жаль, В.М. Гладилін не зупиняється на питанні про те, які ознаки крем'яного матеріалу несуть етнічне навантаження, тобто які ознаки треба використовувати для виділення археологічних культур палеоліту. Без постановки цього питання виділення окремих археологічних культур набуває формального характеру. До того ж, для одноетнічних пам'яток разом з поняттям «археологічна культура» В.М. Гладилін вводить поняття «тип індустрії», «Найближча подібність пам'яток, які належать до одного типу індустрії, — підкреслює він, — дає змогу вважати, що вони залишені одним соціально-етнічним утворенням (общиною) або близько спорідненими соціально-етнічними утвореннями»²². В.М. Гладилін пише, що поняття «археологічна культура» і «тип індустрії» близькі, але не ідентичні, проте виходячи з наведених вище дефініцій неважко зрозуміти, що смислової різниці між ними немає. Говорячи про використання категорії «археологічна культура» у вивчені мистецької доби, не можна ігнорувати її специфіку.

Це час існування неандерталеців — істот перехідного до сучасної людини типу, які, незважаючи на значні здобутки у знаряддевій діяльності, ще не позбулися дій природного добору. За всіма ознаками — і соціально-трудовими, і біологічно-еволюційними — мустєрська доба є складовою частиною антропогенезу, і тому переносити на той час готові соціально-економічні та етнічні категорії, як це робить В.М. Гладилін, не слід.

В.П. Любін про археологічну культуру епохи мистецтва пише: «Ми використовуємо цей термін не лише як поняття територіальне, хронологічне та генетичне, а й поняття соціальне й етнічне»²³. Тут в одному понятті все змішане — і територія, і хронологія, і генетична спорідненість, і наявність соціальних зв'язків та етнічної спільноти. Зрозуміло, що в разі такого безмежного значення наукової категорії вона втрачає якість бути чітким інструментом дослідження. В.П. Любін без усяких вагань переносить у ранній палеоліт, тобто в антропогенез, соціальні характеристики пізньопалеолітичної доби. Він стверджує: «Світ палеоантропів, виходячи з даних мустєрських та ашельських культур Кавказу, був, певно, поділений на територіально виокремлені самостійні сталі виробничі осередки етносоціального розвитку, які об'єднувалися силою спорідненості мови, соціально-економічних установок, зрештою, усвідомленням членами етносу своєї групової єдності та відмін від аналогічних спільнот (антитета «ми» — «вони»)»²⁴.

Цікаву позицію займає М.Д. Праслов. «... Ми виходимо з того, — пише він, — що археологічну культуру слід розглядати як об'єктивну історичну реальність, а не як суму формальних ознак, які відрізняють пам'ятки одну від одної. Як на нашу думку, археологічну культуру можна виділяти лише тоді, коли простежується чітка подібність кам'яного інвентарю в групі пам'яток, які займають певну територію і різко відрізняються від інших груп синхронних пам'яток»²⁵. Як бачимо, М.Д. Праслов надає археологічній культурі онтологічного статусу, що невірно, і про це ми будемо говорити окремо. Ознаки, за якими слід виділяти мустєрські археологічні культури, М.Д. Праслов не розглядає, тому вони у нього фактично мають формальний характер, хоча дослідник і декларує неформальний підхід. Справді, що таке чітка подібність інвентарю пам'яток? Які з численних техніко-типологічних ознак при цьому потрібно враховувати, а які ні? Зрозуміло, що таких розплівчастих констатаций недостатньо для об'єктивного відтворення історичної реальності, про яку пише цитований автор.

Наведені вище висловлювання не є винятком з правила. Навпаки, вони окреслюють загальну картину, що склалась у сучасному палеолітознавстві.

Суто формальний підхід до виділення культур, ігнорування історичної специфіки ранньопалеолітичної доби не могли не позначитися на практичній діяльності палеолітчиків. Викладене можна простежити на багатьох прикладах; ми розглянемо лише один з них. М.К. Анісюткін свого часу не лише активно включився в роботу з виділення в ранньому палеоліті археологічних культур, а й на відміну від інших виступив зі спеціальною методичною статтею на цю тему. На основі запропонованих методичних розробок він виділив нову, стінківську мустєрську, археологічну культуру, детально описавши її техніко-типологічні ознаки. Не торкаючись питання етноінформативного значення ознак крем'яного матеріалу, він доводив, що археологічна культура — це стійке поєднання різних елементів, яке як сукупність відсутнє в інших культурах. До сукупності цих елементів, на його думку, слід залучати загальні для усіх територій «міжконтинентальні» ознаки, ознаки регіонального розповсюдження, а також поєднані між собою ознаки суто локального характеру. На його погляд, елементи, що складають цю сукупність, можуть змінюватись у часі, не руйнуючи систему в цілому, а лише видозмінюючи її²⁶. Яким чином і в яких межах — невідомо. Нині М.К. Анісюткін скептично сприймає доцільність виділення археологічних культур у ранньому палеоліті. Згідно з викладеним у рефераті його докторської дисертації, він свідомо відмовляється від використання категорії «археологічна культура» і замість неї застосовує аморфну за змістом категорію «кам'яна індустрія»²⁷.

Нерозробленість методологічних основ виділення археологічних культур у мистецтві як інструменту історичного пізнання стала причиною серйозних непорозумінь не лише серед тих, хто відкидає ідею їх виділення, а й серед тих, хто цю ідею обстоює. За прикладами далеко ходити не треба. Палеолітчикам добре відо-

мо, що Ю.Г. Колосов на матеріалах деяких пам'яток в околицях м. Білогорська виділив ак-кайську мустєрську археологічну культуру, що вирізняється з-поміж інших культур півострова специфічним набором двобічних знарядь в інвентарі та вузькими територіальними рамками²⁸. М.Д. Праслов, навпаки, усі кримські мустєрські пам'ятки залишає до однієї культури і не бачить на території Криму інших культурних проявів²⁹. Обидва дослідники захищають свої позиції формально, тобто без розробки питання про принципи визначення культуродиференціюючих ознак в археологічному матеріалі. Зрозуміло, що за таких умов логічно довести свою правоту нікому на вдається.

Отже, питання про те, який же рівень спільноті мустєрських комплексів треба мати для залучення їх до однієї археологічної культури, як раніше, так і тепер залишається поза увагою. Дійшло до того, що деякі з фахівців почали стверджувати, що для виділення археологічної культури слід спиратися на інтуїтивні постулати, які взагалі не мають ніякого логічного обґрунтування. Є також думки, що виділення мустєрських археологічних культур було результатом своєрідної моди, яка вже пройшла. Якщо це так, то археологічна культура втрачає статус наукової категорії, а археологія палеоліту — статус упорядкованої наукової дисципліни.

Чверть століття тому ми на всі лади повторювали, що перехід до виділення археологічних культур у ранньому палеоліті розкриває нові наукові перспективи, що ми виходимо на новий,вищий рівень історичного осмислення накопичених матеріалів. Нині ми все відчутніше розуміємо, що це нічого не дало, що ми жили ілюзіями і тому зайдли в глухий кут. А найприкрішим є те, що у пошуках виходу з нього ми намагаємося спиратися на суто формальний підхід, який нас туди і завів.

Неважко помітити, що проблемна ситуація з археологічними культурами мустєрської доби породжена не лише специфічними причинами, про які ми вже говорили, а й насамперед загальними для всієї археології чинниками. Вона є більш яскравою тому, що на відміну від інших розділів археологічної науки, де суперечності накопичувалися протягом довгих десятиліть, у палеолітознавстві все склалось у значно коротший термін.

Що ж треба зробити, щоб позбутися суперечностей і не повторювати в майбутньому прикрих помилок, приклади яких наведено вище? Здається, передусім слід повернутися до витоків проблеми, тобто до тих вихідних теоретичних зasad, з використання яких в археології почалося виділення археологічних культур. Оцінюючи нині правомірність існування основних археологічних культур Європи, виділених у різний час різними дослідниками, ми повинні дотримуватися тих позицій, що археологічна культура — це наукова категорія, яка має гносеологічний статус, тому що існує лише у сфері археологічного знання. Археологічні культури не існують поза науковою, ми їх самі конструюємо в процесі дослідження пам'яток на основі їх описання та класифікації за обраними нами критеріями. У сфері буття є лише матеріальні залишки життєдіяльності давніх людських колективів. А групування пам'яток (виділення археологічної культури — це також групування пам'яток за певними критеріями) відбувається уже в процесі їх наукового освоєння. У колишній історичній дійсності жили люди, об'єднані в певні соціальні організми, існували створювані ними предмети соціокультурного світу, що дійшли до нас у вигляді археологічних матеріалів. Археологічних культур в історичному минулому не було, як не було тоді археологічної науки, у сфері якої вони функціонують. Археологічні культури є результатом логічних операцій з упорядкування та інтерпретації археологічних джерел за певними, інтуїтивно обраними чи теоретично доведеними правилами.

Речові знахідки з їх різноманітними ознаками існують в об'єктивному світі; археологічні культури як логічний конструкт — у сфері знань. Гносеологічна природа категорії «археологічна культура» показана в низці наукових праць Ю.М. Захарука³⁰, та, на жаль, це майже не враховують ті, хто вивчає окремі археологічні культури.

Згадавши археологів-практиків, мусимо сказати й про археологів-методологів. Прикро, що в їхніх теоретичних розробках і методичних рекомендаціях не все вмотивовано належним чином. Нерідко ці дослідники непослідовно відстоюють свої позиції і роблять суперечливі висновки. Так, наприклад, сталося з

В.Ф. Генінгом, якому належить найбільше праць з проблеми археологічної культури. Уже з назви однієї з останніх його проблемних статей «Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания археологии» виходить, що він не зміг перебороти загальної хвороби й схиляється до думки про тотожність археологічної культури з окремим соціально-історичним організмом давнини. Відповідно до того В.Ф. Генінг формулює цілу низку пізнавальних завдань археології. На його думку, в коло цих завдань входить «функционування АК — СІО в конкретно-историчній обстановці як окремого суспільства», «взаємовідносини АК — СІО з оточуючими іншими подібними суспільствами», «відтворення згаданого АК — СІО як окремого суспільства», «відтворення специфіки форм матеріального та духовного світу АК — СІО»³¹. Підкреслимо, що все це суперечить не раз підтвердженим висновкам цього дослідника про те, що археологічна культура — це лише сукупність пам'яток, залишених окремим суспільством давнини. Відчувається, що він розуміє наявність логічних неузгодженностей і щоб уникнути звинувачень у непослідовності та вийти з цього суперечливого становища, формулює висновок, що археологічна культура є групою пам'яток лише на емпіричному рівні досліджень, а на теоретичному рівні археологічна культура є ніщо інше, як окремий соціально-історичний організм.

Що можна зауважити з цього приводу? Передовсім зазначимо: хоч би на якому рівні ми розглядали археологічну культуру, виділена нами група пам'яток за жодних умов не може перетворитися на споріднений колектив людей. Можна говорити про вивчення культури на двох рівнях пізнання — емпіричному й теоретичному, але не можна говорити про два різні смисли однієї й тієї самої категорії. Будь-яка наукова категорія виконує пізнавальні функції лише тоді, коли вона має чітко фіксований зміст. Два рівні — емпіричний і теоретичний — може мати лише наука, а не об'єкти, які вона досліджує. Цікаво зазначити, що В.Ф. Генінг, посилаючись на філософську літературу, підкреслює, що «структура наукових категорій не збігається безпосередньо зі структурою об'єкта, оскільки кожна наука відтворює логіку сторони об'єкта, яка відображається лише в кінцевому підсумку»³². Проте всупереч цьому тут же пише, що, оскільки категорію «археологічна культура» використовують для вивчення окремого соціально-історичного організму, то її структура відбиває безпосередньо структуру цього окремого суспільства³³. Як бачимо, В.Ф. Генінг категорію «археологічна культура» свідомо виводить за рамки правил, за якими функціонують наукові категорії. Можна вважати, що своїми новаціями В.Ф. Генінг намагався згладити суперечності між емпіричною стихією, яка панує в питаннях виділення та інтерпретації культур, і теорією, що покликана дати критичний аналіз проблемної ситуації і визначити не інтуїтивні, а теоретично вивірені підходи щодо вирішення проблеми. У конкретному випадку це йому не вдалося: методологія опинилася позаду емпірії, і тоді виникає питання про самий сенс її існування. Отже, як будь-яка наукова категорія, категорія «археологічна культура» мусить мати один сенс, один зміст. Намагання вкласти в одне наукове поняття два сенси нічим не віправдані; вони лише створюють додаткові пізнавальні труднощі.

У вищепереданих теоретичних побудовах щодо змісту археологічної культури В.Ф. Генінг припустився тієї самої помилки, що і в процесі вирішення ним проблеми об'єкта археологічної науки, про яку вже згадував М.І. Гладких³⁴. У В.Ф. Генінга структуру науки — емпіричне й теоретичне — перенесено на структуру об'єкта науки, тобто на ту реальність, яку вивчає наука. Звідси у нього емпіричний і теоретичний об'єкт археології, а також емпіричний і теоретичний зміст категорій цієї науки.

Якщо археологічні культури надавати онтологічного статусу, тобто ототожнювати її з феноменом колишньої історичної дійсності, то це буде безпідставне перенесення у сферу історичного минулого наших сучасних розумових вправ. До того ж, уся складність пізнання історичної дійсності й необхідність поліпшення методики вивчення археологічних джерел випадає з поля зору. Пошуки шляхів використання правильних, але занадто загальних теоретичних принципів для вибору конкретних критеріїв виділення археологічних культур за таких умов можуть виявитися марною й непотрібною справою. Інакши кажучі, онтологізація категорій «археологічна культура» означає безвихід. Без чіткого розуміння,

що археологічна культура — це не колишня історична дійсність, а плід наших інтелектуальних зусиль щодо впорядкування археологічних джерел та їх історичної інтерпретації, удосконалення археологічного знання приречено на невдачу.

За таких умов основним в археологічному знанні стає питання про конкретні критерії виділення археологічних культур: матеріальні ознаки в археологічному матеріалі за змістом мають відповідати специфічним ознакам життєдіяльності живих історичних організмів — етносів. У зв'язку з цим не можна не погодитися з висновками групи київських археологів, що традиційна методика виділення археологічних культур за суть формальними ознаками вже не задовільняє потреб науки. «Проблему виділення АК та її локальних варіантів, — пишуть вони, — врешті-решт варто вирішувати, можливо, не формально, шляхом довільного набору списку ознак, а як проблемно-цільове дослідження, пов'язане з вирішенням етнічної структури давнього населення»³⁵. На жаль, автори не пояснюють, що це означає на практиці. Проте зрозуміло, що йдеться про принципово новий підхід. На нашу думку, в ньому обов'язково має бути відповідь на запитання про те, яким чином специфіка живого функціонуючого етносу матеріалізується в предметному світі давніх суспільств. Лише ставши на цей шлях, можна наблизитися до вироблення адекватних історичній дійсності критеріїв виділення археологічних культур.

Утім зазначимо, що вироблення історично виправданих критеріїв виділення археологічних культур — справа надзвичайно важка, тому що логічно передує самій процедурі виділення. Проте нині, як і десятки років тому, ми спочатку без спеціального методологічного обґрунтування, на основі традиційних, суть формальними ознаками групуємо пам'ятки та виділяємо на цій основі археологічні культури, а вже потім, виділивши їх, намагаємося дати етнічну інтерпретацію. Тільки на цьому інтерпретаційному етапі ми починаємо говорити про доцільність використання тих чи інших критеріїв. За таких обставин методологічний аспект існує нібито поза процесом виділення культур, і тому не дивно, що для більшості археологів методологічні суперечки щодо принципів виділення культур не є чимось суттевим для практичної роботи.

Нині є конче необхідним поглиблене вивчення історії нашої науки, у тому числі стосовно використання категорії «археологічна культура». Слід рішуче відмовитися від намагання модернізувати історію археології, що позначається у спробах віднайти в археології ті наукові революції, які характеризують розвинені природничі науки. Нині зрозуміло, що нічого корисного не може принести намагання вбачати в розвитку вітчизняної археології справжні революційні зміни й доводити, що до 1930-х років існувала так звана культурапархеологія, а після них — так звана соціоархеологія й що 1930-ті роки були часом суттєвої трансформації поняття «археологічна культура». Спираючись на цю неодноразово проголошенню В.Ф. Генінгом тезу, його послідовник А.І. Ганжа пише, що в 1930-х роках «соціально-історична спрямованість радянської археології привела до зміни поняття АК»³⁶ на тій підставі, що замість терміна «народ» стали використовувати термін «етнос». Далі він, характеризуючи археологію 1960-х років, стверджує, що «саме поняття АК у цей час набуває нового смислового значення, оськільки за культурою почали бачити конкретне етнічне утворення давнини»³⁷. Отже, виходить, що лише за радянський час поняття «археологічна культура» двічі міняло свій зміст, до того ж, як це не дивно, з тими самими наслідками — уведення в обіг поняття «етнос». Підкреслимо, що тут ідеться не про природний процес поглиблення й уточнення змісту наукових понять, а про їх кардинальну зміну. Якби насправді були кардинальні зміни змісту категорії «археологічна культура», то ми сьогодні не вважали б відкриття трипільської, зарубинецької, черняхівської й цілої низки інших археологічних культур фундаментальними зasadами розвитку нашої археологічної науки. Якби це було так, ці археологічні культури були б вилучені з наукового вжитку і на їх місці створилися б нові культури, побудовані на якихось нових принципах.

Звичайно, погляди на проблему археологічної культури змінювались і не могли не змінюватися, але вони не означали повної заміни змісту терміна. Не революції, а еволюційний розвиток на визначеному раніше напрямі характеризує вітчизняну археологію. Відповідно до цього вдосконалювалося розуміння

окремих культур. Саме тому на основі «старих» археологічних культур було виділено «нові», дрібніші, археологічні культури. Інакше кажучи, відбулося дрібнення археологічних культур, а не їх вилучення з археологічного знання. І все це сталося без революційних змін у розумінні самої суті археологічної культури як сукупності археологічних пам'яток.

Отже, ніяких революційних змін у сфері виділення археологічних культур у вітчизняній археології впродовж усього шляху її розвитку не було: усе відбувалося простим еволюційним шляхом. 1930-ті роки не є винятком із цього, як часто констатується в літературі, хоча вітчизняна археологія того часу й мала досить складні та неоднозначні умови розвитку.

Упровадження марксизму в археологію 1930-х років вивело на перше місце соціально-економічну проблематику, що було оцінено як переход на новий рівень археологічного пізнання. Основного значення в житті первісного суспільства почали надавати економічному чиннику, звідси — посилення уваги до археологічних джерел, які мають до цього пряме відношення. Із цього погляду можна говорити про серйозні зрушения. Проте кінцеві підсумки оцінюють не за намірами та деклараціями, а за реальними дослідницькими результатами. А вони не є принципово новими.

У той період характеристика археологічного матеріалу часто мала довільний характер. Хоча у вивченні знарядь праці основну увагу намагалися звертати не на формальні ознаки, а на виробничу функцію, функціональні висновки були в основному суб'єктивно-інтуїтивними. Широкі узагальнення будували, як правило, на одиничних фактах, що відбивало слабке становище джерельної бази. Цей недолік намагалися компенсувати залученням етнографічного матеріалу у велику обсязі. Однаке і в цій справі спиралися не на солідні методологічні обґрунтування, а на довільний вибір етнографічних паралелей. Для економічних і соціальних реконструкцій на археологічний матеріал прямо переносили соціологічні схеми епохального та формаційного характеру, що суперечило ідеї конкретно-історичної оцінки пам'яток. Л.А. Черних про археологію 1930-х років мала повне право заявити таке: «Проте відсутність конкретно-наукових методів у визначенні виробничих функцій стародавніх знарядь праці, у напрямі створення яких робилися лише перші кроки, та відсутність бази нагромаджених знань у цій галузі, незадовільний стан старої джерелознавчої бази, безсистемне використання масових етнографічних паралелей спричинили в цілому візуально-інтуїтивний підхід і стали суттевими перепонами для досягнення поставлених завдань і причиною схематизму та поверхового характеру господарських реконструкцій»³⁸.

Так звана революція в археології 1930-х років усупереч багатьом деклараціям того й більш пізнього часу реально завершилася соціологічним схематизмом, однією з ознак якого було некоректне використання соціологічної фразеології. Задекларований відхід від схематизму в описанні археологічних джерел на практиці часто призводив до соціологічного формалізму в історичному оцінюванні пам'яток. Не випадково в багатьох археологів виникла відраза до соціально-економічних реконструкцій, що зрештою стало однією з причин того емпіризму, загроза якого почала складатися у повосинний час, коли головну увагу приділяли нагромадженню й опису джерел.

У 1930-х роках з'явилася група так званої нової археології, яка вирішила виключити зі вжитку категорію «археологічна культура», вбачаючи в ній прояв буржуазної ідеології, яку так модно було на всі лади критикувати в той час. Замість неї спробували використовувати категорії марксистської соціології, але з цього нічого не вийшло. Стало зрозуміло, що без використання категорії «археологічна культура» археологічне знання існувати не може. Спроба групи «нової археології» відкинути старі надбання й створити революційний стрибок тепер сприймається як суто політичне збочення активних, але зовсім недосвідчених молодих археологів, зумовлене силовим упровадженням марксизму у вітчизняну суспільствознавчу науку.

Якщо ми стверджуємо, що археолог має добре розуміти закономірності пе-ребігу етнічного процесу і що лише це дасть змогу віднайти вихідні принципи та конкретні методи виділення археологічних культур як матеріальних свідоцтв існування давніх етносів, то маємо відповісти на запитання, як цього досягти.

Розробка теоретико-методологічних засад проблеми археологічної культури значною мірою стримується тим, що в історичній науці взагалі слабо розроблена теорія етногенетичного розвитку первісного суспільства. Ось чому ми змушені, шукаючи вихідні принципи, скочуватися до суб'єктивізму. Майже 40 років тому П.М. Третьяков писав про ці труднощі так: «Головною причиною, яка до цього дня перетинає шляхи до успіху в етнічних пошуках... є слабкість теоретичної бази, точніше кажучи, нерозробленість загальних теоретичних положень, які висвітлюють шлях етногенетичного процесу в далекому минулому»³⁹. За минулі роки у цій важливій для нас справі мало що змінилося на краще. Ми і нині відчуваємо нестачу загальних теоретичних розробок щодо закономірностей розвитку етнічних утворень первісності. А відтак постає питання про пошуки інших шляхів побудови теоретичних зasad.

Зрозуміло, що не втрачає свого основоположного значення теза про те, що культура окремого соціально-історичного організму завжди має специфічне забарвлення, яке повною мірою відбувається у тих предметах, що доходять до нас у вигляді археологічного матеріалу. Утім, ця теза носить надто загальний характер і обов'язково має бути конкретизована. Для нас конче важливо знати, як саме етнічна специфіка відбувається в предметах матеріального виробництва, побуту, культу тощо.

Шукаючи відповіді на поставлені запитання, ми пересвідчуємося, що археологія сама по собі не може відповісти на них, оскільки вона не має живої історичної дійсності для безпосереднього спостереження; для неї історія є такою, якою вона її відтворює у своїх реконструкціях. Хоч як би ми не намагалися, спираючись на специфіку наших джерел, самостійно формувати вихідні положення етнічної характеристики археологічних матеріалів, нам не вдається це зробити з принципових причин. Наголошуюмо на цій обставині тому, що й нині не припинилися спроби вирішувати проблему археологічної культури без опори на вихідні теоретичні принципи. При цьому навіть підкреслюється, що такий шлях є цілком віправданий. Так, в одній із сучасних праць, присвячених пошуку локальних відмінностей в добу палеоліту, читаємо: «Про зміст культур в палеоліті потрібно судити виходячи не зі складних етнографічних моделей, а з уявлень про саму культурну реальність, якою вона видається в наукових реконструкціях»⁴⁰. Далі констатовано: «Висновки про культурні процеси минулого можуть бути більш-менш достовірними, якщо суворо дотримуватися схеми наукового дослідження: опис, інтерпретація, синтез»⁴¹. Як бачимо, за норму сприйнято довільне виділення окремих культур без опори на відповідну теоретичну базу. Це фактично перетворена на ранг методологічного правила відома російська приказка «что хочу — то и ворочу». У разі використання такого, з дозволу сказати, методологічного правила подальша дослідницька процедура — опис, інтерпретація, синтез — втрачає всякий сенс. Автор цитованого (О.Є. Матюхін) чомусь забув, що використання етнографічних паралелей — це єдиний шлях до розуміння інформативної значущості археологічних джерел. Саме у використанні етнографічних свідчень полягає сутність порівняльного методу, який, як добре відомо ще з XIX ст., лежить в основі будь-якого археологічного дослідження. Відмовившись від використання етнографічних моделей, ми опиняємося в тенетах неконтрольованого суб'єктивізму.

Отже, є потреба у принципово новому підході, спрямованому на пошуки шляхів побудови теорії етногенетичного розвитку первісного суспільства.

Слід констатувати, що для цієї роботи треба залучити багато наук, і насамперед етнографію, оскільки саме вона безпосередньо вивчає сфери життя, які приховують у собі відповідь на поставлене запитання. Зрозуміло, що вивчення принципів виділення археологічних культур потрібно вирішувати на основі вивчення живого історичного процесу, носіями якого є нині існуючі первісні суспільства, тобто такі, які через певні історичні умови затримались у своєму розвитку і в деяко здеформованому вигляді дійшли до нас на тому рівні розвитку, на якому суспільство як таке існувало багато тисячоліть тому. Вивчення загальних закономірностей і конкретно-історичних форм опредмечування історичної дійсності є тією підвалиною, на якій тільки й можна будувати підходи щодо відтворення історичного минулого на основі археологічного матеріалу. Хоч би як ми розумілися на

питаннях археологічної методики розкопок пам'яток, хоч би які досконалі типологічні схеми ми створювали, хоч би якими точними були наші хронологічні викладки, усі вони не можуть забезпечити принципових підходів щодо виділення археологічних культур. Лише на основі безпосереднього вивчення живих первісних суспільств можна розкрити закони відбиття соціальної інформації у матеріальних предметах та їх комплексах. Знання цих законів є теоретичною базою розробки принципів виділення давніх етнокультурних утворень на основі археологічних джерел. Крім того, треба непогано розумітися на тому, як ці загальні закономірності виявляються на різних етапах первісного та ранньокласових суспільств, а також у різноманітному соціально-економічному середовищі — у мисливців, скотарів і землеробів. Оволодіння цією сумою знань може створити справжні передумови вироблення критеріїв виділення археологічних культур як дійового інструменту відтворення історії конкретних суспільств давнини. Крім того, стосовно вивчення мисливських первісних суспільств обов'язково слід враховувати сезонні відміни щодо специфіки виробничого інвентарю, які, як свідчить етнографія, бувають досить значними. Сучасна археологія майже не враховує цей чинник під час виділення археологічних культур.

На перший погляд, у формуванні цих знань основну роль повинні відіграти етнографи, адже досліджують живі первісні та ранньокласові колективи саме вони. Використовуючи висновки етнографії, археолог може формувати свої уявлення про процес матеріалізації соціальної інформації та на цій основі шукати обґрутовані критерії виділення археологічних культур — так, як здається, окреслюється шлях опрацювання методики. Та складність полягає в тому, що етнографія практично не вирішує питання, які становлять для археолога головний інтерес. Етнограф не стане сушити голову над тим, як етнічна інформація матеріалізується в предметному світі, тому що головним завданням для нього є вивчення етнічної дійсності, а не її результат у матеріальних залишках життедіяльності. Із викладеного випливає, що одержати від етнографа всі потрібні знання навряд чи вдасться. Отже, сподівання на те, що теоретичну основу відпрацювання методики виділення археологічних культур створять для нас наші наукові суміжники, більше нагадує ілюзію, ніж чітко окреслену перспективу. Вихід один — археолог повинен сам, виходячи зі своїх наукових інтересів, безпосередньо в експедиційних умовах вивчати життя реліктових суспільств, маючи на меті здійснення не всього спектру етнографічних спостережень, а вирішення лише одного важливого завдання — відшукати загальні закономірності матеріалізації історичної діяльності людей та конкретно-історичні прояви цього закону в різних історичних умовах. Як бачимо, археолог, виришуючи свої вузько дисциплінарні завдання, має увійти у сферу досліджень суміжної наукової дисципліни і, дійшовши потрібних висновків, повернутись у лоно своєї науки, збагачений знаннями, які створюють основу суто археологічної методики.

Цей нетрадиційний і надзвичайно складний шлях може стати конкретним проявом міждисциплінарної взаємодії археології та етнографії у вивченні проблематики, що за своїм кінцевим результатом має загальнонаукове значення.

Немає сумніву, що немало археологів у наведених раздумах знайдуть відхід від археологічної специфіки, отже, від завдань археології. Проте практика наукового життя беззаперечно доводить, що традиційні спроби вирішувати проблему археологічної культури на основі поглиблення речознавчих завдань не дали і не дають бажаного результату, а лише поглиблиють і нерідко доводять до крайності наявні непорозуміння.

Якими б не були звинувачення у відході від специфічних завдань археології, розміванні її меж, відсутності наукового патріотизму тощо, стати на цей шлях рано чи пізно доведеться. Для української археології цей шлях видається надзвичайно складним, майже нереальним, оскільки Україна не має на своїй території реліктових суспільств. Проте це не применшує принципового значення та актуальності згаданих завдань. Викладене має не лише логічні обґрутування; воно спирається на аргументи з практики сучасних археологічних досліджень.

Ідеється про етноархеологію — нову синкретичну наукову дисципліну, яка виникла в англомовній науці й покликана перебороти однобокість використання в археології випадкових етнографічних паралелей та формувати нові, коректніші

підходи щодо використання етнографічних свідчень. Аналізуючи здобутки етноархеології, С.А. Васильєв мав повне право дійти висновку: «Вирішення кардинальних проблем сучасної археології немислиме без переходу на якісно новий рівень — комплексних археолого-етнографічних досліджень, орієнтованих на вияв глибинних закономірностей матеріальної культури в її зв’язках з різними аспектами функціонування суспільства. Лише з появою таких досліджень реконструкції первісної історії стануть на місці наукову основу»⁴².

Зазначене загалом збігається з тим, до чого прийшла етнографія багато років тому, доводячи, що без етнологічних моделей неможливе повноцінне вивчення археологічних матеріалів⁴³. Один із найвидатніших дослідників доісторичної Африки Дж.Д. Кларк, говорячи про роль етнографії в досліженні археологічних пам’яток, зазначав, що «вона має особливу цінність як для правильної оцінки зазвичай неповних даних археології, так і для спроб відтворити спосіб життя описуваних народів»⁴⁴. На його переконання, «дослідження, що спираються на дані обох наук, мають стати основою для вивчення доісторичного (дописьмового, за нормами західної науки. — С.С.) періоду всіх районів земної кулі»⁴⁵. Етноархеологія на практиці підтвердила плідність тісної співпраці археології та етнографії, у тому числі й у галузі експедиційної роботи.

Етноархеологічні дослідження начинно свідчать, які ми далекі від істини, коли на основі повсякденного здорового глузду намагаємося логічно відтворити давнину з її специфічними ознаками в усіх сферах життя. Етноархеологія довела це на прикладі тієї діяльності, яка найлегше піддається реконструюванню, зокрема на прикладі виготовлення знарядь⁴⁶. Годі й говорити про те, що в наших етнічних реконструкціях похибки та суб’єктивні моменти є значно більшими, адже етнічні процеси відбуваються в предметному світі не безпосередньо, як у сфері виробничої технології, а складним опосередкованим шляхом.

Слід усвідомити, що перебувати в тій ситуації, яка нині склалася, уже просто неможливо. Ми навіть не помічаємо, що опинилися в тенетах серйозних суперечностей. З одного боку, в методологічній літературі та підручниках з археології доводимо, що археологічна культура є матеріальним свідченням існування окремого етносоціального організму. З іншого — сприймаємо ідею багатоетнічності археологічних культур; яскравий приклад цього — черняхівська культура, яка, на загальну думку фахівців, є «витвором» п’яти різних і дуже далеких один від одного етносів — готів, котрі належать до германців, сарматів і пізніх скіфів з іранської сім’ї народів, фракійців, так званих греко-римлян, яких було небагато, але які відіграли найголовнішу цивілізаційну роль, та протослов’ян⁴⁷. Нас зовсім не хвилюють оцінки етнографів, що археологія у своїх реконструкціях не враховує всіх складнощів етнічного процесу на ранніх стадіях історичного розвитку і конструює археологічні культури, які не можна вважати адекватними давнім етносам.

З огляду на вищеперечений суперечності додамо, що можна зрозуміти тих дослідників, які зазначають, що первісна археологія не має змоги відтворювати процеси етнічного розвитку, що вона може лише окреслювати та вивчати лише окремі різномасштабні культурно-історичні ареали. Проте зрозуміти — не означає погодитись. Етнічні процеси вивчати необхідно, але для цього має бути по-новому добре налагоджена методологічна робота. Попри всі нетрадиційні труднощі, починати її потрібно вже тепер, і це має позначитися на всьому спектрі археологічних досліджень, у тому числі в галузі джерелознавства та введення в науковий обіг добре опрацьованих археологічних джерел, здатних забезпечити вимоги складних етнічних реконструкцій. У разі відмови від цього ми мусимо визнати, що наші конкретно-історичні реконструкції, особливо в етнічній сфері, мають дуже мало об’єктивних доказів і побудовані в основному на принципах суб’єктивізму.

Говорячи про труднощі, що склалися з вивченням археологічних культур, слід торкнутися професійної мови — того археологічного жаргону, яким ми по-всякденно користуємося, часто не цікавлячись тим, як це сприймають представники інших наукових дисциплін та широкий загал читачів. У наших публікаціях і в усіх виступах ми часто пишемо й говоримо про склад археологічних куль-

тур, час їх існування, історичну долю тощо. У разі суворого підходу до таких висловів можна переконатися, що вони невірні. Адже можна говорити про походження груп спорідненого стародавнього населення, яке залишило нам пам'ятки, об'єднані в окремі археологічні культури, а не про походження цих культур. Коли ми говоримо про датування археологічної культури, то йдеться не про час існування пам'яток як таких (це сучасна епоха), а про час існування населення, яке залишило нам їх у спадок. Коли мовиться про історичну долю тієї чи іншої археологічної культури, то йдеться про історичну долю населення, а не пам'яток, об'єднаних нами в ці археологічні культури. Акцентуємо увагу на цих питаннях тому, що розповсюджене в нашій професійній мові вільне використання термінів та афористичність висловлювань сприяють виникненню синтаксичних збочень, про які згадувалося вище. Особливо багато негативного жаргону мова привнесла у сферу популяризації археологічних знань. Достатньо при цьому пересвідчитись, як широкі кола населення сприймають трипільську археологічну культуру.

Конче важливо подолати розрив між словом і ділом. У нашій літературі лунало й лунає немало гасел та закликів до підвищення теоретичного рівня досліджень, і мало що робиться для практичного впровадження цих настанов в археологічну практику. Дуже часто методології живуть немовби у двох світах: у методологічних розробках рекомендують нові погляди, а у сфері практичних регіональних чи локальних досліджень спираються на старі, ними ж розкритиковані методи оцінки джерел. Можливо, тому сучасна археологічна методологія існує сама по собі, без істотного впливу на науковий процес, і більшість археологів узагалі сприймає як щось несуттєве й чужерідне в наших знаннях. Отже, методологічні штудії мають бути підкріпленими практичними заходами щодо налагодження єдності методологічної та конкретно-наукової роботи.

З огляду на викладене переконуємося, що вихід на нові межі вивчення соціально-економічних і особливо етнічних процесів в археології постає як надзвичайно важке й довготривале завдання, яке має стати справою не лише окремих осіб, схильних до методології, а й усього наукового загалу. Повноцінна й цікава дискусія з цих питань могла б стати одним з перших проявів у його вирішенні.

¹ Генинг В.Ф. Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания археологии // Исследование социально-исторических проблем в археологии. -- Киев. 1987. --- С. 6.

² Там же. — С. 7.

³ Каменецкий И.С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация // Сов. археология. -- 1970. -- № 2. -- С. 23.

⁴ Захарук Ю.М. Проблемы археологической культуры // Археология. — 1964. — 17. — С. 39.

⁵ Анникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — СПб., 1991. — С. 10.

⁶ Там же. — С. 11.

⁷ Рычков М.О. «Культурні спільноти» чи «спільноти археологічних культур» // Археология. — 1993. — № 1. — С. 82—92.

⁸ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 7.

⁹ Там же. — С. 20.

¹⁰ Там же. — С. 21.

¹¹ Там же. — С. 6.

¹² Смирнов С.В. Историзм археологических исследований В.В. Хвойки // Археология. — 1989. — № 3. — С. 122—125.

¹³ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 10.

¹⁴ Там же. — С. 103.

¹⁵ Жук С.М., Коэн В.Ю. Новые финальнопалеолитические памятники на Южном берегу Крыма // Археология Крыма. — 1997. — № 1. — С. 17.

¹⁶ Винокур И.С. Археологические культуры и этнос (по материалам юго-запада СССР) // Тез. докл. и сообщ. совместной школы-семинара «Этнокультурные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э.», — Ужгород, 1985. — С. 11.

¹⁷ Михеев В.К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья—Приазовья / Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1987. — С. 3.

¹⁸ Приходнюк О.М. Славянские поселения юго-запада Европы в V—VII вв. (пеньковская культура) // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1985. — С. 3.

- ¹⁹ Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1985. — С. 113.
- ²⁰ Там же. — С. 113.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. — С. 114.
- ²³ Любин В.П. Мустьерские культуры Кавказа. — Л., 1977. — С. 203.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР. Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 103.
- ²⁶ Анисюткин Н.К. Об археологических культурах мустье // Археол. сборник. — Л., 1977. — С. 5—9.
- ²⁷ Анисюткин Н.К. Ранний и средний палеолит юго-запада европейской части СССР // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Л., 1992.
- ²⁸ Колесов Ю.Г. Ак-айская мустьерская культура. — Киев, 1986.
- ²⁹ Праслов Н.Д. Указ. соч. — С. 103—106.
- ³⁰ Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія. — 1964. — 17. — С. 12—42; Захарук Ю.Н. О методологии археологической науки и ее проблемах // СА. — 1969. — № 3. — С. 11—20; Он же. Ленинское теоретическое наследие и археологическая наука // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 7—16; Он же. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы развития археологической науки // СА. — 1970. — № 3. — С. 8—17; Он же. Проблемные ситуации в археологии // СА. — 1973. — № 4. — С. 3—16; Он же. Методические проблемы археологической науки // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — М., 1981. — С. 36.
- ³¹ Генинг В.Ф. Указ. соч. — С. 24.
- ³² Там же. — С. 22.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Гладких М.И. Генинг В.Ф. Объект и предмет науки в археологии. — Киев: Наук. думка, 1988. — 224 с. // СА. — 1987. — № 3. — С. 278 (рецензія).
- ³⁵ Генинг В.Ф., Бунятиян Е.П., Пустовалов С.Ж. Формально-статистические методы в археологии (анализ погребений). — Киев, 1990. — С. 136.
- ³⁶ Ганжса А.И. Этнические реконструкции 30—40 гг. как историко-научная проблема // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — Киев, 1987. — С. 142.
- ³⁷ Там же. — С. 144.
- ³⁸ Черных Л.А. Хозяйственно-экономические реконструкции в работах советских археологов 30-х годов // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — Киев, 1987. — С. 132—133.
- ³⁹ Третьяков П.Н. Этнический процесс в археологии // СА. — 1962. — № 4. — С. 4.
- ⁴⁰ Манюхин А.Е. О природе и характере локальных различий в материальной культуре палеолита // Локальные различия в каменном веке. — СПб., 1999. — С. 53.
- ⁴¹ Там же. — С. 41.
- ⁴² Васильев С.А. Проблемы реконструкции позднепалеолитических обществ и этнографические исследования // Проблемы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1985. — С. 49.
- ⁴³ Кабо В.Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. — М., 1979. — С. 63, 64.
- ⁴⁴ Кларк Дж. Д. Доисторическая Африка. — М., 1977. — С. 7.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Васильев С.А. Проблемы реконструкции позднепалеолитических обществ и этноархеологические исследования // Проблемы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1983. — С. 48—54; Он же. Этноархеология и некоторые проблемы современного палеолитоведения // Проблемы взаимосвязи природы и общества: Тез. докл. конф., посвящен. 50-летию открытия Тешик-Таша. — Ташкент, 1988. — С. 16; Он же. К вопросу о реконструкции приложенных комплексов в позднем палеолите // Методы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1991. — С. 246—250.
- ⁴⁷ Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1999. — С. 20—25.

Одержано 29.10.99

С.В. Смирнов

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: СПОРНЫЕ МОМЕНТЫ РАЗРАБОТКИ ПРОБЛЕМЫ

Последние годы в отечественной археологии ознаменовались тем, что понятие «археологическая культура» многими археологами стало отождествляться с понятием «этническая культура» и даже с ее носителями. В методологической и учебной литературе указывается, что

археологическая культура есть исторический результат деятельности отдельного этносоциального образования. Однако в археологическом знании имеется немало культур, которые связываются с деятельностью не одного, а нескольких этносов. Пример этого — черняховская культура — порождение пяти разных, далеких друг от друга этнических групп. Сложившаяся проблемная ситуация требует создания надежной теоретической базы. Необходимы четкие представления о том, как этническая информация материализуется в предметах, которые доходят до нас в виде археологического материала. Без этого поиски критерии выделения археологических культур как материальных свидетельств жизнедеятельности отдельных древних обществ не выйдут за границы субъективных представлений. Самостоятельно решить эту задачу археология не может. Успех возможен лишь на пути развития этноархеологии — совместной деятельности этнографов и археологов по изучению ныне существующих живых первобытных народов. Эта многотрудная и длительная работа должна получить приоритетное значение.

S.V. Smirnov

ARCHAEOLOGICAL CULTURE: CONTRADICTIONS OF THE ELABORATION OF THE PROBLEM

During the last years many archaeologists identify the notion "an archaeological culture" with the notion "an ethnic culture" or even with its bearers. It is noted in the methodological and educational texts that archaeological culture is the historical result of the activity of the separate ethno-social formation. Nevertheless, in the modern archaeological science there is a number of cultures, which have been connected with the activity of several ethnic groups. Chernyakhovskaya culture, which is the outcome of five different and distant ethnic groups, may serve as an example. The problematic situation, which was drawn up, demands the creation of the strong theoretic basis. It strongly needs clear conceptions how the ethnic information materializes in the subjects coming to us as an archaeological material. The searches of the criteria of archaeological cultures distinguishing as the material evidences of vital activity of separate ancient societies won't get over the limits of subjective conception without solving of this questions. Archaeology is unable to solve this problem alone. The way of the development of ethno-archaeology that is joint activity of ethnographers and archaeologists on studying of the modern alive primitive societies could make progress in this question. This hard and time-consuming work should get the prior significance.

I.M. Березницька

ГЕОМОРФОЛОГІЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДОЛИНИ РІЧКИ БАКШАЛА

У статті розглянуто геоморфологічну ситуацію в долині р. Бакшала в період проживання там великої групи пізньопалеолітичного населення (25 місцезнаходжень), а також проаналізовано джерела сировини.

Вступ. На території сучасної України в період валдайського зледеніння існувало декілька природно-ландшафтних смуг, які відрізнялися як своєрідним кліматичним режимом, так і ландшафтною ситуацією, обсягом і складом біомаси, якістю й чисельністю сировинних джерел¹. У свою чергу, склад життєдіяльності давніх колективів, впливає на стабільність системи життезабезпечення населення та зумовлює демографічну ємність природно-ландшафтної смуги². Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють вивченю палеогеографічної та екологічної ситуації в окремих палеолітичних мікрорегіонах (екологічних нішах), розумію-

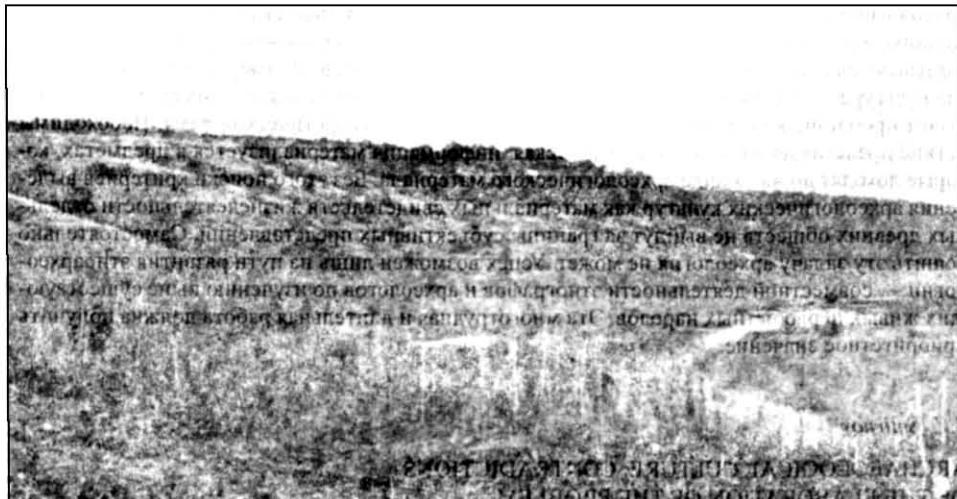

Рис. 1. Правий берег р. Бакшали. Вигляд на Анетівку 22

чи під цим поняттям локалізовану природно-географічними чинниками ділянку поверхні, компактно зайняту групою геологічно синхронних пам'яток, інвентар яких демонструє подібні риси³. Цим і визначають доцільність усебічного вивчення палеогеографічної ситуації в зоні життедіяльності населення окремих палеолітичних пам'яток та їх скупчень на невеликій площі в долинах річок.

Під час палеогеографічних реконструкцій передусім звертаються до відтворення ландшафтного оточення, одним із компонентів якого є рельєф. Останній у палеоекономічних моделюваннях є важливою складовою мисливського промислу. Відтворення ланшафту відбувається у два етапи: попереднє візуальне обстеження місцевості та докладне геоморфологічне вивчення мікрорегіону.

З цих позицій у статті розглянуто передусім рельєф і залежні від нього умови існування мешканців палеолітичних поселень у долині р. Бакшали. Автор наголошує, що стаття є лише складовою відтворення палеорельєфу зокрема та палеогеографії Бакшалинського регіону в цілому, яке безумовно має охоплювати стратиграфічні дослідження пам'яток регіону, вивчення та аналіз палеонтологічного та палінологічного матеріалу.

Геоморфологія долини Бакшали. Річка Бакшала є лівою притокою Південного Бугу, основні риси сучасного рельєфу в басейні якого остаточно сформувалися в неогені. (за М.О. Костицьким — наприкінці третичного періоду). Специфіку формування рельєфу в долині Півд. Бугу та його приток визначає насамперед протікання останніх у межах двох геологічних структур: Українського щита та Причорноморської западини. Разом з тим на формування структури долин річок у басейні Півд. Бугу вплинули плейстоценові зледеніння в комплексі з рухами земної кори в межах Причорноморської западини⁴. Зледеніння передусім вплинули на формування надзаплавних терасових рівнів, з якими й пов'язані місця розташування палеолітичних пам'яток мікрорегіону⁵. У долині Півд. Бугу дослідники прослідковують п'ять терасових рівнів⁶. Не всі вони відобразилися у мікрорельєфі басейну річки і насамперед у долинах її приток. Більше того, серед геологів немає єдності щодо геоморфологічної структури річок у басейні Півд. Бугу⁷.

Схили долини р. Бакшал прорізані численними ярами й балками, в яких чимало джерел з чистою питною водою. Характерною рисою мікрорельєфу регіону є також наявність на високих плато подових форм, формування яких генетично й регіонально пов'язане з товщею важких суглинків і глин плейстоцену⁸. У давнину вони були місцями водопою тварин і їхнє розміщення мала враховувати стратегію мисливського промислу. Останнім часом на схилах долини р. Бакшала з'явилися штучні «поди», які було створено у верхів'ях ярів з метою припинення подальшої ерозії орних земель. Існування таких «подів» потрібно враховувати під час реконструкції палеоландшафтів, а в подальшому — і в процесі відтворення мисливської діяльності мешканців палеолітичних поселень мікрорегіону.

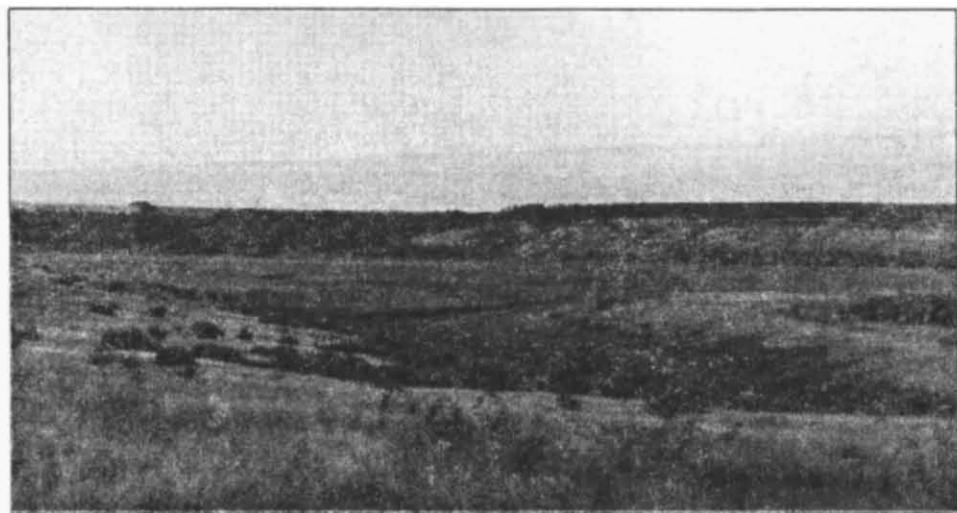

Рис. 2. Вид на Анетівку 2 з лівого берега р. Бакшали

Формування долини р. Бакшали тісно пов'язане з основними етапами геологічної історії Півд. Бугу. Басейн р. Бакшали тяжіє до стику Українського щита й Причорноморської западини. Русло річки прокладене по корінних породах – гнейсах, гранітах та ін. На схилах більш пологого лівого берега, а також на північ від с. Анетівка всюди прослідковуються виходи на денну поверхню корінних порід щита. Плейстоценові відклади на схилі правого берега нашаровуються вже на сарматські вапняки, які генетично пов'язані з відкладами Чорноморського басейну. Отже, р. Бакшала, яка протікає в широтному напрямку, немовби розділяє Причорноморську низовину й Подільське підвищення.

У процесі прорізання русла р. Бакшал були розмиті понтичні вапняки, які створили структурні (денудаційні) тераси на її правому березі. Ці тераси своєрідними карнізами повсюдно височать над руслом ріки й поступово зливаються з водо-дільним плато. Рівна поверхня структурних терас уздовж карнізів перекрита тонким шаром четвертинних відкладів, які місцями розмиті дощовими потоками, унаслідок чого на денну поверхню виведено сарматські вапняки, серед уламків яких часто трапляються окремі оброблені кремінці⁹.

Така денудаційна тераса частково прослідковується за балкою на захід від Анетівки 2. Крутий високий схил завершується тут вапняковим карнізом, який місцеве населення розробляє для отримання будівельних матеріалів. На поверхні цієї тераси серед уламків вапняку співробітники Причорноморської палеолітичної експедиції постійно знаходять пізньопалеолітичні знаряддя. Такі терасові рівні спостерігаються й на схід від Анетівки 1 і 2 в самому селі Анетівка, на східній його околиці, на західній околиці с. Щуцьке та ін.

Польовими дослідженнями В.Ф. Петруня в долині р. Бакшали було виявлено систему терасових рівнів плейстоцену й з'ясовано гіпсометричне розташування на них археологічних пам'яток. У нижній течії таких рівнів шість: низька заплава, висока заплава та чотири надзаплавні тераси¹⁰.

На першій надзаплавній терасі розташоване палеолітичне поселення Анетівка 13. Його виявлено в розрізі першої надзаплавної тераси правого берега р. Бакшали, висота якої 4,0—10,5 м над рівнем річки. Вік тераси за морфологічними особливостями її будови визначають як пізньоплейстоценовий: на цоколі з кристалічних порід залягає алювій дофінівського часу, який перекривається суглинками причорноморського горизонту. Місцерозташування пам'ятки — вузький (200 м), витягнутий уздовж річки залишок суглинистого делювіального шлейфу. Останній перекритий горизонтом частково змитого чорнозему з уламками крем'яної сировини, за складом подібної до кременю культурного шару, поклади якого зафіксовані гіпсометрично вище від площасти поселення¹¹.

Розкопки поселення показали, що археологічний матеріал стратиграфічно залягає масивною товщею (до 4 м) у дофінівсько-причорноморських відкладах

Рис. 3. Селище Анетівка: вид з лівого берега р. Бакшали

(за М.Ф. Векличем). Відкритий на невеликій площині на глибині близько 4 м від денної поверхні нижній культурний шар з вогнищами, уламками фауни, крем'яними виробами залягає у світло-бурому супіску з прошарками піску, журавчиків та раковин молюсків. Таке стратиграфічне положення цього комплексу дає змогу датувати його дофінівським часом¹². Сировиною для виготовлення знарядь праці мешканцям поселення слугував місцевий кремінь поганої якості, багаті відклади якого поширені на схилах р. Бакшали. Зрідка в колекції трапляється якісний кремінь алювіального походження¹³.

На протилежному лівому (східному) схилі р. Бакшали розташована Анетівка 22 (рис. 1), яка була частково досліджена Причорноморською експедицією. Між пам'ятками пролягає овальна в плані котловина (завдовжки 1,8 км і завширшки 0,7 км), що знаходиться між долинами основних русел р. Бакшали на заході та Півд. Бугу на сході. Котловина відокремлена від них гачкоподібно вигнутою в плані скельною гривою, що височить на 20—25 м над сучасним рівнем Півд. Бугу, і притуляється до плато лівого берега р. Бакшали в районі поселення Анетівки 13, де в давнину води сучасної стариці вливалися в основне русло річки. Котловина з одного боку притиснулася до вододільного плато, яке становить високий лівий бік долини р. Бакшали, а другим боком полого спускається до місця, де меандр річки «заходив» углиб котловини.

Згідно з геологічними дослідженнями В.Ф. Петруні, матеріали (Анетівка 22) пізньопалеолітичного часу з розкопу, який розташований на голоценовій терасі Бакшали, перевідкладені з вищого рівня скельної гришки й пов'язані з делювіальним шлейфом, який і перекриває ранньозаплавні відклади р. Бакшали¹⁴.

Поверхня другої надзаплавної тераси складена еолово-делювіальною товщою (до 3 м), яка представлена суглинками дофінівського часу та лесами бузького й причорноморського горизонтів, що датують терасу пізньоплейстоценовим часом. Саме на рівній площині другої надзаплавної тераси крутого правого берега р. Бакшали на південно-західній околиці с. Анетівка виявлено пізньопалеолітичне поселення Анетівка 1, що за течією р. Бакшали вище від Анетівки 13. Її висота над сучасним рівнем річки досягає 11—12,5 м¹⁵.

Із площині поселення Анетівка 1 відкривається широкий краєвид на долину р. Бакшали, її лівий пологий берег, що плавно переходить у вододільне плато. У зоні досяжності зору й знаходиться місцерозташування поселення Анетівка 2, крутий схил структурної тераси правого берега та глибокі яри, вкриті лісом. За даними палінологічних досліджень Р.Я. Арап, приблизно такий самий краєвид тут був у пізньому палеоліті¹⁶.

Із третьою надзаплавною терасою В.Ф. Петрунь співвідносить поселення Анетівка 2, хоча окремі автори схильні пов'язувати пам'ятку з пліоценовою террасою Пра-Бугу¹⁷.

Рис. 4. Долина р. Бакшали. Панорама з Анетівки 1

Поселення Анетівка 2 розташоване на мисі правого берега р. Бакшали, утвореного двома глибокими балками, що прорізають плейстоценові відклади. Висота площинки поселення над рівнем ріки сягає 17,5—23,5 м. Тераса в районі поселення Анетівка 2 поступово зливається з вододілом і перекривається шаром сучасного ґрунту та плейстоценовими еолово-делювіальними утвореннями завтовшки 0,5—4 м на різних ділянках схилу. У напрямку до річки мис поступово звужується, а в місці злиття двох балок різко обривається на висоті 15 м над сучасним рівнем р. Бакшали. Проте в часи існування поселення він міг сягати берега р. Бакшали, який тоді зазвичай мав значно вищі гіпсометричні маркери.

На південь і схід від Анетівки 2 простягається неосяжне плато, вкрите трав'янистою рослинністю. Подібний ландшафт, за даними Р.Я. Арап, був тут і в пізньому палеоліті (рис. 2, 3). Безмежні степові простори, вкриті густою травою й місцями розчленовані ярами з перелісками, були прекрасними пасовищами для стад бізонів, на яких переважно полювали мешканці палеолітичних поселень степової зони¹⁸.

У зоні поселень Анетівка 1 та Анетівка 2 р. Бакшала різко повертає на 90 градусів. Це давало змогу давнім мисливцям непомітно спостерігати за пересуванням здобичі долиною і насамперед під час її підходу до водопою. У цій геоморфологічній ситуації правий вищий берег, на якому розташувалися обидва поселення, мав стратегічно вигідніше положення (рис. 4).

На схилах р. Бакшали в районі розташування Анетівок 13 і 22 виявлено значні поклади кременю, які за основними петрографічними характеристиками та походженням поділено на кілька груп.

Так, халцедоновий кремінь (верхньокрейдяний), на думку В.Ф. Петруні, мешканці палеолітичних поселень видобували з корінних виходів або з делювіальних та елювіальних розвалів тих самих осадових і кристалічних порід чи вибирали з алювіальних горизонтів регіону, нерідко збагачених валунно-галечним матеріалом досить різноманітного складу.

До іншої групи місцевого кременю належить вторинно-інфільтраційний халцедоновий кремінь анетівсько-бакшальского типу сарматського віку досить невисокої, за свідченням В.Ф. Петруні, якості. Місцезнаходження такого кременю автор пов'язує з низькими плейстоцен-голоценовими терасовими рівнями р. Бакшала. Подібний кремінь поширений на пізньопалеолітичних поселеннях анетівської групи¹⁹.

Крім бакшальського, в колекціях палеолітичних пам'яток нерідко трапляється якісний кремінь північного походження, який давні мисливці, ймовірно, збиравали в алювії терас Півд. Бугу. Петрографічне дослідження кременю найчисленнішої колекції (понад 2 млн виробів) пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 свідчить про абсолютне домінування кременю місцевого походження²⁰.

У терасових відкладах Півд. Бугу, крім кременю, відомі й поклади вторин-

них каолінів, які в палеоліті мешканці використовували як мінеральні барвники. Під час дослідження Анетівки 2 на поселенні було виявлено білу пляму, яка, з погляду В.Ф. Петруня та В.Н.Станко, виникла внаслідок фарбування тіла мисливцями під час підготовки до ритуального свята, присвяченого культу бізона²¹.

Мікрорегіон нижньої течії р. Бакшали, густо насичений палеолітичними пам'ятками, був привабливим для давнього населення передусім своєрідною геоморфологічною структурою, яка сприяла концентрації в долині річки великих стад травоїдних тварин (наявність безмежних просторів, укритих густою рослинністю, та пологих спусків до водопою). Розчленований рельєф, круті схили й різкі повороти русла річки сприяли успішному вистежуванню здобичі та полюванню. До того ж, мікроніша була досить добре забезпечена крем'яною сировиною.

²¹ Гладких М.І., Станко В.Н. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. — К., 1997. — С. 53—58.

²² Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена — голоцену и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 134—135.

²³ Горелик А.Ф. Памятники Рогаликсько-Передельського району. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — Київ; Луганськ, 2001. — С. 6.

²⁴ Кострицький М.Е. К вопросу о геологической истории долины реки Южного Буга в пределах Причерноморья // Изв. Крым. пед. ин-та. — 1953. — 18. — С. 119—126.

²⁵ Кострицький М.О. Геоморфология долины р. Південного Бугу в межах Причорноморської рівнини // Геогр. зб. Геогр. тов-ва УРСР. — 1956. — Вип. 1. — С. 189—197.

²⁶ Там само. — С. 194—195.

²⁷ Личков Б.Л. О строении речных долин Украины. — Л., 1931; Кострицький М.О. Зазн. праця; Веклич М.Ф. Четвертинні відклади правобережжя Середнього Дніпра. — К., 1958.

²⁸ Кострицький М.О. Зазн. праця. — С. 197; Молодых И.И. Грунты подов и степных блюдец субаэрального покрова Украины (гидрогеологические и инженерно-геологические особенности). — К., 1982. — С. 63.

²⁹ Станко В.Н., Григорьєва Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II (вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья). — К., 1989. — С. 7.

³⁰ Петрунь В.Ф. Предварительное заключение о результатах археолого-петрографических изысканий в нижнем течении р. Бакшали и примыкающего правобережья р. Южный Буг (Доманіївський район Николаївської області) в auguste 1991 г. // Архів ІА НАН України. — С. 5—7

³¹ Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Анетовка 13 — памятник начальной поры позднего палеолита в Степном Причерноморье (предварительная публикация) // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — С. 162.

³² Там же. — С. 164.

³³ Петрунь В.Ф. Краткое заключение о результатах археолого-петрографического определения состава и возможного происхождения каменных артефактов и манупортов со стоянок Анетовка I и II // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює ширу поляку В.Ф. Петрунью за надану можливість використати ці матеріали.

³⁴ Дыханов В.Я., Петрунь В.Ф. Раскопки позднепалеолитической стоянки Анетовка 22 // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює ширу поляку В.Ф. Петрунью та В.Я. Диханову за надану можливість використати ці матеріали.

³⁵ Петрунь В.Ф. Краткое заключение ...; Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 5—6; Станко В.Н., Смольянинова С.П., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка I // Северное Причерноморье: материалы по археологии. — К., 1984. — С. 4—5.

³⁶ Арап Р.Я. Палеоботаническая характеристика разрезов позднепалеолитической стоянки Анетовка II // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології і етнології Степової України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює ширу поляку В.Н. Станко за надані матеріали.

³⁷ Петрунь В.Ф. Краткое заключение ...; Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 5—6.

³⁸ Борисковский П.Й. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — М., 1964. — С. 5

³⁹ Петрунь В.Ф. Краткое заключение о результатах археолого-петрографического определения состава и возможного происхождения каменных артефактов и манупортов со стоянок Анетовка I и II // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової

України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює ширу подяку В.Ф. Петрунію за надану можливість використовувати його матеріали.

²⁰ Там же.

²¹ Станко В.Н. Культ бизона (бика) в древних обществах Юго-Восточной Европы // Старожитности Причерномор'я. — Одесса, 1995. — Вып. 2. — С. 1—11.

Одержано 08.10.2002 р.

И.Н. Березницкая

ГЕОМОРФОЛОГИЯ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ДОЛИНЕ РЕКИ БАКШАЛА

Эта статья нацелена на анализ геоморфологической ситуации долины речки Бакшала на правом берегу залива Южного Буга. В южной части Бакшалинской долины известно 25 палеолитических памятников и четыре из них исследованы. Показаны природные условия экономического развития жителей микрорегиона в позднем палеолите. Особенности рельефа Бакшалинской долины способствовали проживанию бизонов и других животных. Охарактеризованы направления охоты с использованием геоморфологии правого и левого берегов, источники сырья для изготовления орудий, направления поисков и сбора камня древними людьми.

I.M. Bereznitskaya

GEOMORPHOLOGY OF PALEOLITHIC SITES IN THE BAKSHALA RIVER VALLEY

This article is aimed to analyze the geomorphologic situation of the Bakshala river valley in the right bank of South Bug inflow. There are 25 paleolithic sites in the southern part of the Bakshala valley and four of them have been investigated. Nature conditions of economical development of micro-region inhabitants in the late Palaeolit have been shown. The relief features of the Bakshala valley was conducive to living bison and other animals. The direction of hunting with using geomorphology of right and left banks, the raw materials sources for implement preparation, the directions of searching and collecting the stone materials by ancient people were characterized.

В.М. Зубар

ДО ІСТОРІЇ ТАВРИКИ ІІ—І ст. до н. е.

У статті на основі комплексу наявних джерел розглянуто питання історії пізніх скіфів і сарматів до і після походів Діофанта, сина Асклепіодора, — полководця pontійського царя Мітрідата VI Сепатора.

Нині навряд чи в когось можуть виникнути серйозні сумніви в тому, що з межі нової ери сармати стають провідною військово-політичною силою в степовій зоні Північного Причорномор'я¹. Тому стан, який складався на території Пізньої Скіфії на нижньому Дніпрі і в Криму, а також основні події у зовнішньополітичному житті античних держав не можна розглядати у відриві від ситуації в усьому північнопричорноморському регіоні і в його степовій зоні зокрема. Разом з тим просування сарматських племен зі сходу хронологічно збіглося з активізацією Pontійського царства Мітрідата VI Сепатора, а після його розгрому — з політикою Риму в Малій Азії, на Балканах і, як наслідок, на суміжних територіях, куди входило й Північне Причорномор'я². Це пояснюється не стільки

планами римлян розширити межі своєї держави, скільки бажанням укріпити її кордони, яким періодично загрожували варвари, у тому числі й зі степової зони північнопричорноморського регіону. За обставин, що склалися, античні держави Північного Причорномор'я неминуче мали стати природними союзниками Риму і своєрідною буферною зоною між величезним варварським світом, що динамічно змінювався на зламі ер та в перших століттях н. е., і Римською імперією, яка включила їх в орбіту своєї політики³. Тому тільки виходячи із зазначених геополітичних чинників того часу й слід розглядати конкретний матеріал і реконструювати процеси, які відбувалися у взаємовідносинах Херсонеса й варварського населення Таврики на межі II—І ст. до н. е. й пізніше — у перші століття н. е.

Не можна сказати, що обидва згадані чинники не враховували дослідники, які вивчали історію Пізньої Скіфії. На основі археологічного матеріалу було запропоновано кілька моделей поетапного проникнення до складу її населення сарматського етнічного компоненту. Свої схеми інфільтрації сарматів за даними писемних джерел й археології запропонували П.М. Шульц⁴, Т.М. Висотська⁵ і Д.С. Раєвський⁶. Останнім часом цю проблему активно й плідно досліджує О.Є. Пуздовський, який виділив три етапи проникнення сарматів, що хронологічно охоплюють кінець II—І ст. до н. е. — першу половину II ст. н. е.⁷. О.Є. Пуздовський не тільки відкоригував запропоновані раніше періодизації на основі нових археологічних матеріалів, а й зазначив, що інфільтрація в Таврику сарматів призвела до розмивання пізньоскіфської етнічної спільноті та значних змін в її культурі⁸.

Неважаючи на те, що модель О.Є. Пуздовського найповніше враховує сучасні археологічні реалії, які відбивають процес поступового проникнення сарматів у середовище населення Пізньої Скіфії, основну увагу він приділяє вивченням процесу лише сарматизації мешканців Таврики⁹. А питання про те, в яких соціально-політичних формах цей процес відбувався, що, безперечно, є ключовою проблемою, не було розроблено належним чином ні О.Є. Пуздовським, ні його попередниками. Слід зауважити ще один аспект. Якщо в моделі Пуздовського так чи інакше висвітлено роль Боспорського царства у згаданому процесі, то участь Херсонеса, а трохи пізніше — і римської адміністрації лише поступовою або розглянуто в загальніх рисах¹⁰. З методичного погляду, такий підхід не можна визнати задовільним. Адже не Боспорське царство, а Херсонес і римська адміністрація були тими чинниками, які істотною, якщо не вирішальною мірою, поряд із проникненням сарматів визначали на зламі ер і в перших століттях н. е. долю осілого варварського населення Південно-Західної Таврики. Саме цим і зумовлені звернення до теми і спроба в серії статей розглянути широке коло питань, пов'язаних із характером взаємовідносин населення території Пізньої Скіфії, з одного боку, з сарматами, а з іншого — з Херсонесом і римською адміністрацією на межі II—І ст. до н. е. і в перших століттях н. е.¹¹.

Перша згадка про сарматів у зв'язку з подіями, що відбувалися в Таврії, є у Поліена, який у легенді про царицю Амаго розповідає про напад союзних Херсонесу сарматів на ставку скіфського царя, що загрожував місту. Внаслідок їх рішучих дій скіфів було розбито, що дало змогу Херсонесу зберегти суверенітет і свої землі¹². Цей пасаж добре узгоджується з повідомленням Лукина про споконвічну ворожість скіфів і сарматів¹³, яка, ймовірно, мала місце тоді або раніше. З виходом друком праць М.І. Ростовцева ці дані дослідники вважали достовірними й широко використовували¹⁴, хоча й працювали у різні часи¹⁵. Проте нещодавно у зв'язку з переглядом хронології початкового етапу освоєння сарматами степової зони Північного Причорномор'я¹⁶ згадані дані були визнані недостовірними¹⁷, але навряд чи такий однозначний погляд, принаймні щодо розповіді Поліена, нині може бути беззастережно прийнятий¹⁸.

Річ у тім, що в договорі, укладеному малоазійськими державами 180/179 р., поряд з іншими учасниками згадані сарматський цар Гатаї і Херсонес¹⁹. У той самий час був підписаний ще один договір між Херсонесом іPontійським царем Фарнаком I²⁰, який, поза сумнівами, слід розглядати разом з першим із зазначених дипломатичних документів, що мали загалом антимакедонську спрямованість²¹. У цих міждержавних актах згадано правителя Pontійського царства, Херсонес і сарматського царя Гатала, що, безумовно, свідчить про контакти, які були між учасниками цих договорів, хоча, звичайно, їх характер учаслідок відсут-

Рис. 1. Скілур. Реконструкція по черепу.
Автор М. М. Герасимов

ності інших джерел залишається поки що неясним. Проте розповідь Поліена про царію Амаго й участь сарматського царя Гатала в зазначеному договорі як рівноправної сторони треба розглядати в тісному зв'язку. Навіть якщо врахувати висновки С.В. Поліна про те, що Гатал, скоріш за все, був царем сарматів десь у Прикубанні, а також відсутність археологічних пам'яток, які можна було б надійно пов'язувати із сарматами в Північному Причорномор'ї до межі II—I ст. до н. е.²², такий зв'язок заперечувати все-таки важко.

Треба звернути увагу на досить пе-реконливі підрахунки можливої відстані військових походів кочовиків, проведені відповідно до аналізу ольвійського декре-ту на честь Протогена. О.В. Симоненко, який розглядає саїв, що згадуються в цьому документі, як можливих представ-ників сарматів, не бентежить відсутність сарматських пам'яток часу видання дек-рету в степовій зоні Північного Причорномор'я околицях Ольвії, а також суттєва віддаленість сарматських кочовиць від цього грецького центру. Дослідник вва-жає, що сармати за наявності запасних коней могли рухатися зі швидкістю близько 50—70 км за добу та мали змогу завдати удара по Ольвії, а також ставці скіфського царя, постійно кочуючи на досить великий відстані від кінцевих пунктів своїх воєн-них акцій²³. Навіть якщо враховувати, що ставка Амаго знаходилася десь у При-кубанні, відстань від цього району до Неаполя Скіфського (за Поліеном 1200 стадій, або близько 212 км), де, як вважається, була ставка скіфського царя, сармати мог-ли пройти досить швидко (приблизно за три доби) і несподівано завдати удара свому ворогові²⁴. Тому не виключено, що дані, отримані під час дослідження ранніх шарів Неаполя Скіфського, підтверджують датування розгрому, що супроводжу-вався археологічно зафіксованими слідами пожежі, яку зараховують до першої чверті II ст. до н. е.²⁵.

Виходячи з усього викладеного, ймовірно, не слід беззастережно заперечувава-ти історичну основу повідомлення Поліена про дії сарматської цариці Амаго, а також ворожі відносини між скіфами й сарматами у II ст. до н. е. лише на тій підставі, що до межі II—I ст. до н. е. сарматські археологічні пам'ятки в степовій зоні Північного Причорномор'я не відомі. Цей непрямий висновок підтверджується фактами укріплення зв'язків царства Скілур з античними державами регіону пе-ред сарматською загрозою в пізніший час (рис. 1)²⁶. Адже сармати цілком могли здійснювати глибокі рейди за здобиччю з основної території своїх кочовиць і тим самим загрожувати не тільки Боспору або Ольвії, а й пізньоскіфському царству²⁷. Такі набіги, що не спрямовувалися на захоплення територій, а мали за мету лише отримання данини або «годування», цілком відповідали способу життя кочовиків не тільки давнини²⁸, а й середньовіччя. Вони, як правило, передували періоду «зна-ходження батьківщини», погано або зовсім не представленому археологічно²⁹. Імовірно, внаслідок саме цих обставин О.Є. Пуздовський цілком правомірно не включає події, пов'язані з рейдом сарматів на Неаполь у першій чверті II ст. до н. е., до першого етапу їхньої міграції на територію Пізньої Скіфії³⁰.

Початок проникнення сарматів на Таврійський півострів О.Є. Пуздовський зараховує до часу не раніше кінця II—I ст. до н. е.³¹. Проте поховання кінця II — першої половини I ст. до н. е., які можна пов'язувати з сарматами, поки що тут не відомі або ще не опубліковані. Більше того, О.В. Симоненко вважає, що про при-

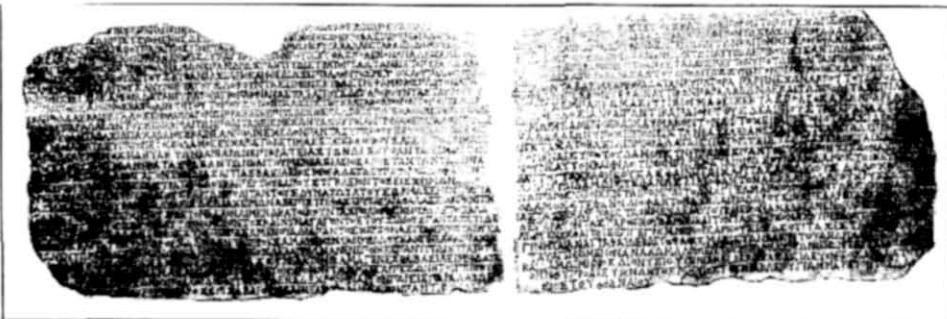

Рис. 2. Херсонеський декрет на честь Діофанта, сина Асклепіодора, — стратега Мітрідата VI Євпатора. Фото з естамажу

сутність сарматів у Криму на основі археологічних даних можна говорити лише з межі нової ери³². Утім, про появу тут сарматів наприкінці II ст. до н. е. свідчать епіграфічні й писемні джерела. У херсонеському декреті на честь Діофанта (рис. 2)³³ й у Страбона³⁴ є дані про те, що сарматське плем'я роксоланів під проводом Тасія виступило на боці скіфів у війні останніх з Херсонесом і pontійськими військами Мітрідата VI Євпатора³⁵. Проте допомога сарматів не дала бажаних результатів, і союзників було вщент розбито pontійськими військами під командуванням Діофанта, мабуть, в околицях городища Кара-Тобе в Північно-Західному Криму³⁶, де під час розкопок знайдено залишки трофея, спорудженого на честь цієї перемоги³⁷. Після розгрому пізніх скіфів Палака Діофанта і ліквідації змови під керівництвом Савмака, спрямованої на захоплення влади на Боспорі, усе Північне Причорномор'я втягується в орбіту політики Мітрідата VI Євпатора й стає опорною базою в його подальших війнах з Римом (рис. 3)³⁸. Виходячи з повідомлень Аппіана після цих подій Мітрідат VI Євпатор уклав союзи з варварськими народами, серед яких згадуються таври, скіфи й сармати³⁹, що, безумовно, сприяло зміцненню позицій pontійського царя в регіоні.

На базі наявних джерел важко щось висловлювати про характер відносин пізніх скіфів і сарматів у період безпосередньо до і після експедиції Діофанта. Відповідно до даних декрету на честь Діофанта і Страбона можна лише стверджувати, що під час військових дій вони були союзниками або якесь з їх об'єднань стало на бік скіфів унаслідок обіцянки багатої здобичі після перемоги⁴⁰. Утім, про наявність контактів між правителями цих народів ще до зазначених подій свідчать речі сарматського походження, виявлені в похованнях мавзолею Неаполя Скіфського, і сліди деформації черепа одного з небіжчиків⁴¹. Однак це ще не дає змоги говорити про безпосереднє проникнення сарматів у Неаполь, а лише свідчить про зв'язки аристократичних кіл населення пізньоскіфської столиці, мабуть, лише з соціальною верхівкою сарматів. Адже ці речі могли бути подаровані або захоплені як воєнні трофеї.

Після походів Діофанта в Таврії відбулися певні зміни. Скіфо-сарматський союз, якщо такий існував, розпався, а пізні скіфи стали васально залежними від Pontійської держави і, ймовірно, повинні були сплачувати певний форос Мітрідата VI Євпатору (рис. 4)⁴². Крім того, в Херсонесі й, напевно, в деяких пунктах переможеної Скіфії було розміщено pontійські залоги⁴³, про що крім повідомлення Юстіна свідчать й епіграфічні джерела⁴⁴. Усе це добре узгоджується із загальними напрямами політики Мітрідата VI Євпатора щодо античних центрів, залучених до орбіти політики його держави в Причорномор'ї⁴⁵.

Поки важко щось певне говорити, в яких саме пунктах, окрім Херсонеса, стояли pontійські війська. Проте В.Б. Уженцев висловив цікаве припущення, що pontійські залоги наприкінці II — в першій половині I ст. до н. е. могли дислокуватися на городищах у Північно-Західному Криму⁴⁶, зокрема на Кара-Тобе і в Калос-Лімені⁴⁷. Незважаючи на те, що на користь такого висновку є поки що лише непрямі докази⁴⁸, це цілком імовірно, оскільки порівняно нечисленні pontійські загони навряд чи були розміщені в глибинних районах Пізньої Скіфії⁴⁹, де їх було легко вразити. А в зазначених пунктах на морському узбережжі зв'язок pontійських залог із Херсонесом був постійним, і в разі небезпеки можна було морем швидко отримати підтримку або евакуювати солдатів.

Рис. 4. Мітрідат VI Євпатор.
Зображення на монеті

◀ Рис. 3. Рельєф із зображенням Палака-вершника. Одеський археологічний музей НАН України

Важко визначити, як довго розміщувалися в Тавриці pontійські залоги. На підставі повідомлення Мемнона вважають, що їх було виведено близько 96 р., коли римський сенат зажадав від Мітрідата повернути скіфським царям їхні родові володіння⁵⁰. Утім нещодавно О.Є. Пуздровський, спираючись на думку деяких дослідників, зазначив, що в цьому місці праці Мемнона йдеться не про скіфських, а про фригійських царів, що начебто добре узгоджується з повідомленням Аппіана⁵¹, і, отже, його не можна застосувати для реконструкції історії Пізньої Скіфії⁵². Хоча не всі дослідники поділяють таку думку⁵³. З огляду на те, що текст у цьому місці зіпсований, навряд чи питання про достовірне трактування загаданого історичного епізоду в Мемнона буде остаточно вирішено найближчим часом.

Разом з тим, мабуть, не можна погодитися з О.Є. Пуздровським у тому, що наказ Мітрідата з'явитися війську зі Скіфії було надано не pontійським гарнізонам⁵⁴, які були нечисленними, а «більшою мірою власне скіфським загонам»⁵⁵. Якщо після перемоги Діофанта над скіфами й захоплення їхніх фортець вони зберегли свій військовий потенціал і були здатні прийти на допомогу Мітрідату, то виникає цілком слушне запитання: навіщо pontійському правителеві взагалі потрібно було розміщувати війська в Тавриці? Адже простіше було після перемоги укласти з переможеними скіфами договір, а в разі іх нової непокори відправити в Таврику свої війська для придушення заколоту.

Разом з тим відсутність у пізньоскіфських могильниках II—І ст. до н. е., на відміну від сарматських, значної кількості військових поховань непрямо все ж свідчить, що внаслідок перемог Діофанта їх воєнний потенціал було підірвано, а pontійські залоги, розміщені в Тавриці, мали покласти край будь-якій спробі його відновлення. Тому навряд чи в цьому випадку Юстін мав на увазі власне пізніх скіфів, а не pontійських військовослужбовців, що стояли в Тавриці.

Треба також ураховувати, що поняття «Скіфія» і «скіфи» на той час уже втратили своє чітке етнічне значення, і давні автори, які здебільшого використовували джерела більш раннього часу, традиційно вживали ці поняття для найменування певного регіону або населення, що мешкало на цій території⁵⁶. З часів Страбона, який в основному використовував праці античних авторів періоду правління Мітрідата VI Євпатора (а можливо, і трохи раніше), під Скіфією розуміли степову й передгірську частину Таврики, за винятком гірської й частково прибережної смуги, де жили таври⁵⁷. Тому не виключено, що в Юстіна під назвою «скіфи», скоріш за все, малися на увазі ще погано знайомі античним авторам сармати⁵⁸, які мешкали на територіях, традиційно пов'язаних зі скіфами, що

стали вже легендарними. Виходячи зі згаданих повідомлень Аппіана, після перемог Діофанта з сарматами, як і з іншими народами причорноморського регіону, було укладено союзні договори, на основі яких вони брали участь у бойових діях Мітрідата на Балканах, зокрема під командуванням Архелая⁵⁹. Адже на відміну від пізніх скіфів, після поразки у війні з Діофантом сармати не були підкорені, а скоріш за все відійшли в степову зону, за Перекоп, де й сконцентровані їхні поховальні пам'ятки того часу⁶⁰, і стали практично недосяжними для pontійських військ. Проте оскільки сармати, на відміну від пізніх скіфів, навіть після розгрому загону Тасія були реальною й грізною військовою силою в Північному Причорномор'ї⁶¹, Мітрідат був зацікавлений у залученні їх на свій бік, посилаючи саме їм, а не правителям пізніх скіфів «подарунки» й одружуючи з ними своїх дочок⁶². Отже, відносини pontійського царя з сарматами мали будуватися на принципово іншій основі, ніж з пізніми скіфами, що, природно, не виключає військових сутінок між різними сарматськими об'єднаннями в першій половині I ст. до н. е.⁶³. Тому під «військами зі Скіфії» треба розуміти або pontійські залоги, або збройні формування сарматів⁶⁴, із правителями яких Мітрідат уклав відповідні договори. Такий висновок добре узгоджується із загальним політичним станом, що склався в часи після перемог Діофанта й аж до початку першої війни Мітрідата з Римом.

Вивчення сарматських поховальних пам'яток на території Таврії дало змогу О.В. Симоненку дійти переконливого висновку, що поховання, які можна пов'язувати з роксоланами, які брали участь у боротьбі з Діофантом, датуються в межах II—I ст. до н. е.⁶⁵, а пізніше їх зафіксовано вже на захід від Дніпра⁶⁶. Це свідчить не тільки про рухливість сарматських племінних об'єднань, а й про досить динамічні зміни, які відбувалися в степовій зоні Північного Причорномор'ї на той час. Звісно, усе це безпосередньо мало відбитися на взаємовідносинах пізніх скіфів з різними сарматськими кочовими угрупованнями, з одного боку, й античними центрами — з іншого. Проте комплекс питань, пов'язаних із проникненням сарматів та їх осіданням на землях Таврики, а також характером воєнно-політичних процесів, що відбувалися між гетерогенним населенням цього району й Херсонесом у перших століттях н. е., виходить за межі статті. Цей комплекс питань розглянатиметься спеціально в окремій статті також на сторінках часопису «Археологія».

¹ Тут у контексті термін «сармати» використано як макроетнонім, під яким розуміють різні споріднені кочові племінні групи. Адже, мабуть, можна погодитися з М.Б. Щукіним в тому, що писемні й археологічні джерела, а також сучасна методика їхнього дослідження ще не дають змоги надійно пов'язувати конкретні поховальні пам'ятки з різними сарматськими племенами (сіраками, роксоланами, язигами, аорсами, аланами тощо), які згадуються у творах давніх авторів (Щукін М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — СПб., 1994. — С. 145; порів.: Симоненко А.В. Соотношение раннес- и среднесарматской культуры в Северном Причерноморье // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология: Материалы IV междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 2. — С. 187—199).

² Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в.). — Київ, 1998. — С. 7—36.

³ Там же. — С. 51.

⁴ Шульц П.Н. Позднескифская культура на Днепре и в Крыму // Проблемы скифской археологии // МИА. — 1971. — 177. — С. 140—142.

⁵ Высотская Т.Н. Поздние скіфи в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 185.

⁶ Раевский Д.С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э. — II в. н. э.) // ВДИ. — 1973. — № 2. — С. 150—151.

⁷ Пуздовский А.С. Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 30—40; Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму // МАІЭТ. — 1994. — 4. — С. 397—405; Пуздовский А.Е. Очерт этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 106—110; Пуздовский А.Е. Этническая история Крымской Скифии (II в. до н. э. — III в. н. э.). // Хеб. — 1999. — 10. — С. 216—217.

⁸ Пуздовский А.Е. Очерт этносоциальной истории... — С. 110; Пуздовский А.Е. Этническая история... — С. 216—217.

- ⁹ Порів.: Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И. Новые памятники III—IV вв. н. э. в Юго-Западном Крыму // МАИЭТ. — 2001. — № 8. — С. 34.
- ¹⁰ Пуздровский А.Е. Политическая история Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 2001. — № 3. — С. 86—117.
- ¹¹ Запропонована стаття є першою в цій серії.
- ¹² Polyaen, VIII, 56.
- ¹³ Luc. Tox., 51—54.
- ¹⁴ Ростовцев М.И. Амаго и Тиргатао // ЗООИД. — 1915. — Т. 32. — С. 5—6; Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — Гр., 1925. — С. 130, 137.
- ¹⁵ Див.: Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — 36. — С. 27; Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья // АГСП. — 1955. — С. 86; Пуздровский А.Е. О сарматах в Крыму. — С. 389; Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. — Симферополь, 1999. — С. 81 та ін.
- ¹⁶ Детальніше див.: Полин С.В. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 76—95; Полин С.В. Сарматские завоеватели Северного Причерноморья по археологическим данным // Полин С.В. От Скифии к Сарматии. — Киев, 1992. — Прилож. 1. — С. 124—146.
- ¹⁷ Полин С.В. От Скифии к Сарматии... — С. 91—92.
- ¹⁸ Порів.: Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 210.
- ¹⁹ Polib., XXV, 2, 12.
- ²⁰ Лепер Р.Х. Херсонесские надписи // ИАК. — 1912. — Вып. 45. — С. 23—39; IOSPE, I, № 402.
- ²¹ Детальніше див.: Саприкін С.Ю. Понтійське царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. — М., 1996. — С. 78—80.
- ²² Полин С. В. От Скифии к Сарматии... — С. 93—94; порів.: Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 138—139.
- ²³ Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — Киев, 1991. — С. 78—79. Щодо цього вельми показовою є наявність поодиноких сарматських поховань другої половини II—I ст. до н. е. в лісостеповій смузі межиріччя Ворскли й Сули. Див.: Кулакова И.Н., Супрученко А.Б. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 148—153.
- ²⁴ Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 90, прим. 38; порів.: Колтухов С.Г. Заметки о военно-политической истории Крымской Скифии // ДСПК. — 1993. — 4. — С. 81—82.
- ²⁵ Зайцев Ю.П. Хронология Неаполя Скифского // ДСПК. — 1995. — 5. — С. 94; Зайцев Ю.П. Южный дворец Неаполя Скифского // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 36—37; порів.: Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 32; Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 210; Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 90—91, прим. 39.
- ²⁶ Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилута из Пантикея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 67, 85—86; Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 95—96; Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 92—93.
- ²⁷ У зв'язку з цим звертають на себе увагу дані про досить далекі рейди сарматів у Подунав'я, до кордонів Римської імперії, а також хунну на територію Китаю (Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 217—218; Крайн Н.Н. Империя хунну. — Владивосток, 1996. — С. 50).
- ²⁸ Про типологію податків у греко-варварських взаємовідносинах детальніше див.: Vinogradov Ju.G. Zur Klassifizierung der griechisch-barbarischen Abhängigkeitsverhältnisse der vörömischen Zeit im pontischen Raum // Hellenismus. — Tübingen, 1996. — S. 427—437.
- ²⁹ Порів.: Плетнєва С.А. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху средневековья // ВИ. — 1981. — № 6. — С. 52—53.
- ³⁰ Пуздровский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 107.
- ³¹ Там же; Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 216.
- ³² Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этнополитическая история: Дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1999 // НА ИА НАН Украины. — Фонд 12. — № 800. — С. 295—296; порів.: Храпунов И.Н. О позднесарматской археологической культуре в Крыму // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 262; Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 216.
- ³³ IOSPE, I, № 352.
- ³⁴ Strabo., VII, 3, 17.
- ³⁵ Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись... — С. 69; Полин С.В. От Скифии к Сарматии... — С. 94—95; Симоненко А.А. Сарматы Таврии. — Киев, 1993. — С. 107; Саприкін С.Ю. Указ. соч. — С. 139; Пуздровский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 398; Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 209—210; Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 97; Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 91—94; порів.: Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 144—145. Страбон повідомляє про те, що роксолани виступили на допомогу скіфам у кількості 50 тис., але

така цифра їхнього загону, безперечно, завищена (порів.: *Блаватский В.Д. О стратегии и тактике скіфов // КСИИМК.* — 1950. — Вип. 34. — С. 27; *Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья... — С. 295*). З урахуванням того, що pontійський експедиційний корпус, згідно з декретом на честь Діофанта, напічував 6 тис. солдатів, у цьому випадку, як це часто бувало в історії (порів.: *Крадин Н.Н. Указ. соч. — С. 37*), перемога була досягнута завдяки добре продуманій організації військ, а не кількісній перевазі, про що й ідеється в згаданому документі. Порів.: *Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 139*.

³⁶ *Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 93; Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 97.*

³⁷ *Виноградов Ю.Г., Внуков С.Ю. Греческая надпись со скіфского городища Кара-Тобе // Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. — Запорожье, 1989. — С. 28—29; Vinogradov Ju.G., Vnukov S.Ju. Eine bisher unbekannte Episode aus dem Krieg Mithridates VI Eupatoris gegen die Krimskythen // Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzemeerraumes. — Mainz, 1997. — S. 493—500, taf. 1, 2.*

³⁸ *Strabo., VII, 4, 6.*

³⁹ *App. Mith., 13, 15, 41, 57, 69.*

⁴⁰ Порів.: *Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись... — С. 85; Симоненко А.В. Сарматы Таврии... — С. 112.*

⁴¹ Детальніше див.: *Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 399; Зайцев Ю.П. Южный дворец Неаполя Скифского... — С. 134, 142—143; Зайцев Ю.П. Мавзолей царя Скилура: факты и комментарии // Поздние скіфи Крыма. — Тр. ГИМ. — 2001. — Вып. 118. — С. 46.*

⁴² Порів.: *Strabo., VII, 4, 6; Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись... — С. 75—83.*

⁴³ Порів.: *Justin, XXXVIII, 3.*

⁴⁴ *Виноградов Ю.Г., Кадеев В.И. Армянские лучники на службе Митридата Евпатора // Второй всесоюз. симп. по проблеме эллинистической культуры на Востоке: Тез. докл. — Ереван, 1984. — С. 12—13.* У зв'язку з цим цікаво зауважити, що арменійці — солдати армії Мітрідата з Малої Вірменії — засвідчені не тільки епіграфічною пам'яткою з Херсонеса, а й в Ольвії (детальніше див.: *Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 253—255*).

⁴⁵ *Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 254—255, 257; Саприкін С.Ю. Указ. соч. — С. 137—140, 156.*

⁴⁶ Навряд чи можна погодитися з С.Б. Ланцовим, що з перебуванням pontійських військ у Північно-Захільному Криму пов'язане святилище на Сакському пересипі. На користь цього висновку, на жаль, поки що немає жодних переконливих даних, окрім знахідок кількох pontійських монет, що, звичайно, не можна розглядати як серйозний аргумент (див.: *Ланцов С.Б. К вопросу о пребывании войск pontийского царя Митридата VI Евпатора в Таврике // 175 лет Керченскому музею древностей: Материалы междунар. конф. — Керчь, 2001. — С. 66; Ланцов С.Б. Монеты из античного святилища около г. Саки // Хсб. — 2001. — № 11. — С. 119—121. (ANAXARΣΙ. — Памяти Ю. Г. Виноградова)).*

⁴⁷ Уженцев В.Б. О пребывании pontийского гарнизона в Калос Лимене в конце II — первой половине I вв. до н. э. // V Міжнар. археол. конф. студентів та молодих учених: Матеріали. — К., 1997. — С. 194—196; Уженцев В.Б. Калос Лимен в I в. до н. э. — II в. н. э. (общий обзор по материалам раскопок 1988—1998 гг.) // Тр. ГИМ. Поздние скіфи Крыма. — М., 2001. — Вып. 118. — С. 156; Уженцев В.Б. Калос Лимен у IV ст. до н. е. — II ст. н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 14; порів.: *Ланцов С.Б. К вопросу о пребывании... — С. 63—66.*

⁴⁸ Уженцев В.Б. О пребывании pontийского гарнизона... — С. 196.

⁴⁹ Порів.: *Ланцов С.Б. К вопросу о пребывании... — С. 65.*

⁵⁰ *Menn., XXX.*

⁵¹ *App. Mith., 11, 13.*

⁵² *Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 98.*

⁵³ *Саприкін С.Ю. Указ. соч. — С. 148.*

⁵⁴ *Justin, XXXVIII, 3, 5.*

⁵⁵ *Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 98.*

⁵⁶ Порів.: *Dio Chrys., XXXVI, 8, 15; Ольховський В.С. До етнічної історії давнього Криму // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 32; Пуздовский А.Е. Этническая история... — С. 210.*

⁵⁷ *Ольховський В.С. До етнічної історії... — С. 32, 33; Ольховський В.С. О населении Крыма в скіфское время // СА. — 1992. — № 2. — С. 53—56.* Арріан у своєму периплі говорить про скіфські Керкінітіду і Калос-Лімен, тобто про міста, розташовані в Скіфії (Атт. Р. Pont., 30; порів.: *Anon. P. Pont., 83/57*).

⁵⁸ Порів.: *Ios. Fluv. Ant. Iud. XVIII, 4, 4; Ios. Flav: De Bello Iud., VII, 7, 4; Abros. De excid., V, 1; Пуздовский А.Е. Этническая история... — С. 211.*

⁵⁹ *App. Mith., 41; порів.: Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 143.* Непрямо це підтверджено й археологічними матеріалами (Раев Б.А., Симоненко А.В., Трейстер М.Ю. Этрусско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе: Древние памятники Кубани. — Краснодар,

1990. — С. 124; Полін С.В. От Скифии к Сарматии... — С. 65; Трейстер М.Ю. Кельти у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 41; Симоненко А.В. Особенности раннесарматской культуры Северного Причерноморья // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология: Материалы IV междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 1. — С. 161—162 та ін.).

⁶⁰ Симоненко А.А. Сарматы Таврии. — С. 107; Симоненко А.В. Міграції кочовиків давньої України за сарматської доби // Проблеми міграцій. — 1999. — № 4. — С. 40—41; Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. — С. 295; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур в Северном Причерноморье. — С. 192—194; Bârcă V. Spade și pumnale în mortminte sarmatice timpurii din Nordul mării Negre (sec. II—I a.c.h.) // Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea Dicata. — Zalău, 2001. — P. 135—153.

⁶¹ Simonenko A.V. Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet // Eurasia Antiqua. — 2001. — Bd 7. — S. 288—294.

⁶² App. Mith., 78, 110, 117; Plut. Pomp., XLII.

⁶³ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 98.

⁶⁴ Щодо цього показово, що до 70-х років до н. е. pontійська армія формувалася за етнічними принципами (детальніше див.: Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 255; Сапрыкін С.Ю. Указ. соч. — С. 138).

⁶⁵ Симоненко А.А. Сарматы Таврии. — С. 107—111; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур... — С. 193—194; порів. Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 144—145.

⁶⁶ Симоненко А.А. Сарматы Таврии. — С. 111; Симоненко А.В. Особенности раннесарматской культуры... — С. 162; порів.: Пуздовский А.Е. Этническая история... — С. 210.

Одержано 12.03.2002

В.М. Зубарь

К ИСТОРИИ ТАВРИКИ II—I вв. до н. э.

В статье, открывающей серию работ, посвященных взаимоотношениям поздних скифов и сарматов, на основе комплекса источников рассмотрены вопросы истории этих народов во II—I вв. до н. э. Автором сделан вывод о том, что сарматы со II в. до н. э. периодически совершали набеги в Таврику, а в период херсонесско-скифских войн конца II в. до н. э. принимали в них участие на стороне скифов, хотя на основании имеющихся данных сейчас нельзя говорить о том, что в то время началась их миграция на территорию Поздней Скифии из-за Перекопа. После побед Диофанта над скифами их военный потенциал был значительно подорван, а сарматы, несмотря на поражение отряда Тасия, вероятно, вступили в союзные отношения с царем Понта Митридатом VI Евпатором. Все эти события не могли не отразиться на дальнейшей истории поздних скифов и основного центра античной цивилизации в Юго-Западной Таврике — Херсонеса.

V.M. Zubar

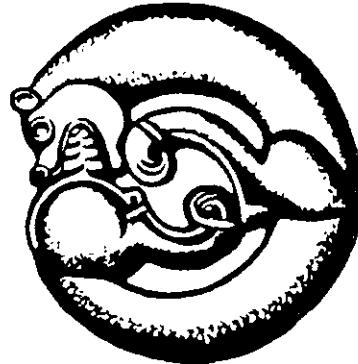
AS TO THE HISTORY OF TAURICA IN THE 2ND — 1ST CENTURIES BC

The present article is the first paper from the series of articles, researched into the interrelations of the late Scythians and Sarmatians. Based on the complex of sources it considers the number of questions on the history of these people in the 2nd—1st centuries BC. The author draws up a conclusion that starting from the 2nd century BC Sarmatians were carrying out raids to the Taurica and during the period of the Chersonesos - Scythian wars at the end of the 2nd century BC they were participating in them on the Scythian part, though on the basis of the present data, one can't state that starting with that time their migration to the Late Scythia territory from Perekop had begun. After Diophantos' victories over the Scythians their military potential was considerably broken and the Sarmatians could have established the allied relations with the chieftain of Pontus Mithridates VI Eupatoros despite the loss of Tasius' detachment. All of these events could have some reflection in the following history of the late Scythians and in the history of the main center of the ancient Greek civilization in the South-Western Taurica – Chersonesos is.

Публікації археологічних матеріалів

М.В. Русєєва

НАЙДАВНІША СКУЛЬПТУРА ГЕРМЕСА ПРОПІАЕЯ З ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті подано детальний художній аналіз фрагменту найдавнішої мармурової скульптурної герми архаїчного типу з Херсонеса Таврійського та визначено образ божества.

Більшість скульптурних зображень божеств й обожнених героїв із Херсонеса Таврійського дійшла до нашого часу у фрагментарному вигляді¹. Лише поодинокі з них дають порівняно повне уявлення про їхні художні образи. Тому не дивно, що саме твори скульптури, які найкраще збереглися, привертають пильну увагу багатьох дослідників. Серед них у зазначеному аспекті понад усе виділяється мармурова бородата голова архаїчного типу, яку найчастіше ототожнюють із Діонісом. Унаслідок того що її розглядали разом з іншими зображеннями бога виноградарства в каталогах із найрізноманітніших поглядів і вона отримала неоднозначну інтерпретацію, спробуємо детальніше визначити її стилістичні й художні особливості з метою атрибуції конкретного образу божества й датування скульптури.

Передусім зупинимося на характеристиці цієї скульптури, оскільки в усіх виданнях її інтерпретацію подано стисло і без належного мистецтвознавчого аналізу художнього образу божества. Її було знайдено в північному районі Херсонеса в чистерні на глибині 4 м поряд з апсидою «базиліки в базиліці» під час розкопок К.К. Косciюшка-Валюжиніча² у 1889 р.³

Голова заввишки 18 см, імовірно, належала гермі. Від інших пам'яток цього типу вона відрізняється м'яким контрастом між гладенько відполірованою поверхнею обличчя й шорсткою масою волосся. Особливу увагу еллінський майстер приділив моделюванню широкого обличчя з високими вилицями й величими довгастими очима. Незважаючи на значні пошкодження (повністю збитий ніс, сильно оббиті лоб, вуса й верхня губа), видно, що надбрівні дуги, трактовані кількома гранями, тянутися до скронь. Глибоко посаджені очі з рельєфними повіками не мають пластичних зіниць і райдужної оболонки (рис. 1).

Поверхня голови божества, безперечно, вражала грою світла й тіні, але в трактуванні зачіски особливо помітні прийоми архаїчної стилізації й абстрактної тектоніки. Так, нижня частина обличчя закрита чотирикутною довгою бородою, яка виступає вперед. Її загальна симетрія порушена лише вільним розташуванням поодиноких кучерів і напівідкритими повними вустами під пищими вусами, які майже зливаються з бородою. Як і обличчя, ця частина скульптурної голівки майже повністю збита. Про детальність обробки свідчать лише кучері, які збереглися з двох боків.

Іератична урочистість голови підкреслена трактуванням довгого волосся умовними архаїчними кучерями. Хвилясті, охайні розчесані пасма перехоплені широкою стрічкою. Над лобом вони утворюють високий валик із завитих спіралей-подібних круглих локонів, які напівколом у три яруси облямовують широке обличчя бога. На потилиці волосся спускалося на плечі суцільною масою тоненьких кучерів. За вухами вони були зібрані у два товсті перевіті локони, які майже не збереглися, але, судячи з їх форми й інших знатогічних зображень цього типу зачіски, вони спускалися на груди.

За визначенням дослідників, голову виготовлено із дрібнозернистого, з жовтою патиною пентелійського мармуру. На всій поверхні зафіковано безліч пошкоджень (сколів, вибоїн, потертостей). Особливо постраждали ніс і борода скульптури⁴. Проте, незважаючи на погану збереженість, у три-четвертному повороті цей образ божества вражає високим рівнем майстерності художньої обробки мармуру.

З цього погляду особливий інтерес становить теракотова форма, яку було знайдено 1888 р. у Херсонесі Таврійському в майстерні коропласта (рис. 2, I)⁵. Її висота 20 см, ширина — 15 см⁶. Вона, як і весь комплекс теракотових форм із цієї майстерні, датується III—II ст. до н. е.⁷ і традиційно вважається копією, знятою в елліністичний час з вищеписаної мармурової голови⁸. Проте детальне зіставлення цих двох пам'яток дає всі підстави стверджувати, що теракотова форма була зроблена з якогось іншого твору скульптури або глиняної пластики. На користь цього свідчить дещо інакша форма очей і вусів, ширші обличчя й борода мармурової голівки. Популярність у Північному Причорномор'ї аналогічних теракотових зображень підтверджує чудова танагрська голова від гермії (заввишки 5,4 см), яка походить із розкопок Каллатіса і, за визначенням В. Канараке, є достатньо поширеною елліністично-архаїзованою копією Гермеса Проплея Алкамена⁹.

Уже в перших публікаціях мармурової херсонеської голови з'явилися різні думки стосовно її атрибуції. Так, В.К. Мальмберг, спираючись переважно на комплекс терактових форм, які було знайдено на рік раніше, вважав, що це зображення Діоніса¹⁰. О. Вальдгауер у каталогі античної скульптури із зібрання Ермітажу також визначив її як голову Діоніса¹¹. Т.М. Кніповіч також погодилася з тим, що зліпок із терактової форми точно відтворює той самий тип зображення Діоніса Індійського, що й привезена з Греції мармурова голова. При цьому її погляд трунтувався на однакових розмірах, близьких пропорціях окремих частин й аналогічному трактуванні деталей усіх рис обличчя, бороди й волосся цих двох голів¹².

Згодом А.П. Іванова опублікувала кілька скульптурних зображень Діоніса та його міфологічних супутників із Херсонеса IV ст. до н. е. — II ст. н. е.¹³. Привертають увагу сумніви дослідниці стосовно того, що ця голова бородатого бога насправді є зображенням Діоніса. Це випливає з того, що в підписі під її фотографією зазначено: «мраморная головка Диониса (или Гермеса?)»¹⁴. Більше того, А.П. Іванова за відсутності хоча б стислого опису й зіставлення цієї пам'ятки з близькими типами зображень зауважила, що Е. Міннз вважав цю голову образом Гермеса, а не Діоніса і що вона дуже близька до архаїзованого образу Гермеса Проплея, створеного Алкаменом¹⁵. Проте під час порівняння її з типами бородатого Діоніса й Гермеса А.П. Іванова спиралася на зовсім інше іконографічне трактування голови так званого Сарданапала або Діоніса-Сабазія IV ст. до н. е. з Пантікея.

До того ж, на підставі визначення Л. Курціуса, Ш. Пікара і О. Вальдгауера А.П. Іванова дійшла такого висновку: «Скорее всего, изображения архаистического Диониса-Сабазия не были вполне однородны — некоторые из них точно повторяли тип «Сарданапала», другие были близки Гермесу Алкамена. Если это так, то представляется более вероятным, что херсонесские головки изображают Диониса, а не Гермеса. За это говорят частые повторения этого типа в терракоте и мраморе, связанные с большой популярностью культа Диониса в Херсонесе»¹⁶. При цьому не заживим буде зазначити, що найближчий тип голови бородатого бога з Херсонеса

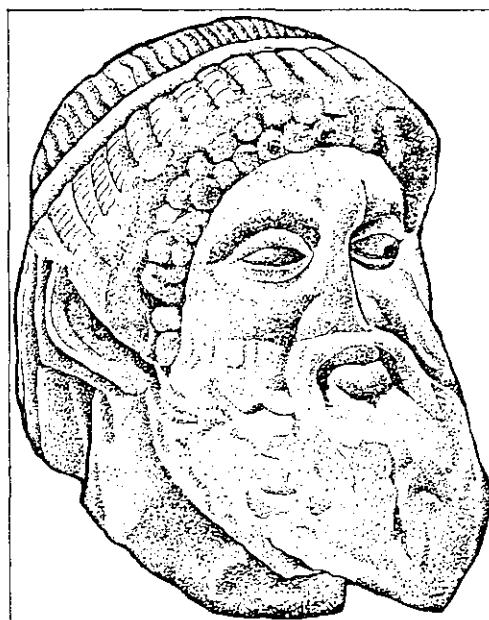

Рис. 1. Мармурова голова Гермеса Проплея з Херсонеса Таврійського, IV ст. до н. е.

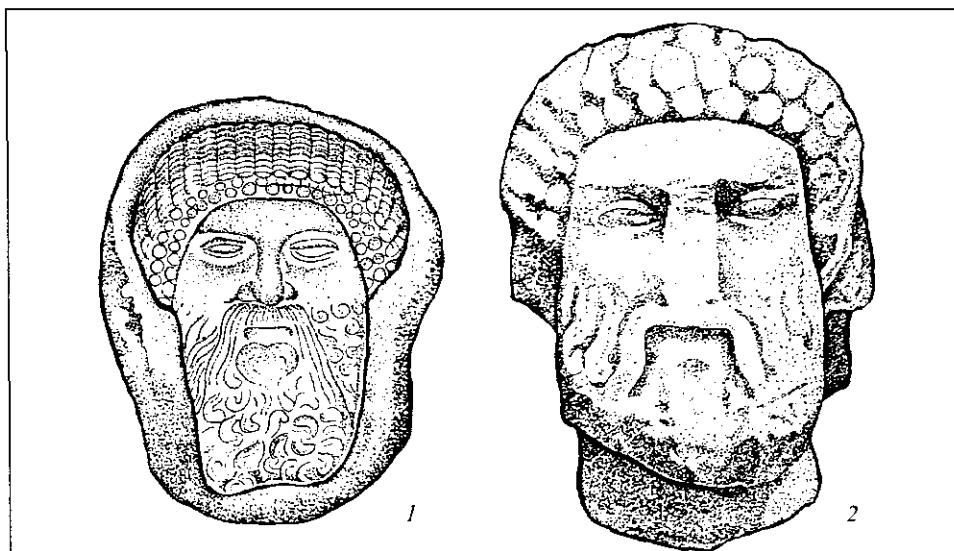

Рис. 2. Порівняння скульптурних зображень божества: 1 — теракотова форма із зображенням голови Гермеса Пропілея із Херсонеса Таврійського, III—II ст. до н. с.; 2 — фрагмент мармурової голови Гермеса Пропілея із Фасоса, IV ст. до н. е.

зафіковано лише в одній теракотовій формі. А в мармурі він узагалі не має повних аналогій, оскільки дві інші, менші за розміром голови датуються пізнішим часом і виконані в іншій стилістичній манері. І тому ототожнення цієї голови з образом Діоніса лише на підставі визначної ролі його культу в Херсонесі, в господарстві якого велике значення мали виноградарство й виноробство, навряд чи є методично правильним.

Більше того, в каталогі «Антична скульптура Херсонеса» А.П. Іванова вже без будь-яких сумнівів зіставила цю голову з Діонісом, а три наближені до неї, але значно пізніші (II ст. н. е.) беззастережно визначила як синкретичний образ Діоніса-Сабазія¹⁷. Цікаво, що для доведення помилковості припущення Е. Мінніза в тому, що «архаїческий Дионис является изображением Гермеса-Пропилея типа Гермеса работы мастера Алкамена», імовірно під впливом А.П. Чубової, вона навела свідчення про дві бородаті голівки, які було знайдено в тому самому районі, що й напис Пасіада, що нібіто свідчить про їхній зв'язок із храмом цього божества¹⁸. Проте слід зазначити, що при їх описі вказано, що одну з них було знайдено випадково на Гераклейському півострові, а про походження іншої взагалі немає жодних точних даних¹⁹.

У цьому аспекті не зайдим буде звернути увагу й на те, що в останні десятиліття ХХ ст. установлено, що напис Пасіада, сина Артемідора, був висічений не на архітраві велетенського храму Діоніса I ст. до н. е., як вважав А.Л. Бертьє-Делагард²⁰, а на фасадній грани монументального вівтаря, імовірно присвяченого верховній богині Херсонеса Партенос²¹. Головним фактором гіпотетичного зіставлення напису з культом цього бога стала рельєфна плита з гірляндами й букраніями, аналогічними зображенням на відомому круглому вівтарі театру Діоніса в Афінах, хоча при цьому А.Л. Бертьє-Делагард писав, що не може пригадати «указаний на существование культа Диониса в Херсонесе, на это нет намеков и в богатой нумизматике этого города»²². Після відкриття багатьох архітектурних деталей з рельєфними гірляндами й букраніями, у тому числі й у Херсонесі, стає зрозумілим, що їх неможливо пов'язувати винятково з культом Діоніса; в елліністичний час і в перші століття н. е. їх використовували як архітектурний декор на фризах монументальних споруд, пов'язаних із культами різних божеств, а також поховань пам'ятників²³.

За одними свідченнями, фрагмент вівтаря з написом Пасіада було знайдено у фундаменті «Уваровської» базиліки²⁴, за іншими — в її підлозі в 1890 р.²⁵. Безперечно, що під час її побудови було використано архітектурні деталі куль-

тових споруд еллінських божеств. Проте під час її відкриття не були знайдені мармурові голови Діоніса архаїчного типу, про які згадує А.П. Іванова. У каталозі античної скульптури Херсонеса зазначено тільки два фрагменти скульптури, виявлені поблизу «Уваровської» базиліки у північно-східному районі Херсонеса К.К. Косцюшком-Валюжинічем: голова бородатого Діоніса у вінку з виноградного листя й коримбами на лобі IV ст. до н. е., яка не викликає жодних сумнівів щодо образу саме цього бога²⁶, але не має нічого спільногого з архаїчними головами бородатого бога; мармурова статуетка Пана²⁷ грубої роботи зі значними пошкодженнями, яку було виготовлено в перших століттях н. е.²⁸.

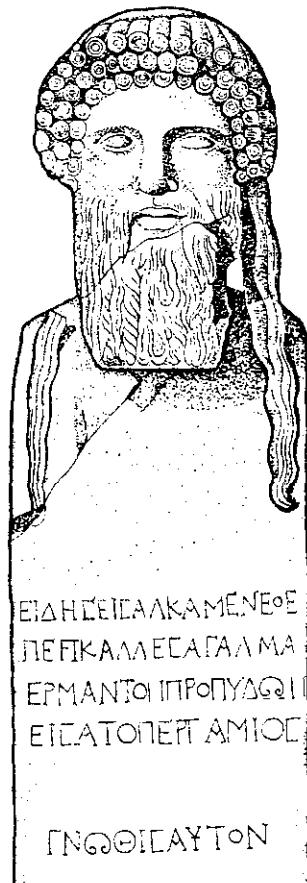
За значного руйнування архітектурних пам'яток елліністичної й римської доби, використання архітектурних деталей для спорудження базилік та інших будівель у ранньовізантійський час навряд чи можна робити безапеляційні висновки їх зіставлення щодо їхнього розташування на місцевості та часу функціонування, якщо не збереглися *in situ* будівельні залишки разом з епіграфічними й археологічними матеріалами, які б свідчили про їх безсумнівне культове призначення. Тому поки що немає вагомих доказів стосовно того, що в IV—III ст. до н. е. в Херсонесі був храм Діоніса з мармуровим архітравом, присвяченим цьому богу Пасіадом, сином Артемідора, і що саме Діонісу належала голова архаїчного типу, яку розглянуто в нашій статті²⁹.

Очевидна залежність від зроблених раніше висновків щодо ідентифікації мармурової бородатої голови як бога виноградарства й виноробства також прослідовується у присвяченіх цій пам'ятці скульптури дослідженнях, опублікованих упродовж останніх десятиліть. Так, Г.Д. Белов дав стислу характеристику й зазначив, що про первісний вигляд голови дає уявлення лише зліпок з форми III ст. до н. е., про який згадувалося вище і який був знятий з неї, на думку В.К. Мальмберга. При цьому вчений вже тоді зазначив, що «архаистическая трактовка волос весьма близка герме Гермеса, происходящей из Пергама и являющейся копией с оригинала, исполненного Алкаменом во второй четверти V в. до н. э.», твір якого «в древности был знаменитым и стал прототипом для ряда подобных герм»³⁰. Проте, здається, головною підставою для остаточного визначення скульптури та дати її виготовлення став погляд О. Вальдгауера про те, що це голова Діоніса справжньої еллінської роботи другої половини V ст. до н. е.³¹.

Г.І. Соколов був переконаний, що це Діоніс — «могучий бог растительности и виноделия, сын Зевса и Семелы»³². На його думку, голова виконана в Херсонесі, «классические скульпторы» якого часто зверталися до цього образу³³. Спочатку він датував її IV ст.³⁴, а згодом — V ст. до н. е.³⁵, зазначаючи навмисну архаїзацію зачіски й бороди, але класичне трактування очей і вуст, виконаних у манері V ст. до н. е. Власне, останнє, з його погляду, «убеждает, что это памятник классический, но ваятель сознательно и продуманно повторял архаические приемы»³⁶. Проте за такого обґрунтuvання Г.І. Соколов не вказав, де херсонеський майстер у V ст. до н. е. мав змогу настільки ретельно вивчити зразки скульптур архаїчного бородатого Діоніса, щоби передати його головні стилістичні риси у своєму творі.

Останнім часом А.Н. Щеглов також упевнено стверджує, що це голова Діоніса³⁷. Він не звернув увагу на те, що А.П. Іванова, як зазначено вище, зовсім не була переконана в такій її ідентифікації. Більше того, А.Н. Щеглов зауважив, що «А.П. Иванова убедительно атрибутировала две мраморные и одну известняковую головы статуй из Херсонеса и его ближайшей сельской округи на Гераклейском полуострове как фрагменты статуй Диониса-Сабазия архаизирующего стиля. Младшая из них, по автору, уходит в четвертый, а старшая — во второй век до н. э. Однако дополнительный анализ *de visu* позволяет предположить, что все они должны быть объединены не только в одну стилистическую, но и в одну хронологическую группу позднеклассического — раннегреко-римского времени, не выходящую за границы IV — начала III в. до н. э. К концу V или самому началу IV в. до н. э. относится другая голова статуи Диониса архаизирующего типа (ACX, 1). Нельзя исключать, что именно эта, возможно привозная, статуя стала прототипом для последующих воспроизведений в Херсонесе не только в каменной скульптуре, но и в терракоте (ср.: Мальмберг, 1892). Как представляется, в стилистике херсонесских скульптур можно наметить две линии: изваяния собственно Диониса и изваяния Диониса-Сабазия»³⁸.

Рис. 3. Гермес Пропілей із Пергама. Римська копія з еллініського оригіналу

У цьому зіставленні скульптур передусім привертає увагу те, що їх об'єднання в одну стилістичну групу неможливе хоча б тому, що мармурові голови, судячи з добре помітних слідів бурава, безсумнівно, виготовлені у II ст. н. е. і є копіями з більш ранніх статуй. Саме це датування, а не II ст. до н. е. обґрунтовано А.П. Івановою на основі їх стилістичного аналізу, що цілком виправдано, враховуючи технічні прийоми обробки мармурової скульптури в римський час³⁹. На жаль, неможливо погодитися з тим, що А.П. Іванова переконливо їх атрибутувала: вона просто без будь-яких доказів зазначила, що це голова бородатого Діоніса-Сабазія архаїстичного типу⁴⁰.

Отже, більшість сучасних дослідників схильна ідентифікувати найдавнішу херсонеську голову архаїстичного типу з Діонісом і лише деякі вчені зіставляли її з образом Гермеса. Як уже було зазначено, Е. Міннз вважав її, як і теракотову форму, зображенням саме цього бога⁴¹. У фундаментальній праці, присвяченій дослідженню численних копій, наслідувань і версій голови бородатого Гермеса Алкамена, Д. Віллерс уперше ґрунтовно довів, що найдавніша голова бородатого бога з Херсонеса є однією з дев'яти версій алкаменівського твору⁴². За його типологією, вона наближається до версії Брюссель-Базель і може бути датована в межах IV ст. до н. е.

У каталогі грецької скульптури V ст. до н. е. в зібранні Ермітажу тільки І.І. Саверкіна звернула увагу на скрупульозне дослідження Д. Віллера її повністю погодилася з його ідентифікацією й датуванням⁴³.

Погоджуючись загалом із такою ідентифікацією й датуванням (IV ст. до н. е.), можна додати, що вчені не піддавали б сумніву твердження, що це голова Діоніса, якби вона була прикрашена традиційним для цього бога вінком із виноградного листя або плюща. Жоден із них не звернув належної уваги й на те, що тільки вапнякова голова бородатого бога точно відповідає іконографії образу Діоніса, оскільки вона увінчана вінком із дрібного листя⁴⁴. На всіх інших головах цей притаманний для нього атрибут відсутній, що не дає права беззастережно інтерпретувати їх як зображення Діоніса, і тим паче Діоніса-Сабазія.

Дійсно, в VI—V ст. до н. е. самого Діоніса або його ідолів і маски часто зображували з бородою, довгими локонами й трьома рядами стилізованих завитків волосся на лобі⁴⁵. У середині V ст. до н. е. на афінському Акрополі було поставлено колосальну хрисоелефантинну статую Діоніса роботи Алкамена, відтворення голови якої збереглися на афінських монетах⁴⁶. Особливого поширення та-кий образ набув на різноманітних типах посудин чорнофігурного й раннього червонофігурного стилів⁴⁷. Проте на всіх зображеннях крім притаманних для нього атрибутів голову бога прикрашає невеличкий вінок. Починаючи з архаїчного часу вінок на голові Діоніса символізує його зв'язок із виноградарством і виноробством, діонісійськими святами, де гілки виноградної лози або плюща також відігравали істотну роль⁴⁸. І в подальшому вінок був головним символом Діоніса. Саме цим він виділяється серед великої кількості зображень чоловічих божеств. Як ніхто з олімпійських божеств. Діоніс в іпостасі бога понад тисячоліття (до кінця античності) володів цим незмінним атрибутом виноробства й виноградарства.

Більшість дослідників резонно вважає, що херсонеська голова належала гермі, а не статуй. Важливо й те, що стилістично й хронологічно вона є однією з копій славнозвісної герми Алкамена, а не версією його відомої копії з Пергама,

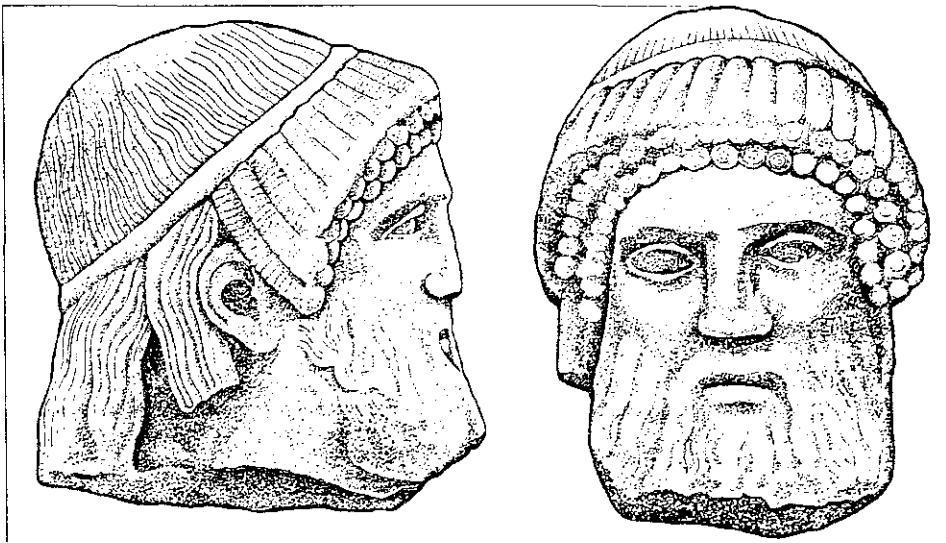

Рис. 4. Фрагмент мармурової голови Гермеса Пропілея із Фасоса. IV ст. до н. е.

яка прикрашала приватний будинок і нині зберігається в Стамбульському археологічному музеї (рис. 3). На користь цього свідчать численні копії голови Гермеса, які виділені Д. Вілларсом у версію Брюссель-Базель⁴⁹.

Творчість уславленого еллінського скульптора Алкамена з Лемноса — сучасника й учня Фідія — припадає на період Пелопонеських воєн⁵⁰. Саме в той час на афінському Акрополі перел західним входом до Пропілеї було поставлено колосальну герму Гермеса (Охоронця Брами) із пентелійського мармуру, про яку згадував Гавсаній⁵¹. У цьому пам'ятнику скульптор суверо дотримувався традиційної форми герми — високого чотирикутного стовпа, прикрашеного головою бородатого бога Гермеса, який стояв або на перехресті вулиць і доріг, або як межовий стовп. Судячи з численних мармурових голів бородатого Гермеса з архаїзованою зачіскою, які походять із різних куточків античної ойкумені, що герму впродовж V—IV ст. до н. е. часто копіювали⁵².

Найближчими аналогіями до херсонеської голівки, як уже було зазначено, є кілька фрагментів від герм версїї Брюссель-Базель. Більшість із цих скульптурних реплік, як і херсонеська голова Гермеса, були виготовлені з пентелійського мармуру, родовища якого знаходиться неподалік від Афін. Їх споріднює не тільки майже однакова манера передачі довгої бороди, яка виступає вперед, з асиметричними кучерями й охайними вусами, а й широке обличчя з високими вилицями та глибоко посадженими очима з рельєфно переданими повіками. Близькі й пропорції окремих частин обличчя, зокрема м'ясистого короткого носа (рис. 1; 2; 2; 4)⁵³.

Еллінські скульптори, які, ймовірно, у IV ст. до н. е. все ще могли бачити перед собою Гермеса Пропілея Алкамена, намагалися передати у своїх численних копіях особливості стилістики оригіналу V ст. до н. е. Передусім це проявилось у свідомій архаїзації складної зачіски божества у поєднанні з м'яким трактуванням напіввідкритих вуст і великих очей.

Отже, мармурова голова з Херсонеса Таврійського є фрагментом однієї з найбільш ранніх реплік Гермеса Пропілея Алкамена, в якій збережено стилістичні й іконографічні особливості оригіналу. Популярність цього усталеного іконографічного типу підтверджується, насамперед, елліністичною теракотовою формою III—II ст. до н. е. для зняття зліпків подібних голівок Гермеса, знайденою також у Херсонесі. До того ж, ця голова є унікальним, чи не єдиним оригіналом IV ст. до н. е., виконаним аттичним скульптором, який знайдено під час розкопок цього північнопонтійського полісу.

¹ Див.: Античная скульптура Херсонеса. Каталог. — Київ, 1976. — № 1. — С. 110.

² Мальмберг В.К. Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888—1889 гг. // МАР. — СПб., 1892. — № 7. — С. 19—21; ОАК за 1890 г. — СПб., 1893. — С. 32.

³ В окремих виданнях, найпомірніше, на підставі інвентарного шифру Ермітажу, помилково зазначено 1890 р. (Пор.: *Антична скульптура...* — № 1; *Соколов Г.И. Античное Причерноморье. Памятники архитектуры, скульптуры, живописи и прикладного искусства.* — Л., 1973. — № 68). Нині голова зберігається в Державному Ермітажі (СПб., Росія, Інв. № Х. 1890. 49) (Див.: *Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса в собрании Эрмитажа // Культура и искусство античного мира.* — Л., 1971. — № 2. — С. 108—109; *Саверкина И. Греческая скульптура V в. до н. э. в собрании Эрмитажа. Оригиналы и римские копии. Каталог.* — Л., 1986. — № 37. — С. 95).

⁴ *Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса...* — № 2; *Саверкина И. Указ. соч.* — № 37.

⁵ *Мальмберг В.К. Указ. соч.* — С. 19, 20.

⁶ Злінок з неї майже аналогічний мармуровій голові.

⁷ *Борисова В.В. Керамическое производство. Херсонес // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы // САИ.* — 1966. — Вып. Г1-20. — С. 14, 27. — Кат. № 71.

⁸ *Саверкина И. Указ. соч.* — № 37.

⁹ *Канараке В. Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса — Мангалия.* — Констанца, 1969. — № 52.

¹⁰ *Мальмберг В.К. Указ. соч.* — С. 19—21.

¹¹ *Waldhauer O. Die Antiken Skulpturen der Ermitage.* — Berlin; Leipzig, 1928. — Bd. 1. — S. 75. — Taf. XLVI.

¹² *Книпович Т.Н. Основные линии развития искусства городов Северного Причерноморья в античную эпоху // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры.* — М.; Л., 1955. — С. 167—168.

¹³ *Иванова А.П. Скульптурные изображения Диониса из Херсонеса // СА.* — 1964. — № 2. — С. 134—139.

¹⁴ Там же. — Рис. 1.

¹⁵ Там же. — С. 134.

¹⁶ Там же. — С. 135.

¹⁷ Пор.: *Иванова А.П. Указ. соч.* — С. 135—136; *Античная скульптура...* — № 1—4.

¹⁸ Пор.: *Иванова А.П. Указ. соч.* — С. 134; *Античная скульптура...* — С. 14.

¹⁹ Пор.: *Античная скульптура...* — № 3, 4.

²⁰ *Бертье-Делагард А.Л. Раскопки Херсонеса // МАР.* — 1893. — № 12. — С. 19.

²¹ Див. детальніше: *Пичкян И.Р. Алтарь Пасаида в Херсонесе // СА.* — 1976. — № 3; *Пичкян И.Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.* — М., 1984. — С. 198—206.

²² *Бертье-Делагард А.Л. Указ. соч.* — С. 19.

²³ Див., наприклад: *Lawrence A. W. Greek Architecture.* — London, 1957. — Fig. 114, 118—120; *Античная скульптура...* — № 532, 535—539.

²⁴ *Античная скульптура...* — № 533.

²⁵ *Пичкян И.Р. Малая Азия — Северное Причерноморье...* — С. 198.

²⁶ *ИАК.* — СПб., 1906. — Вып. 20. — С. 54. — Рис. 25.

²⁷ В одних виданнях її ототожнюють із Силеном (*Античная скульптура...* — № 17), в інших — з Паном (Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса... — № 9). На мою думку, Г.Д. Белов більший до істини.

²⁸ *OAK за 1891 г.* — СПб., 1893. — С. 5; *Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса...* — № 9. — С. 116—117.

²⁹ Пор.: *IOSPE.* F, 419; *Латышев В.В. Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1889—1891 годах // МАР.* — 1892. — № 9. — С. 25; *Бертье-Делагард А.Л. Указ. соч.* — С. 19. — Табл. IV, 2; *Белов Г.Д. Херсонес Таврический.* — Л., 1948. — С. 76; *Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса...* — С. 109; *Античная скульптура...* — С. 14.

³⁰ *Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса...* — С. 109.

³¹ Пор.: *Waldhauer O. Op. cit.* — № 75; *Белов Г.Д. Скульптура из Херсонеса...* — С. 109.

³² *Соколов Г.И. Античное Причерноморье...* — С. 78. — № 68.

³³ *Соколов Г.И. Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство.* — М., 1999. — С. 308.

³⁴ *Соколов Г.И. Античное Причерноморье...* — С. 78. — № 68.

³⁵ *Соколов Г.И. Ольвия и Херсонес...* — С. 308.

³⁶ Там же. — С. 309, 311.

³⁷ *Щеглов А.Н. К изучению культа Сабазия в Херсонесе. Состояние изученности, источники, интерпретация, реконструкция // Херсонес Таврический у истоков мировых религий: Материалы науч. конф.* — Севастополь, 2001. — С. 56.

³⁸ Там же.

³⁹ *Иванова А.П. Указ. соч.* — С. 135, 136; *Античная скульптура...* — № 3, 4.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Minns E. Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus.* — Cambridge, 1913. — P. 297.

⁴² Willers D. Zum Hermes Propyläos des Alkamenes // Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts und Archäologischer Anzeiger. — 1967. — Bd. 82. — Berlin, 1968. — S. 95.

⁴³ Саверкина И. Указ. соч. — С. 95. — № 37.

⁴⁴ Античная скульптура... — № 2.

⁴⁵ Simon E. Die Götter der Griechen. — München, 1998. — S. 239. — Abb. 266, 267.

⁴⁶ Bünner B.R. Искусство Древней Греции. — М., 1972. — С. 225.

⁴⁷ Kerényi K. Der frühe Dionysos. — Oslo, 1961; Carpenter T.H. Dionysian Imagery in Archaic Greek Art. — Oxford, 1986; Simon E. Op. cit. — S. 233—253.

⁴⁸ Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976. — S. 119—126, 582—590.

⁴⁹ Willers D. Op. cit. — S. 91—95. — Abb. 60—72.

⁵⁰ Bünner B.R. Указ. соч. — С. 225, 226; Чубова А.П., Конькова Г.И., Давыдова Л.И. Артические мастера. Скульпторы и живописцы. — Л., 1986. — С. 111. — № 35.

⁵¹ Paus. I, XXII, 8.

⁵² Willers D. Op. cit. — S. 37—109.

⁵³ Пор.: Willers D. Op. cit. — S. 92—95. — Abb. 63, 64, 68—72.

Одержано 18.04.2002

M.B. Русаева

ДРЕВНЕЙШАЯ СКУЛЬПТУРА ГЕРМЕСА ПРОПИЛЕЯ ИЗ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 1889 г. в северном районе Херсонеса возле апсиды «базилики в базилике» был найден фрагмент мраморной головы архаистического типа от гермы. Начиная с первых публикаций большинство исследователей атрибутировали ее как образ Диониса-Сабазия. Однако тщательный художественный анализ этой скульптуры дает полное основание считать этот фрагмент одной из самых ранних реплик Гермеса Пропилея Алкамена, в которой сохранены стилистические и иконографические особенности оригинала. Популярность этого устоявшегося иконографического типа подтверждается, прежде всего, эллинистической терракотовой формой III—II вв. до н. э., служившей для снятия слепков подобных головок Гермеса, найденной также в Херсонесе. К тому же эта голова — один из немногих оригиналов аттической работы IV в. до н. э., найденный во время раскопок северопонтийского полиса.

M.V. Rusiaeva

THE MOST ANCIENT SCULPTURE OF HERMES PROPYLEY FROM THE TAURIC CHERSONESOS

In 1889 the herm fragment of archaic type marble head was found near the apse of the “basilica into the basilica” in the northern part of Chersonesos. Starting with first publication the main part of researchers determines it as an figure of Dionysus-Sabaisiy. However, the careful analysis of art of this sculpture gives quite well reason to suppose that this fragment is one of the earliest figure of Hermes Propyley Alcamen which saves stylistic and iconography peculiarity of the original. The popularity of that fixed iconography type have a conformation, first of all, by hellenistic terracotta dating form around the 3rd—2nd century BC, which was used for the copying of the same Hermes’ heads and it also was found in Chersonesos. Besides, this head is one of a few Attica manufacturing originals dating from the 4th century BC which was found by excavations of the Northern Pontic polis.

НОВЫЙ ЭПИГРАФИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК ИЗ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО (предварительная публикация)¹

В статье в предварительном варианте рассмотрена уникальная стихотворная эпитафия из Неаполя Скифского.

Неаполь Скифский — крупнейший и самый известный памятник Крымской Скифии. В разные годы здесь были открыты остатки оборонительных сооружений, общественных построек, в том числе с фресковой росписью, уникальные по своей сохранности и значению скальные склепы с росписью и знаменитый мавзолей царя Скилура.

В 1989—1993 гг. у центральных крепостных ворот, рядом с участками раскопок 1945—1959 гг., были проведены широкомасштабные археологические исследования, в результате которых были открыты строительные остатки Южного дворца — предполагаемой резиденции царя Скилура (рис. 1).

Дворцовый комплекс был создан одновременно со строительством фортификационных сооружений примерно в середине II в. до н. э. Его центральной постройкой был фундаментальный мегарон размером 25 × 9,6 м с двумя входами, каменной скамьей и большим очагом. В начальный период своего существования он сгорел в катастрофическом пожаре 135—130 г. до н. э. Накануне пожара во дворце хранились большое количество родосских, синопских, кидиских и коских амфор с вином и маслом, богатые и разнообразные наборы импортной посуды, другие предметы.

После катастрофы Южный дворец был полностью реконструирован и существовал до 112—110 гг. до н. э., когда был окончательно разрушен pontийскими войсками Диофанта. Дворец представлял собой огромный сложный архитектурный комплекс с парадным южным фасадом. В центре дворца располагался большой закрытый двор, окруженный оградами и различными постройками. Все здания Южного дворца имели черепичные крыши, стены из камня и сырцовых кирпичей. Некоторые парадные помещения были украшены фресковой росписью и скульптурой².

В 1999 г. при раскопках юго-западной части Южного дворца были обнаружены многочисленные фрагменты известняковой плиты, на которую была нанесена восьмистрочная греческая надпись.

Всего из грунта было выбрано немногим более 200 обломков разного размера (преимущественно мелких), в том числе не менее 50 — с фрагментами текста. Из 186 осколков была собрана левая верхняя часть плиты; три отдельных крупных фрагмента (один из которых является правым верхним углом, два других — деталями верхней части), возможно, принадлежат правой половине этого же камня. Локализация примерно 20 фрагментов (в том числе 2 мелких кусков с рельефными изображениями и 1 крупного — нижнего выступа обрамления) уверенно не установлена.

Размер собранной части плиты — 78×64 см, остальные фрагменты нестыкуются друг с другом (рис. 2, I; 3, I). Блок был вытесан из плотного и однородного мшанкового известняка крымского происхождения. Лицевая и боковые его стороны тщательно отесаны зубаткой, а шрифтовое поле отшлифовано. Верхняя часть оформлена в виде карниза дорического ордера, который также тщательно отшлифован. Несколько можно судить по сохранившимся частям, этот карниз украшал лицевую сторону и заходил на торцовые грани. Его наклонные плоскости сохранили остатки росписи — выполненных красной краской и обведенных тонкой черной линией ов. Высота карниза 7 см, толщина плиты у левого края —

© Ю.Г. ВИНОГРАДОВ, Ю.П. ЗАЙЦЕВ, 2003

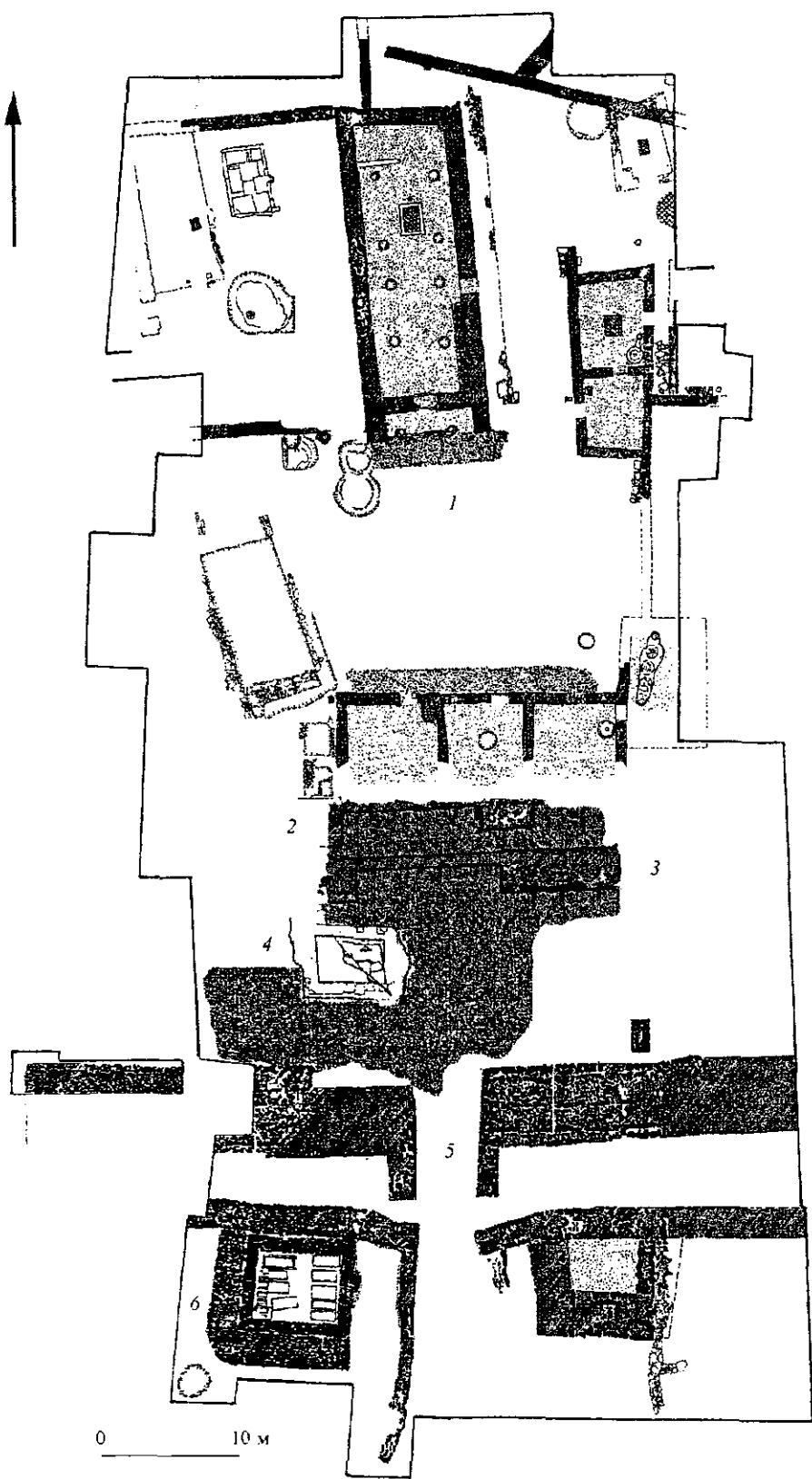

Рис. 1. План Южного сворца Некрополя Скифского; состояние на вторую половину II в. до н. э.:
1 — мегарон; 2 — здание с портиками К; 3 — здание с портиками Л; 4 — «мавзолей Аргота»;
5 — центральные ворота. 6 — «мавзолей Скилура»

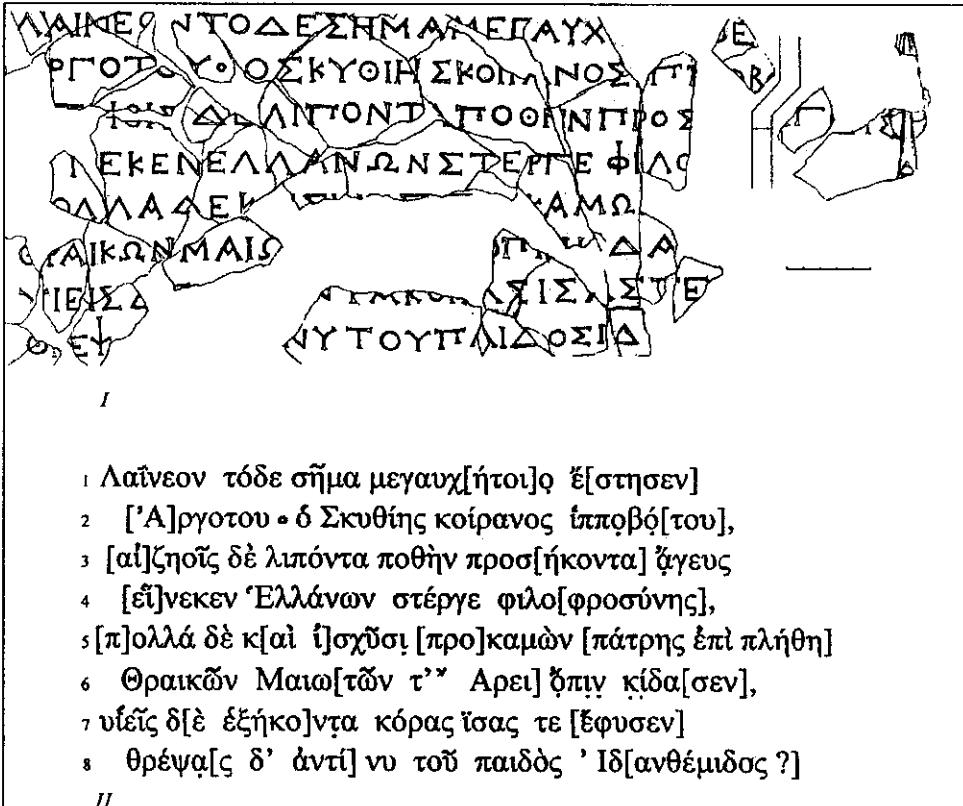

Рис. 2. Прорисовка надписи (I) и вариант ее дополнения (II)

11—12,5, у верхнего правого — 16 см. Вероятно, разницу в толщине можно объяснить особенностями заготовки, а также тем, что тыльная сторона предполагаемого правого края оформлена конструктивным продольным выступом высотой 4 см. Оборотная сторона достаточно ровная, местами на ней видны следы грубой обработки теслом. Верхняя грань плиты достаточно небрежно обработана острым орудием, имеет наклон наружу и по фасаду симметрично оформлена треугольными выступами высотой 1,8 см. Расстояние между ними 14 см (рис. 3, 1).

Шрифтовое поле надписи (62 × 21 см) располагается в верхнем левом углу лицевой стороны и справа ограничено рельефным изображением вертикально поставленного копья с длинным наконечником. Текст состоит из восьми строк, среднее расстояние между ними 1,5 см. Следов разлиновки нет, хотя строки безупречно параллельны. Буквы вырезаны четко и глубоко, их средняя высота 1,2—1,5 см; омикрон расположен практически в габаритах строки.

Очевидно, к этой же плите относился фрагмент рельефа, найденный на этом месте в 1950 г. и известный по двум зарисовкам А.Н. Карапасева. На фрагменте сохранилось поврежденное изображение мужской головы в шлеме или остроконечной шапке, щита (?), головы лошади и вертикально поставленного древка копья (рис. 3, 2).

Без аутопсии оригинала, но на основании тщательного изучения многих фотографий, точных прорисовок и сканированных с камня наиболее трудных для анализа мест текста, лакуны между фрагментами были вычислены до миллиметра. При этом авторы убеждены в том, что сочинение столь высокого ранга и столь высоким стилем не может содержать в себе малейших нарушений ни греческой метрики, ни греческой грамматики. Оптимальный вариант дополнения текста представлен на рис. 2, II.

В данной публикации ограничимся краткими комментариями относительно восстановления и конструкции текста:

- 1 Λαίνεον τόδε σῆμα μεγαυχ[ήτοι]ο έ[στησεν]
- 2 [’Α]ργοτον· δ Σκυθίς κοίρανος ίπποβό[του],
- 3 [αι]ζηοῖς δέ λιπόντα ποθήν προσ[ήκοντα] ἄγευς

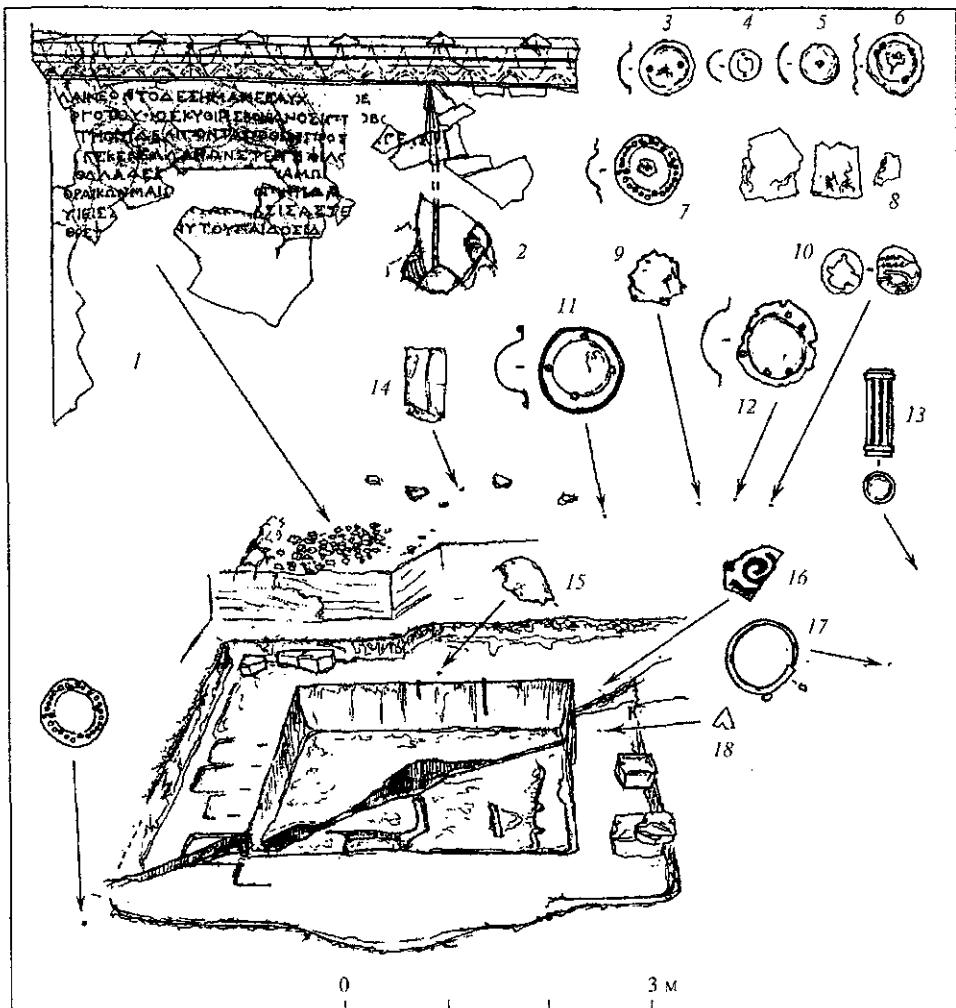

Рис. 3. Котлован, вырубленный в скале (перспектива, вид с востока), и находки вокруг него: 1 — фрагменты плиты с надписью и рельефом (1999); 2 — фрагмент плиты с рельефом (1950); 3—9, 11—18 — золотые украшения и обрывки фольги; 10 — бронзовая монета

4 [εἰ]νεκεν Ελλάνων στέργε φίλο[φροσύνης],
 5 [π]ολλά δέ κ[αὶ] ἴσχυσι [προ]καμών [πάτρης ἐπὶ πλήθη]
 6 Θραικών Μαιω[τών τὸν Ἀρει] ὅπιν κίδα[σεν],
 7 νίεις δ[έ] ἔξικο]ντα κόρας ἵσας τε [έφυσεν]
 8 θρένα[ς δ' ἀντί] νυ τοῦ παιδός' Ἰδ[ανθέμιδος ?]

Перевод:

- 1 Каменную эту гробницу многославному поставил
- 2 Арготу Скифин повелитель, богатой конскими пастбищами.
- 3 Доблестным военным мужам заповедавший тосковать (по) близкому сородичу в по-
чтительном страхе перед богами
- 4 ради эллинов (сыновьей) любви и дружелюбия.
- 5 Многими силами выступая на защиту [отчизны на полчища]
- 6 фракийцев (и) меотов [Ареса] кару божью ниспростер и разметал,
- 7 сыновей (шесть)десят и дочерей равное число [народил].
- 8 воспитав (их) равно (=подобно) сыну Ид[антемида].

Публикуемая стихотворная надпись состоит из 8 строк, т. е. 4 элегических дистихов, которые сочинил поэт-эллин по специальному заказу.

Стрк. 1. В ее конце на первый взгляд было бы соблазнительным восстанов-

ливать архаическую и раннеклассическую формулу ε[στήνα] = «я стою», особенно из-за ярко выраженной приверженности стихотворца к гомеризмам и древней лексике³. Однако такая конструкция создает тут же некоторые сложности в интерпретации дальнейшего контекста. Относившиеся к усопшему слова о Σκυθίς κοιρανος... стерегут выводили бы на сцену его анонимного предка, заповедавшего богообязань своим подданным, а главное — ради эллинов! В конце эпитафии появлялся бы неизвестно в какой связи еще один анонимный сын умершего (τού παιδός ΙΔ). Поэтому мы решительно выступаем за вариант дополнения конца стрк. 1 ε[στησεν] = «поставил», относя все последующие сказуемые, соответственно действия, не к погребенному, а к лицу, от имени которого была воздвигнута гробница.

Прославляющий покойного термин μεγαυχ[ήτο] = «многославного» неоднократно засвидетельствован в эллинистической поэзии⁴.

Стрк. 2. Отметим ионийскую форму Σκυθίς, которая указывает на происхождение поэта, вероятно, либо из Ольвии, либо из Боспора. Поскольку прилагательное ἵπποβ[ου] никогда не употреблялось для частных лиц, уместно отнести его и здесь к самой стране Скифии, обильной выгонами для выпаса коней⁵.

Стрк. 3 [ai]ζηοις — единственно возможное дополнение: это гомеровское прилагательное означало «мощный, искусный в битве, охоте и прочих доблестях муж»⁶. άγευς — это опять же гомеровское стяжение из ἄγος, ἄγεος, означавшее «почтение, страх перед богами». Дополнение субстантивированного причастия προσ[ηκοντα] не необходимо ввиду предшествующего причастия ληπόντα.

Стрк. 4. В конце казалось поначалу соблазнительным дополнить φιλο[ξενών], однако структура и контекст подсказали единственно подходящее здесь φιλο[φροσύνης], что великолепно подтверждается одним адекватным местом у Геродота⁷. Глагол στέρηγ обозначал по большей части любовь, уважение детей к родителям.

Стрк. 5. Восстановливаемое здесь причастие от глагола [про]καμψόν в своем преимущественном значении уже с ранних времен содержало семантический нюанс: не просто «трудиться, бороться», но прежде всего «выступать на защиту»⁸, что требует дополнение в gen. [πάτρης] ед. ч. = «отчизны». Конец гекзаметра предложен ниже.

Стрк. 6. Асиндeton фракийцев и меотов был бы в высшей степени странным. Поэтому в последующей лакуне из максимум пяти букв дополняется союзная частица, а за ней е. д. имя Ареса как бога войны и просто ее олицетворение: Μαιῶ[τού τ] Αρεῖ]. Тогда следующие четко читаемые на камне слова όπιν κίδα-[σεν] = «ниспростер кару господню», требуют в acc. объекта — на кого? Этот объект, за неимением другого места, мы готовы поместить в конец стрк. 5: [έπι πλή[Ωη]]= «на племена» или «полчища».

Глагол κίδαναι, однокоренной с κεδάννυμι⁹, означал у Гомера «разливать свет или влагу», но вполне мог ассоциироваться у позднего поэта с семантикой означенных выше родственных глаголов «разметывать», «рассеивать» (напр. Фаланги, ср. LSJ).

Стрк. 7. В ее конце без труда дополняется глагол [έφυσεν]. В центральной лакуне из шести мест не может быть (без нарушения метра) восстановлено другое числительное, кроме [έξήκο]υτα, что выводит нас на свидетельства о количестве сыновей у единственного из возможных в то время «повелителя Скифии» — знаменитого царя Скилуря. Страбон упоминает о его 50 сыновьях со ссылками на Посидония (FGrH 87 F 32) и о 80 — со ссылками на Аполлонида. Неизвестно, ввиду неясной хронологии Посидониевой биографии, к какому периоду относится первое свидетельство, но второе подтверждено полностью Плутархом, который сообщает, что царь на смертном одре призвал к себе 80 сыновей и приказал им держаться друг друга (Plut., тог. 174 F). Если учесть, что Скилур скончался незадолго до Диофантовой кампании, т. е. до 113 г. до н. э.¹⁰, то дата воздвижения гробницы Аргота вполне совпадает с тем, что в 130-х годах до н. э. у Скилура могло появиться на свет еще не 80, а только 60 сыновей и равное количество дочерей.

Стрк. 8. Частица νο сообразно размеру предшествующей лакуны не оставляет сомнений в том, что здесь должен быть дополнен [δ' ἀντί] известный с эпохи Гомера оборот νο, обозначавший равенство двух субъектов, т. е. в нашем контексте воздвигший монумент Скилур воспитал всех своих детей подобно или, иначе,

в духе определенного сына (тоё паюбс !), в котором, разумеется, ледует видеть усопшего Аргота. Остается только выяснить отчество последнего, скрывающееся в последних буквах строки ИΔ.

Упоминание в таком контексте имени “Аргот” приводит к давно известной пантикопейской надписи (КБН-75), в которой упоминаются Перисад IV Филометор, его мать Камасария (дочь Спартока и жена покойного Перисада III) и Аргот, сын И[...]та и супруг Камасарии. Резюмируя все комментарии по поводу данного эпиграфического документа, можно привести мнение, согласно которому овдовевшая боспорская царица заключила повторный династийный брак с представителем правящего дома соседнего варварского государства. Датировка этого события (равно как и хронология правления боспорских правителей) в значительной степени гипотетична и помещается между 170 и 150 гг. до н. э. или около 160 г. до н. э.¹¹.

В посвящении пантикопейских фиаситов, составленном, скорее всего, именно по случаю конкретного бракосочетания, от отчества Аргота сохранились лишь начало и конец: Ι[...]θου, дополненные Томашеком во фракийском PN Ι[δαν]θου. Аутопсия камня в Эрмитаже привела к заключению о том, что вторая буква патронимика могла быть *дельтой*, а не *сигмой*, т. е. и дополнение Ι[δαν]θοу исключать не приходится. В таком случае мы получили бы замечательную параллель к стоящим в конце стрк. 8 нашего камня буквам ИΔ, которые, однако, согласно законам метрики, в такую форму отчества никак не могли бы быть помещены в лакуне. Здесь явно подходит эпихорическое имя на архаическом сосуде с Березани Ιδανθέις¹², которое и могло быть полным отчеством Аргота, стоявшим в стрк. 8 Ιδ[ανθέιδος]. Этим отчеством неапольский стихотворец, приверженный к гомеризмам и архаизмам, завершил эпитафию. Тогда вариант KAN 75 Ι[δαν]θοу был бы не более, чем Kursname. В любом случае это решение выглядит пока наиболее оптимальным.

Подведем предварительные итоги текстолого-эпиграфического анализа. Анонимный поэт из Неаполя, знавший Гомеровские поэмы и раннегреческую лирику, выполняя высочайший заказ, явно пытался себя превзойти: только в сохранившемся тексте его сочинения он употребил не менее десятка гомеризмов, включая и гомеровскую грамматику! Это однозначно указывает на то, что заказавший эпитафию монарх придавал сооружению надгробного монумента исключительное значение. Недаром он распланировал его сразу за главными воротами своей столицы перед порталом царского дворца (см. ниже). Отсутствие же в тексте эпитафии имени царя, воздвигшего монумент, позволяет предположить, что либо справа на плите за рельефом всадника, либо на другой стороне сооружения была вырезана и прозаическая надпись, в которой и усопший, и воздвигший ему гробницу были поименованы по именам и отчествам со всеми их титулами.

Для того чтобы уяснить обстоятельства появления публикуемой надписи, обратимся к археологическому контексту находки.

Многочисленные фрагменты упомянутой плиты залегали компактным скоплением в верхнем слое старого отвала, на краю вырубленного в скале котлована. К середине 1940-х годов на этом месте была заметна обширная впадина с пологими бортами, частично вскрытая большим раскопом А 1950 г. Тогда здесь были открыты северный и восточный борта прямоугольного в плане котлована, вырубленного в скале. Все его заполнение состояло из черноземного грунта, перекопанного в новое время и содержащего большое количество мелкого камня и черепицы. Непосредственно к северо-западу от этого объекта тогда же была зафиксирована россыпь мелких золотых бляшек, обрывков фольги, золотые пронызь и серьга, другие подобные предметы (рис. 3, 3—18). В отчете за 1950 г. А.Н. Карасев высказал предположение о том, что это остатки мавзолея римского времени, синхронного захоронению «каланского военачальника» и разграбленного в древности и в первой половине XIX в.¹³. Полевой дневник А.Н. Карасева содержит стратиграфическую схему, на которой заполнение котлована обозначено как отвал Бларамберга¹⁴. Столы позднюю датировку открытого объекта (II—III вв. н. э.) А.Н. Карасев объяснял тем, что упомянутый котлован прорезал эллинистическую вымостку из наскальной крошки и закрывал бы парадное здание с портиками I¹⁵. В статье П.Н. Шульца «Исследования Неаполя Скифского

(1945—1950)» этот объект не прокомментирован, но на общем плане обозначен как следы траншей И.П. Бларамберга и А.С. Уварова¹⁶. В 1959 г. О.Д. Дащевская предприняла попытку полностью раскрыть данное сооружение, но по многим причинам ей это не удалось¹⁷. В нескольких работах Ю.П. Зайцева котлован охарактеризован как бассейн и синхронизирован с генеральной реконструкцией дворцового комплекса периода D3 (строительство здания с портиками Л, мавзолея, дома Р и т. д.)¹⁸.

В 1999 г. участок, на котором находится котлован, был доследован полностью, а само сооружение подвергнуто тщательной зачистке. Суммируя результаты всех работ, можно привести максимально полное описание памятника и дать характеристику его археологического и стратиграфического контекста.

В скале был вырублен котлован неправильной прямоугольной в плане формы размером 5,80 × 4,15 м и глубиной 1,2 м (рис. 3), ориентированный по линии запад—восток. Дно его неровное, с юго-востока на северо-запад рассеченное естественной скальной трещиной. Большая часть этой трещины растесана и превращена в цепочку своеобразных примитивных резервуаров, на которые была замкнута водосборная (?) система в восточной части котлована.

По периметру вырубки на ширину 1,0—1,4 м был удален весь верхний рыхлый слой наскальной корки, а на поверхности монолитной скалы в некоторых местах сделана разметка и устроены подтесы — «постели» под обработанные блоки. К настоящему моменту *in situ* сохранилось только два бракованных (обколотых) квадра фундаментного ряда (?) у юго-западного угла котлована, залегающих в слое известнякового щебня, на 0,7 м ниже древней дневной поверхности. Значительный объем скального известнякового щебня, добытый из котлована во время его вырубки, частично присыпан к границам сооружения, а в основном распланирован от него во все стороны. В южном направлении слой скальной белой крошки доходил до оборонительной стены и ворот, в северном — до «здания с портиками К». После раскопок 1949—1950 гг. этот выброс был принят за парадную вымостку «городской площади» перед воротами¹⁹.

Благодаря этому скальному выбросу абсолютно надежно установлена позиция котлована в колонке стратиграфии и хронологии Южного дворца Неаполя Скифского²⁰. Он был сооружен сразу (?) после пожара I (ок. 135—130 гг. до н. э.) и одновременно с «городским» поясом оборонительной стены.

В истории строительства Южного дворца этот этап отмечен восстановлением центрального мегарона, сооружением ритуального бассейна, оград и первого «здания с портиками К»²¹. Общие стратиграфические наблюдения и хронологические выкладки полностью подтверждаются новейшим археологическим материалом. В 1999 г. в слоях, подстилающих скальный выброс, было обнаружено четыре ручки родосских амфор с клеймами.

1. επὶ Νικασα

υρα

Αρταζιου

Прямоугольное, буквы тонкие и небрежные, поперечная гаstra A горизонтальная.

2. επὶ Νικα]σα

υρα

Δι[λιον]

Прямоугольное, буквы тонкие и небрежные, поперечина A ломаная.

Оба клейма, судя по небрежным размашистым буквам, принадлежат, несомненно, Никасагору II, который занимает надежное место в V хронологической группе (150—108 гг. до н. э.)²². В новейших исследованиях он помещен в группу эпонимов 133—119 гг. до н. э.²³.

3. M[ι]δα

Прямоугольное, эмблема — кадuceй. Сильно стерто.

Фабрикант Мидас известен только в V хронологической группе²⁴.

4....]οδωρο[...

Круглое, вокруг цветка граната. Судя по сохранившейся части, могло принадлежать эпониму Гифодору (IV группа, 180—150 гг. до н. э.²⁵ или группа ок. 152—145 гг. до н. э.²⁶).

Таким образом, вырубленный в скале котлован — несомненное место раскопок И.П. Бларамберга и А.С. Уварова. Помимо прочего, это подтверждается и тем, что вместе с фрагментами плиты с надписью были найдены мелкие куски постаментов из мрамора и мраморовидного известняка: нижний угол, фрагменты с плоскостями, «серединки». Вероятно, подобные находки 1827, 1856 и 1999 гг. представляют собой части одних и тех же предметов. Как следует из имеющейся информации, это место было открыто местными жителями во время добычи камня, ими же были найдены три постамента и большой известняковый рельеф всадника. Небольшие раскопки И.П. Бларамберга весной 1827 г. добавили к данной коллекции обломок мраморного (?) рельефа с изображениями двух мужчин (утерян)²⁷, по крайней мере три золотые бляшки (полностью идентичные бляшкам из раскопок 1950 г.) и фрагмент черепицы с клеймом, а изыскания А.С. Уварова — еще четыре обломка от трех постаментов²⁸. Можно сделать заключение, что все упомянутые находки 1999 г., сильно измельченные и поэтому неприметные, попали в отвал еще до прибытия И.П. Бларамберга. В результате же всех земляных работ котлован к концу XIX в. оказался полностью перекопан и впоследствии «заплыл» окружавшими его отвалами.

Весь комплекс данных позволяет сделать вывод о том, что у парадных ворот Неаполя Скифского и перед Южным дворцом находился мавзолей — гробница Аргота, сооруженная не ранее 130-х годов до н. э. Первый раз он был разграблен во время событий Диофантовой кампании (исходя из наличия мелких золотых украшений в слое разрушений того времени), а окончательно — до 1827 г.

Конструкция сооружения, составной частью которого был блок с надписью, сколько-нибудь однозначно пока не может быть восстановлена. Ранее предполагалось, что это сооружение представляло собой либо монументальный саркофаг, либо сложный составной монумент-надгробие²⁹. Характер обработки оборотной стороны плиты позволяет сейчас склониться ко второй версии, хотя возможны и другие варианты. Насколько можно судить по сохранившимся частям, по крайней мере одна из его боковых плоскостей была украшена рельефом, изображавшим галопирующего (?) всадника с копьем и щитом.

Как был устроен «мавзолей», в деталях установить пока трудно. Представляются принципиально возможными два варианта.

Вариант 1. Наземная двухъярусная постройка с черепичной крышей, каменными стенами из обработанных блоков, возведенными по периметру котлована, и заглубленной в скалу камерой, в которой находилось захоронение. Естественно, она имела каменную облицовку стен и пола, которая окончательно была уничтожена во время добычи камня. В такой ситуации имело место сочетание собственно подземной гробницы и расположенного над ней святилища — героона, где был установлен монумент с надписью. Подобные сооружения были, например, хорошо известны в эллинистическом мире Малой Азии и Востока³⁰.

Вариант 2. Скальная вырубка представляла собой не основу полуподземного яруса, а полноценный котлован, в котором была полностью смонтирована каменная гробница, например с уступчатым перекрытием. Тогда сохранившиеся *in situ* бракованные блоки, фактически залегающие в каменистой засыпи, могли принадлежать цоколю вокруг наземной части этого склепа и были скрыты присыпанным скальным щебнем.

В любом случае древние строители учли расположение полуподземного сооружения на пологой наклонной плоскости (делавшее неизбежным периодическое подтопление) и оборудовали его надежной дренажной системой, обеспечивавшей сухой пол при любых осадках.

По разным причинам развернутый исторический комментарий нового эпиграфического памятника — дело будущего. Здесь же уместно ограничиться лишь несколькими наблюдениями и выводами.

Судя по тому, что в КБН 75 Аргот упомянут без всякого титула и обозначен только патронимиком, он в момент заключения брака с Камасариею мог быть довольно молодым человеком. Вероятно, он действительно принадлежал к верхушке варварской аристократии, а его введение в боспорский царствующий дом было важным межгосударственным актом.

Это лишний раз подтверждает концепцию о циркумпонтийском единстве, сложившемся в эллинизме. Начало этому процессу явно положил Александр

Великий своей искусственной политикой слияния мира Запада и Востока, которой и следовали последующие поколения монархов как Малой Азии, так и Северного Причерноморья.

В заключение еще раз отметим ситуационные обстоятельства сооружения мавзолея Аргота. Как указано в начале статьи, он был воздвигнут сразу после катастрофического пожара в Неаполе Скифском 30-х годов II в. до н. э., причины которого пока не ясны. Отсюда вытекают варианты реконструкции событий. Во-первых, Аргот мог погибнуть во время этой катастрофы, а затем быть погребенным его преемником Скилуром в монументальной усыпальнице. Во-вторых, он мог скончаться еще до того и быть захороненным где-то в другом месте, а затем, уже после пожара, его прах могли перенести в отстроенный мемориал.

При любом варианте ясно одно: местоположение мавзолея на территории города, сразу за центральными воротами и прямо перед порталом царского дворца, однозначно свидетельствует о том, что Скилур придавал этому монументу огромное пропагандистское значение, чья тем самым память своего выдающегося предшественника, сыгравшего, очевидно, немалую роль в консолидации и укреплении Скифской державы.

При этом мавзолей Аргота был сооружен на крепостной территории (рис. 1, 4) под защитой фортификационных сооружений, тогда как более поздний мавзолей его преемника Скилура (раскопанный в 1946—1949 гг. Тавро-Скифской экспедицией)³¹ был уже вынесен за пределы оборонительной линии и пристроен к протейхизме (рис. 1, 6).

¹ К сожалению, безвременная кончина одного из авторов этой публикации не позволила в полной мере закончить работу над надписью и представить ее исчерпывающий комментарий. Данная работа представляет собой незначительно сокращенный вариант статьи на английском языке, опубликованной в сборнике памяти Э. Миниза. В этот сборник вошли материалы конференции, проходившей в г. Эксетер (Великобритания) в феврале 2000 г., где нами был прочитан доклад «Новый эпиграфический памятник по истории позднескифского царства в Северном Причерноморье».

² Зайцев Ю.П. Южный дворец Неаполя Скифского // ВДИ. — 1997. — № 3; Зайцев Ю.П. Скилур и его царство: новые открытия и новые проблемы // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 128 — 136.

³ Ср. SEG 58.2: λάινον ἐσταύ μνέμα (ca. 510—500); *Kaikei* 181 = SEG 144 (ca. 650—600?); AP VII 338? 491; Интересно, однако, что в SEG II (IV в. до н. э.) эта формула не встречена. Самый поздний случай ее употребления — в одном милетском polyandaion in Milet II 739 (конец III в. до н. э.), который, по нашему мнению, был реконструктивной копией надгробия более ранней эпохи (*Vinogradov Ju.G. Milesier und Megarer evodilieben den Pontos Euxeinos (im Druck)*). Ср.: *Vinogradov Ju.G.*, 1997, 238 (со ссылкой на работу О.О. Крюгера).

⁴ См. Виноградов, 1999, с. 54 и прим. 22, а также многочисленные примеры в стихах как раз II в. до н. э. in LSJ, with new Suppl.. s.v. Отметим гомеровский gen. на -οιο

⁵ Ср. IL IV 202: Τρίνης ἵποβότου; Od. IV 99: Αργεος ἵποβότου; IV 562; XXII 347.

⁶ Ср. II. II 660, IV 280, VIII 198, L 315, XXIII 167, XXIV 4 и др.

⁷ Her. V 92 j: φιλοφροσύνης τοῦ πατρὸς.

⁸ Ср. S EG I 414.4.

⁹ Ebeling H. Lexicon Homericum. — 1874 (I) Lp. 7; 1880 (II) 793.

¹⁰ Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. — Mainz, 1997. — P. 543.

¹¹ Ibid. — S. 531—537; Stolyarik E. The reign and chronology of the archon Hugiaenon // AJN. — 1998. — Second Ser. 10. — P. 66—67; Толстиков В.П., Виноградов Ю.Г. Декрет Спартокидов из дворцовского храма на акрополе Пантикапея / Евразийские древности. — М., 1999. — С. 295—296.

¹² Vinogradov Ju.G. Pontische Studien... — 152 f.

¹³ Карапес А.Н. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1950 г. // Науч. архив КФ ИА НАН Украины. — Инв. № А-4. — С. 41—44.

¹⁴ Карапес А.Н. Раскопки Неаполя Скифского в 1950 г. Дневник № 2 // Науч. архив КФ ИА НАН Украины. — Без №. — С. 42—43.

¹⁵ Карапес А.Н. Отчет о раскопках Неаполя Скифского... — С. 43.

¹⁶ Шульц П.Н. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.) // История и археология древнего Крыма. — М., 1957. — С. 69. — Рис. 4. 3.

¹⁷ Карапес А.Н. — 1959. — С. 4—5.

¹⁸ Зайцев Ю.П. Южный дворец... — С. 41; Зайцев Ю.П. Скилур и его царство... — С. 131.

- ¹⁹ Шульц П.Н. Исследования Неаполя... — С. 69. — Рис. 4, 4.
- ²⁰ Зайцев Ю.П. Хронология Неаполя Скифского // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Вып. 5. — С. 73—75; Зайцев Ю.П. Южный дворец... — С. 36—37; Зайцев Ю.П. Скилур и его царство... — Рис. 1.
- ²¹ Зайцев Ю.П. Южный дворец... — С. 36—38.
- ²² Nilsson M.P. Timbres amphoriques de Lindos. — Copenhague, 1909. — Р. 460. — № 326, 5—6; Шелов Д.Б. Керамические клейма из Танакса III—I вв. до н. э. — М., 1975. — С. 61; Бадальянц Ю.С. Опыт хронологической классификации родосских амфорных клейм // НЭ. — 1982. — 13. — С. 40.
- ²³ Finkelsztein G. Amphores importées au Levant Sud à l'époque hellénistique // Ε' επιστημονική συναντεσε για τεν ελληνιστικη κεραμικη. Χρονολογικα προβληματα κλειστα συνολα — εργαστηρια... — Αθηνα., 2000. — Р. 218.
- ²⁴ Bleckmann F. De inscriptionibus quae legentur in vasculis Rhodii. — Goettingen, 1907. — Р. 32—33; Шелов Д.Б. Керамические клейма... — С. 11; Бадальянц Ю.С. Опыт хронологической классификации... — С. 12.
- ²⁵ Бадальянц Ю.С. Опыт хронологической классификации... — С. 40.
- ²⁶ Finkelsztein G. Amphores importées... — Р. 218.
- ²⁷ Blaramberg J. De la position de trois forteresses Tauro-Scythes dont parle Strabon. — Одесса, 1831.
- ²⁸ Уваров А.С. Несколько слов об археологических изысканиях близ Симферополя и Севастополя // Пропилеи. — М., 1854. — Вып. 4. — С. 526; Соломоник Э.И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // НЭ. — 1962. — Вып. 3. — С. 35—40.
- ²⁹ Зайцев Ю.П. Аргот — супруг царицы Камасарии (к реконструкции династийной истории Боспора и крымской Скифии) // Греки и варвары на Боспоре киммерийском: Тез. докл. Междунар. конф. — СПб., 2000. — С. 52.
- ³⁰ Fedak J. Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era. — Toronto; London, 1990. — Fig. 62, 70, 91, 101, 238; Пичикян И.Р. Культура Бактрии. Ахеменидский и эллинистический периоды. — М., 1991. — С. 232—238.
- ³¹ Шульц П.Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953.

Одержано 22.11.2002

[Ю.Г. Виноградов], Ю.П. Зайцев

НОВА ЕПИГРАФІЧНА ПАМ'ЯТКА З НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО (попередня публікація)

У 1999 р. під час розкопок південно-західної частини Південного палацу Неаполя Скіфського було знайдено численні уламки вапнякової плити з восьмирядковим давньогрецьким написом. Розмір відновленої частини плити 78 × 64 см. Вона має архітектурне оформлення і рельєфні зображення. Найбільший інтерес становить віршований напис. Хоча він погано зберігся, але дає цікаву інформацію про багатославного царя Аргота та інші дані, за допомогою яких проведено історичну реконструкцію взаємозв'язків скіфів із Боспорським царством за часів правління Скілур. Розглянуто ситуаційні обставини спорудження мавзолею Аргота у Неаполі Скіфському.

[Ju.G. Vinogradov], Ju.P. Zaytzev

THE NEW EPIGRAPHIC ANTIQUITY FROM SCYTHIAN NAPLES (preliminary publication)

In 1999 during the excavations of the south-western part of the Southern palace of Scythian Naples it was found the number of debris of the lime slab with Greek octave. The dimensions of the restoring part of the slab is 78 × 64 sm. It has architectural decoration and embossed portrayal. The most interest arouses octave. In spite of its bad condition it gives the interesting information about famous chieftain Argont and other data, which helps to make the historical reconstruction of interrelations between Scythian and Kingdom of the Bosporus during the Scilur's rein. It was reviewed circumstances of Argot's mausoleum construction in Scythian Naples.

РЕЧОВИЙ СКАРБ ІЗ ЛІТОПИСНОГО ГУБИНА

Статтю присвячено публікації матеріалів речового скарбу жіночих прикрас із городища Губина — літописного міста Болохівської землі XII—XIII ст.

Губинське давньоруське городище, яке відоме місцевим жителям під назвою Замок, розташоване на південному краю с. Губин Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. Воно займає великий мисовий виступ правого берега р. Случ, при впадінні в неї справа р. Ладижка. За даними літопису, болохівське місто Губин було зруйновано в 1241 р. під час каральної військової акції з боку Галицько-Волинського князя Данила Романовича¹. Городище зафіксовано на археологічній карті В.Б. Антоновича². У XX ст. його було обстежено П.О. Раппопортом³, М.П. Кучерою⁴ і К.І. Терещуком⁵. Пам'ятка, разом з іншими важливими осередками Болохівської землі, згадується і в узагальнювальних працях⁶.

Губинське городище, займаючи загальну площину 4,6 га, складається з чотирьох укріплених площадок: Північної, Південної, Південно-Західної та Південно-Східної (рис. 1). У 1997 р. тут було розпочато стаціонарні розкопки, які проводить археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педуніверситету. У роботі брали також участь співробітники Хмельницького інституту підвищення кваліфікації вчителів і Хмельницького обласного краснавчого музею. Протягом 5 літніх сезонів (1997—2001) експедиція досліджує територію Північної площадки. У процесі розкопок з'ясовано планування житлово-гospодарських комплексів, конструктивні особливості фортифікаційних споруд, а також зібрано значні речові матеріали: кераміку, вироби із заліза, бронзи, кістки, скла і т. ін. У 1997 р. на городищі було відкрито 1-й і 2-й речові скарби⁷ (рис. 1).

У літньому польовому сезоні 2001 р. під час розкопок на ділянці XVIII, у північно-східній частині Північної площадки, у порожнистій кліті 7 було виявлено 3-й речовий скарб. У процесі досліджень на глибині 0,7 м від внутрішнього схилу валу, у північній стінці, було зафіксовано горілі дубові колоди завтовшки 0,15—0,20 м, які, очевидно, мали продовження й перекривали в давнину кліті 6—8. Над ними знаходилися рештки перекриття кліті. У товщі цього шару (0,35—0,40 м) було виявлено глину й скupчення каменю разом із фрагментами спалених брусків. Безпосередньо ж у кліті 7 збереглися й були розчищені на глибині 1,15—1,20 м від внутрішнього схилу валу горілі дубові колоди, зв'язані технікою врубки «в руські вугли». Судячи з решток поздовжньої та поперечної стін, розмір кліті становив 3×3,2 м. Дубові колоди у кліті збереглися на висоту двох нижніх вінців (0,35—0,40 м). Долівка господарського приміщення була глиняною зі щільним шаром підмазки зверху. На долівці, як і в сусідніх частково розкритих клітіях (6, 8), було виявлено цілі й фрагментовані керамічні давньоруські горщики кінця XII—першої половини XIII ст. Крім кераміки тут трапилися й інші знахідки — вироби із заліза, фрагменти скляних браслетів (рис. 2).

Першим «сигналом» про наявність речового скарбу були знахідки двох срібних скроневих кілець півторавиткового типу на глибині 1,18 м від денної поверхні внутрішнього схилу валу. Під час подальшого розчищення в тому самому місці, але вже на глибині 1,2 м було виявлено ямку овальної в плані форми (0,3×0,6 м), в якій і знаходився речовий скарб. З розчищенням вмісту ямки з'ясувалося, що речі скарбу було поміщено в шкіряну торбинку, від якої залишились окремі перетлії часточки шкіри. З'ясовано також, що частина речей скарбу була, крім того, загорнута в тканину, відбитки якої збереглися на двох срібних кільцях і на дужці одного з колтів. Під час вивчення цих відбитків під мікроскопом з'ясовано, що тканина була полотняного переплетення⁸.

Речовий скарб складається з двох наборів (гарнітурів) жіночих прикрас.

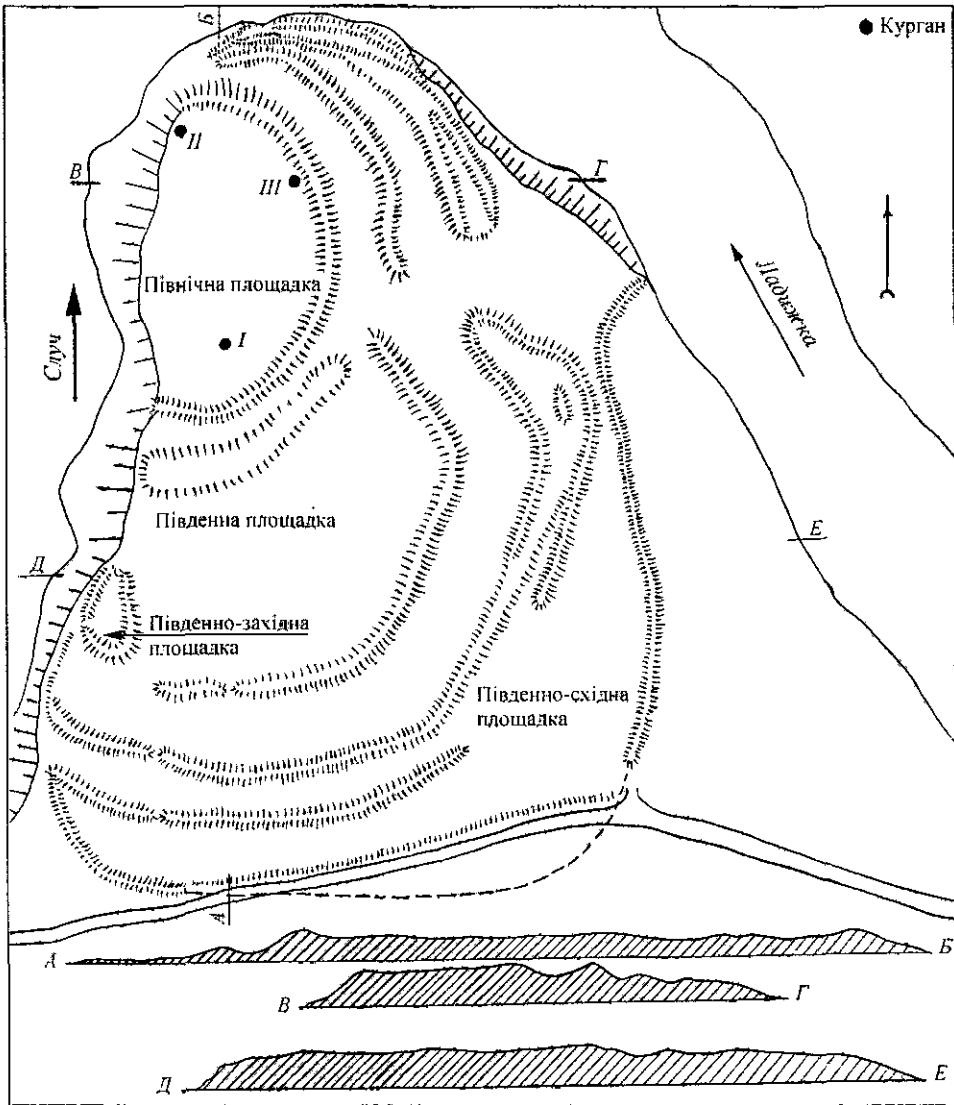

Рис. 1. Схема Губинського городища з позначенням місць знаходження (I—III) речових скарбів

Перший набір (гарнітур)

1. *Колт срібний*. Належить до типу великих колтів. Він складається з двох округлих опуклих стулок щитка, облямованого навколо 12 порожнистими кульками. Основи декоративних кульок вмонтовані в гнізда в місці стикування щитків. У верхній частині колта є віймика, яка з обох боків обмежена трубкоподібними петлями. В отвори петель вставлено напівкруглу дужку. На поверхні щитка є зображення грифона з широкою розставленими крилами й широкими лапами, виконане технікою тиснення по матриці та гравірування на фоні чорніння. Права передня лапа піднята догори. Голова грифона повернута наліво. Уесь малюнок подано на фоні декоративного плетива з лівого боку від зображення. Зображення вигравірувано з високою якістю. На зворотному боці, на щитку, — аналогічне зображення грифона, але з головою, повернутою направо.

Діаметр колта 5,8 см; діаметр щитка 3,8 см; діаметр дужки 2 см; діаметр кульок 8 мм. Маса колта 15 г 800 мг (рис. 3, 1; 4, 1).

2. *Колт срібний*. Належить, як і перший, до типу великих колтів. Щиток так само облямовано навколо 12 порожнистими кульками, які вмонтовано в гнізда в місці стикування щитків. Верхня віймика обмежена з обох боків трубкоподібни-

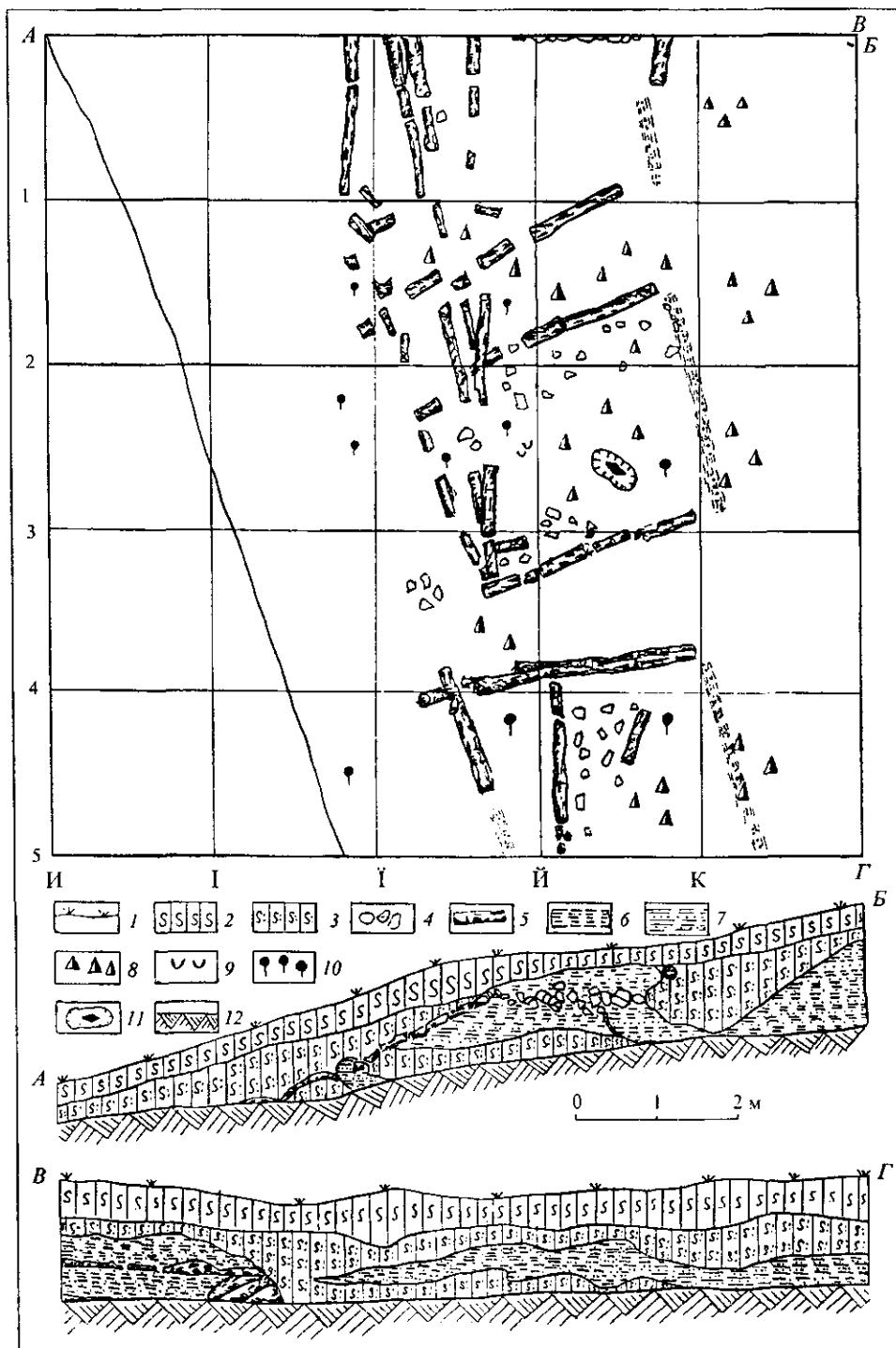

Рис. 2. План та перерізи клітей 6—8 (у кліті № 7 виявлено речовий скарб 2001 р.): 1 — трав'яний покрив; 2 — темний ґрунт; 3 — сірий злежатий ґрунт; 4 — каміння; 5 — горіле дерево; 6 — обпалена глина; 7 — дров'яний тлін; 8 — кераміка; 9 — скляні браслети (уламки); 10 — залізні вироби; 11 — речовий скарб; 12 — материк

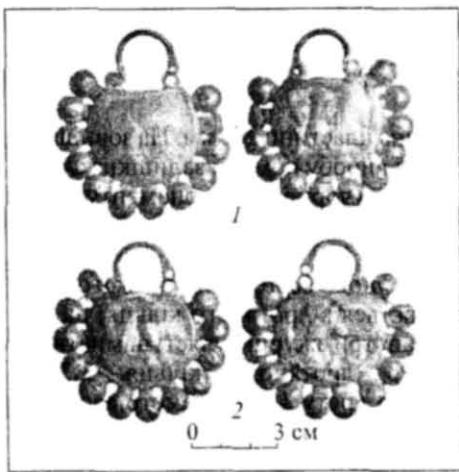

Рис. 3. Срібні колти з першого набору (гарнітуру)

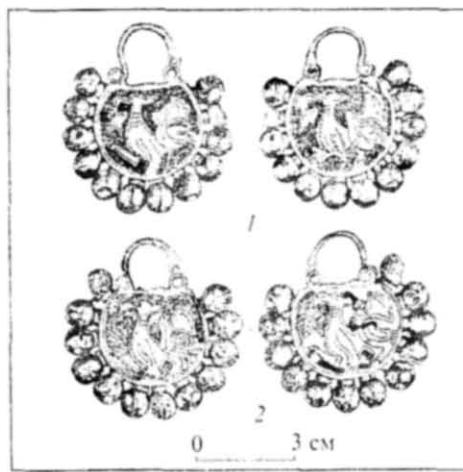

Рис. 4. Прориси колтів з першого набору (гарнітуру)

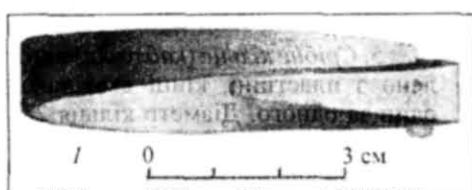
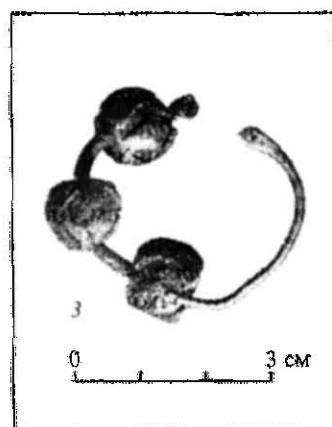
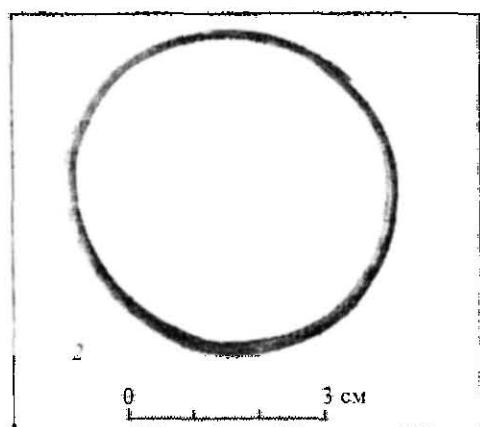

Рис. 5. Срібні браслет і сережка київського типу з першого набору (гарнітуру)

ми петлями, в отвори яких вставлено напівокруглу дужку. На поверхні щитка зображене грифона технікою тиснення та гравірування на фоні чорніння. Грифона подано з широко розставленими крилами, широкими лапами. Права передня лапа піднята догори. Голова грифона повернута направо. Декоративне плетиво показано з лівого боку від зображення. Гравірування, як і на першому колті, — високої якості. На зворотному пошкодженню боці щитка — аналогічне зображення грифона. Декоративне плетиво знаходиться з лівого боку від зображення.

Під час лабораторного вивчення й розчищення в середині стулок цього колта було виявлено невеличкий джгут волосся.

Діаметр колта 5,8 см; діаметр щитка 3,8 см; діаметр дужки 2 см; діаметр кульок 5 мм. Має колта 15 г 710 мг (рис. 3, 2; 4, 2).

3. *Браслет срібний, пластинчастий, з вузькими кінцями, що заходять один за одного. Діаметр браслета 6,2 см. Ширина пластини, з якої його виготовлено, 1—1,1 см. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 6 до 2 мм.*

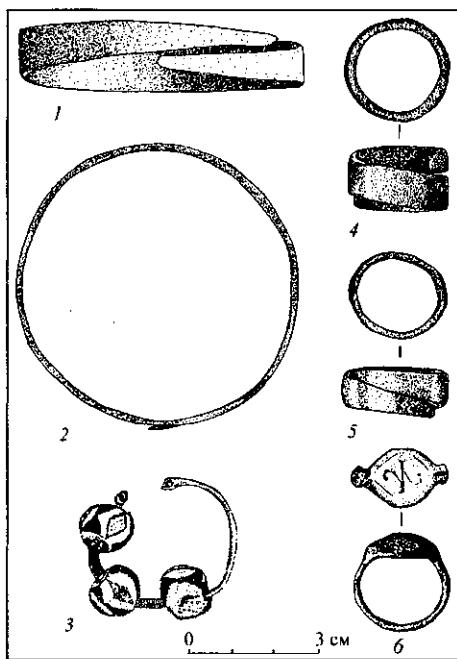

Рис. 6. Прориси браслета, сережки київського типу, кілець-каблучок і персня

Товщина пластини 2,5 мм. На зовнішній стороні виробу помітні залишки (сліди) лінійного (чорненого) орнаменту.

Маса браслета 24 г 930 мг (рис. 5, 1, 2; рис. 6, 1, 2)

4. Срібна сережка київського типу складається з дротяного кільця, на яке нанизані три ажурні кулясті намистини. Діаметр дротяного кільця — 3,3 см. Товщина дроту 1 мм. Діаметр ажурних кульок-намистин — 8 мм, висота — 8 мм. Поверхня кулястих намистин прикрашена зернью й сканню. Вони закріплені на кільці за допомогою двох тонких дротяних спіралей.

Маса сережки 5 г 530 мг (рис. 5, 3; рис. 6, 3).

5. Срібне кільце (каблучка) виготовлено з пластини, кінці якої заходять один за одного. Діаметр кільця 2,3 см.

Ширина пластини 8 мм. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 4 до 2 мм. Товщина пластини 1,5—2 мм. Маса кільця (каблучки) 12 г 840 мг (рис. 6, 4; рис. 7, 1, 2).

6. Срібне кільце (каблучка) виготовлене з пластини, кінці якої заходить один за одного. Діаметр кільця 2,3 см. Ширина пластини, з якої виготовлене кільце, — 8 мм. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 4 до 2 мм. Товщина пластини 1,5—2 мм.

Маса кільця (каблучки) 15 г 832 мг (рис. 6, 5; рис. 7, 1, 2).

7. Перстень срібний з майже шестигранним щитком. На щитку по периметру гравіруванням й чорнінням показано контурну лінію. У центрі щитка вигравірувано букву (літеру) «Н».

Діаметр персня 2,1 см. Діаметр щитка 1,3—1,4 см. Товщина пластини, з якої виготовлено перстень, 1—1,5 мм. Маса персня — 3 г 870 мг (рис. 6, 6; рис. 7, 3).

8. Срібні дротяні кільца-підвіски півторавиткового типу зі сплюснутими й закрученими трубочкою кінцями. Усього півторавиткових кілець у гарнітурі — 12. На одному з кілець є дві мініатюрні насічки в кінці спіралі.

Діаметр кілець 2,2—2,3 см. Товщина дроту, з якого їх виготовлено, — 1—1,5 мм. Маса кілець від 2 г 530 мг до 5 г 250 мг. Маса всіх 12 кілець-підвісок — 43 г 220 мг.

Отже, перший набір (гарнітур) складається з 19 речей — ювелірних виробів. Загальна маса першого набору (гарнітуру) — 137 г 732 мг (рис. 8; рис. 9).

Другий набір (гарнітур)

1. Колт срібний, облямований ажурним обідком із дротяних петель вісімкою. Колт складається з двох опуклих округлих стулок, з'єднаних по колу, за яким вмонтовано декоративний обідок. У верхній частині колта є віймка, яка з обох боків обмежена трубкоподібними петлями. В отвори петель вставлено напівкруглу дужку. На дужці наявні відбитки полотняної тканини. На поверхні щитка є зображення грифона з широко розставленими крилами й широкими лапами, виконане технікою тиснення по матриці та гравірування на фоні чорніння. Права передня лапа показана піднятою догори. Голова грифона повернута вправо.

Зображення подано на фоні декоративного плетива зліва. Якість гравірування трохи гірша, ніж на колтах з першого набору (гарнітуру). На зворотному боці, на щитку, — аналогічне зображення грифона.

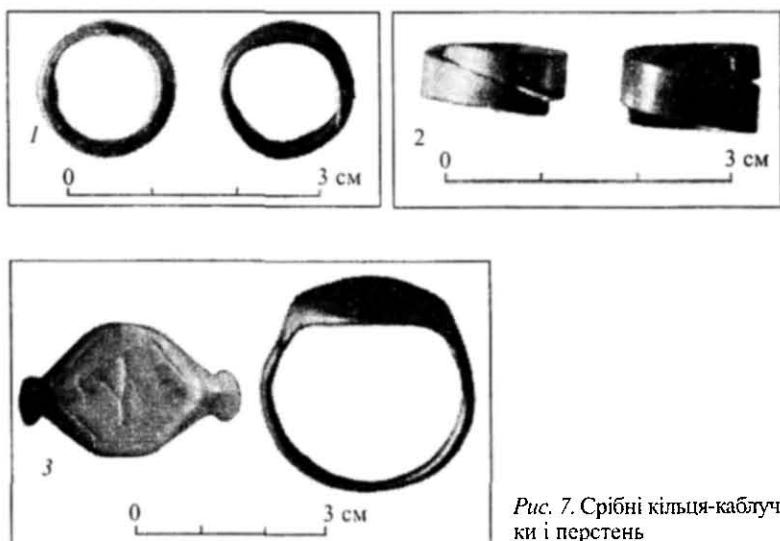

Рис. 7. Срібні кільця-каблучки і перстень

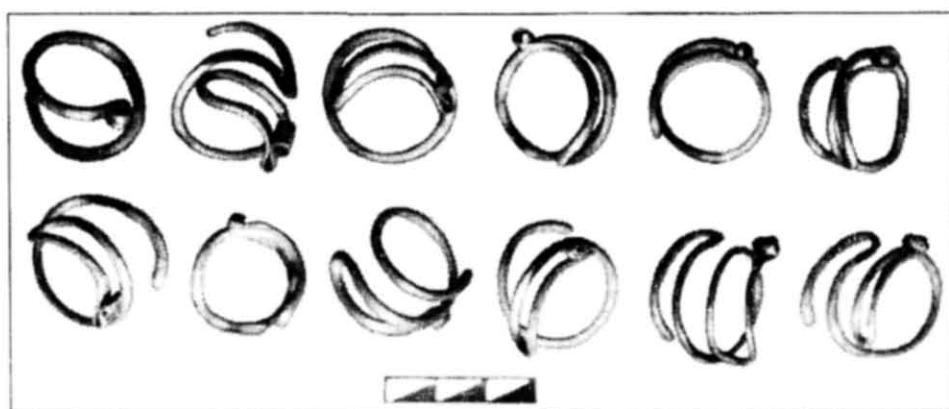

Рис. 8. Срібні дротяні скроневі кільця-підвіски з первого набору (гарнітуру)

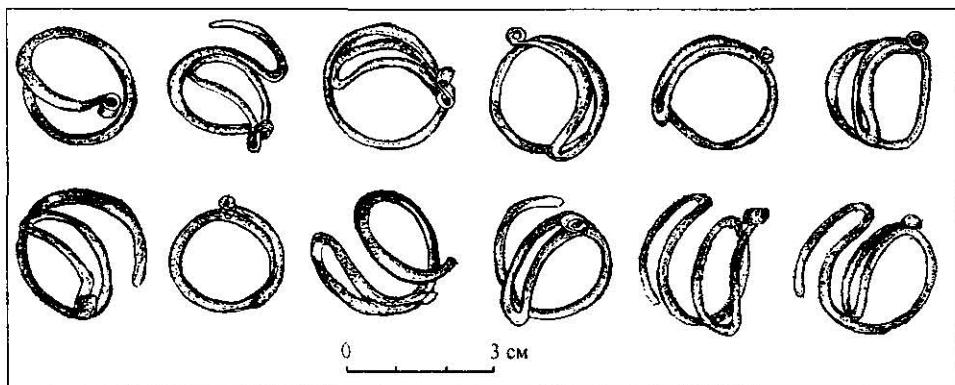

Рис. 9. Прориси дротяних скроневих кілець-підвісок з первого набору (гарнітуру)

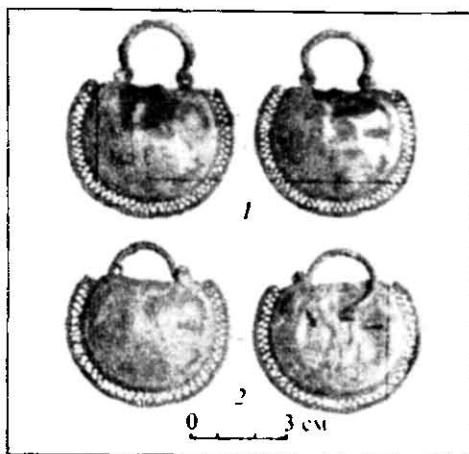

Рис. 10. Срібні колти з другого набору (гарнітуру)

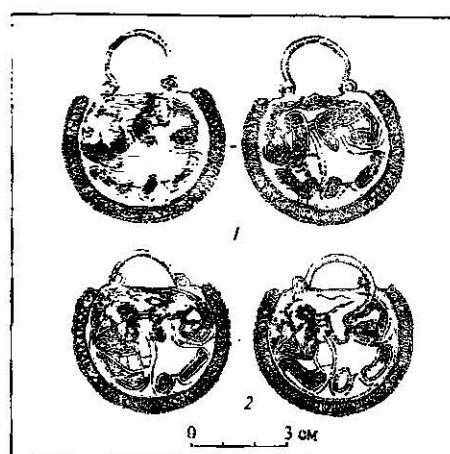

Рис. 11. Прориси колтів з другого набору (гарнітуру)

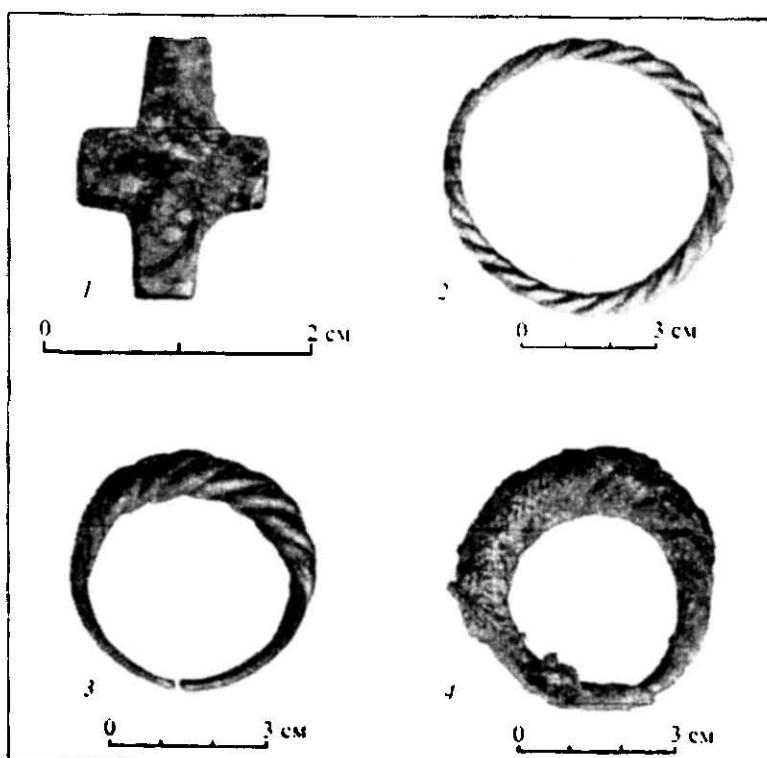

Рис. 12. Кам'яний хрестик, срібні виті браслет і кільця-каблучки з другого набору (гарнітуру)

Діаметр колта 5,05 см; діаметр щитка 4,12 см; діаметр дужки 2,22 см. Маса колта 11 г 900 мг (рис. 10, 1; рис. 11, 1).

2. Колт срібний, облямований ажурним обідком із дротяніх петель вісімкою. Колт складається з двох опуклих округлих стулок, з'єднаних по колу, за яким вмонтовано декоративний обідок. Верхня частина, як і в першому колті, має виїмку й трубкоподібні петлі зі вставленою напівокругленою дужкою. На дужці — відбитки «прикипілих» часток полотняної тканини. На щитку — зображення грифона у тій самій позі, що й на першому колті. Зліва — декоративне плетиво. На зворотному боці, на щитку, — аналогічне зображення грифона (щиток пошкоджений, дужка зігнута).

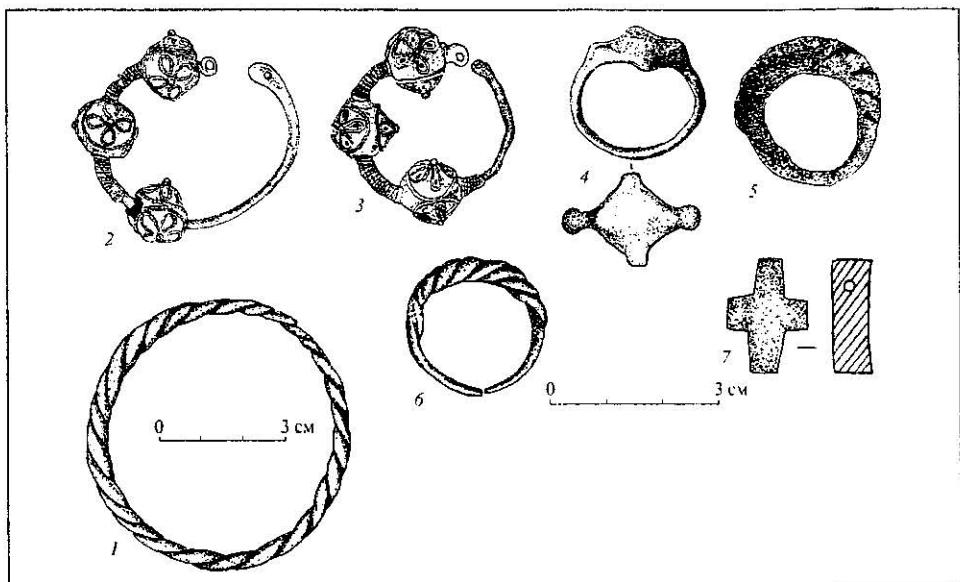

Рис. 13. Прориси хрестика, витих браслета і кілець-каблучок, сережок київського типу й персня

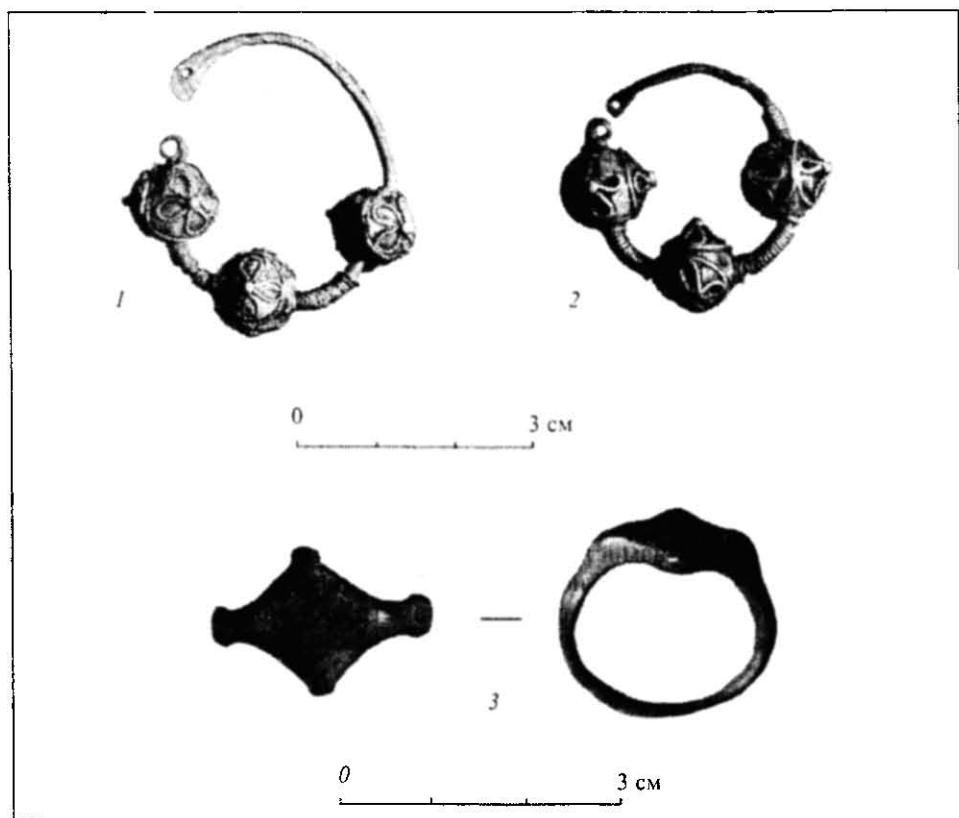

Рис. 14. Срібні сережки київського типу й перстень з другого набору

Діаметр колта 5,02 см; діаметр щитка 4,06 см; діаметр дужки 2,25 см. Маса колта 10 г 153 мг (рис. 10, 2; 11, 2).

3. Браслет срібний, витий зі з'єднаними воєдино кінцями.

Діаметр браслета 6,2 см; внутрішній діаметр 5,1 см; товщина браслета від 2,04 до 6,02 мм. Маса браслета 28 г 60 мг (рис. 12, 2; 14, 1).

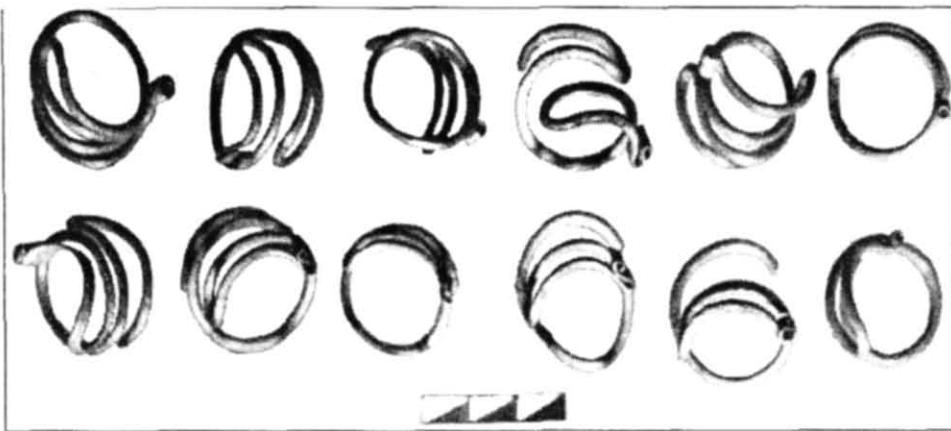

Рис. 15. Срібні дротяні скроневі кільця-підвіски з другого набору (гарнітуру)

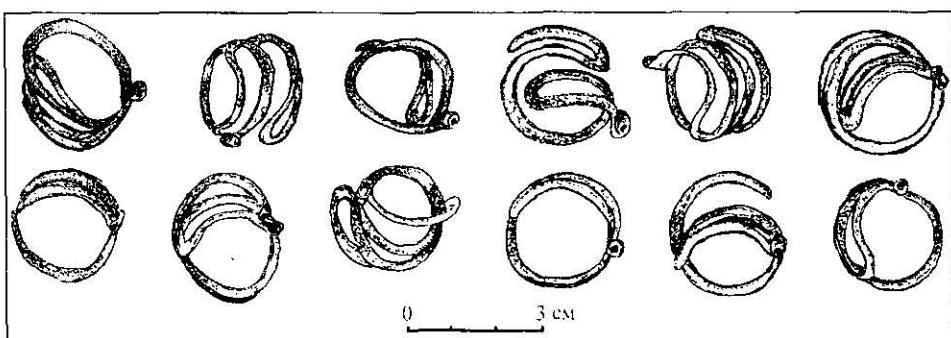

Рис. 16. Прориси дротяних скроневих кілець-підвісок з другого набору (гарнітуру)

4. Кільце срібне, вите й сплющене на кінцях. Ця каблучка була очищена в лабораторії.

Діаметр кільця 2 см 48 мм; товщина від 1 до 4,05 мм. Маса кільця-каблучки — 5 г 83 мг (рис. 12, 3; 13, 6).

5. Кільце срібне, вите, аналогічне попередньому. Ця каблучка не очищена та має на собі «прикипілі» частки тканини полотняного переплетення.

Діаметр кільця 2,63 см; товщина — від 2 до 7 мм. Маса кільця-каблучки 7 г 580 мг (рис. 12, 4; 13, 5).

6. Срібна сережка київського типу, що складається з дротяного кільця, на яке нанизані три ажурні кулясті намистини.

Поверхня кулястих намистин орнаментована зернью й сканю, що надають їм вигляду квітка з чотирма пелюстками. Намистини закріплени на кільці за допомогою трьох тонких дротяних спіралей. Діаметр дротяного кільця 2,8 см; товщина дроту 1,2 мм; діаметр кулястих намистин 1,02 см; висота 1 см. Маса сережки 4 г 580 мг (рис. 13, 3; 14, 2).

7. Срібна сережка київського типу, аналогічна попередній, але пошкоджена (відсутня одна тонка дротяна спіраль).

Орнамент на кулястих намистинах — скань і зернь. Діаметр дротяного кільця 3 см 25 мм; товщина дроту 1,3 мм; діаметр кулястих намистин 1,02 см; висота 1 см. Маса сережки 3 г 910 мг (рис. 13, 2; 14, 1).

8. Перстень срібний з ромбоподібним щитком. Діаметр персня 2,1 см; сторона ромбоподібного щитка 1,2 см; товщина щитка 3 мм; товщина кільця 1 мм. Маса персня 4 г 600 мг (рис. 13, 4; 14, 3).

9. Хрестик напільний кам'яний — 2 × 1,4 см. Товщина хрестика 7 мм. У верхній частині хрестик має насірзний отвір для нитки підвішування. Маса хрестика 2 г 630 мг (рис. 12, 1; 13, 7).

10. Срібні дротяні кільця-підвіски півторавиткового типу зі сплюснутими й

закрученими трубочкою кінцями. Усього півторавиткових кілець у гарнітурі — 12. На п'ятьох кільцях наприкінці спіралей наявні по 1—3 мініатюрні насічки. Діаметр кілець 2,2—2,5 см; товщина дроту, з якого їх виготовлено, — 1,08—1,10 мм. Маса кілець від 2 г 940 мг до 5 г 120 мг. Маса всіх 12 кілець-підвісок — 49 г 784 мг (рис. 15; 16).

Другий набір (гарнітур) складається з 21 ювелірного виробу. Загальна маса другого набору (гарнітуру) — 128 г 280 мг.

Загальна кількість ювелірних виробів у складі Губинського речового скарбу — 40. Загальна маса обох наборів (гарнітурів) речового скарбу — 266 г 012 мг.

Описані гарнітури ювелірних виробів речового скарбу з Губина належали, очевидно, двом представницям боярської верхівки. Ураховуючи повідомлення літопису про спалення Губина в 1241 р.⁹, можна припустити, що саме на той рік припадає приховання (закопування) коштовностей. Відкриті в літньому сезоні 2001 р., вони пролежали в землі під руїнами спаленої кліті рівно 760 років.

За стилем оформлення гарнітури мають як спільні риси, так і деякі відмінності. До спільніх рис належить наявність одних і тих самих ювелірних виробів (колти, сережки київського типу, півторавиткові кільця-підвіски). Разом з цим колти першого й другого гарнітурів відрізняються своїм зовнішнім оформленням (облямовані кульками в першому наборі та ажурним обідком із дротяніх петель вісімкою — у другому). Браслет і кільця-каблучки з першого гарнітуру виготовлені зі срібних кованих пластин, а кільця-каблучки з другого гарнітуру належать до типу витих.

Спільними для обох гарнітурів є зображення грифонів на колтах. Серед ювелірних виробів Болохівської землі переважають колти з геометрично-рослинним орнаментом, а також із зображенням птаха, двох птахів і криноподібного символу і т. ін.¹⁰. Дві пари колтів із зображенням грифонів із Губинського скарбу 2001 р. перегукуються з подібними виробами, які походять із давньоруського Звягеля на Случі¹¹.

Зазначені знахідки колтів Болохівської землі із зображенням грифонів мають аналогії серед ювелірних прикрас Київської та Чернігівської земель. У Києві, наприклад, у речовому скарбі 74, виявленому в 1909 р. на садибі Десятинної церкви, був колт з ажурним обідком із зображенням грифона на лицьовому боці щитка, а на зворотному — представлено малюнок плетива¹². У речовому скарбі 103, відкритому в 1903 р. у мурі Київського Михайлівського монастиря, була наявна пара срібних колтів з ажурним обідком. На щитках цих колтів на чорнемному фоні — зображення грифона¹³. Два срібні колти, облямовані кульками, і з зображенням грифонів на щитках походять із Чернігова¹⁴.

Обрамлення колтів із Губинського речового скарбу 2001 р. та інших скарбів з території Болохівської землі оформлені як у вигляді порожнистих кульок, так і ажурним обідком із дротяніх петель¹⁵. Ця традиція характерна для Південно-Західної Русі, а також для інших її регіонів. Такі обрамлення колтів відомі в Києві, Чернігові, на Волині¹⁶. Представлені вони на північному сході та північному заході Русі¹⁷. Б.О. Рибаков відзначає досить своєрідні підвіски з сильно стилізованими зображеннями грифонів, що виявлені в Новгороді в культурних шарах початку XIII ст.¹⁸. Дослідник констатує, що на межі XII—XIII ст. грифони стали улюбленими сюжетами міських прикрас у Середньому Подніпров'ї¹⁹. Відомі вони і в інших регіонах Русі²⁰.

Цікавою в оформленні губинських колтів є й наявність плетива, що мало, очевидно, не тільки декоративне, а й певне магічне значення. Б.О. Рибаков зазначає, що вузол із плетива можна пов'язувати з семантичною ідеєю коренів рослин²¹. Узагалі плетиво як елемент декору широко використовували в різних землях Київської Русі. Зображення плетива фігурують як на широких браслетах-наручнях, так і на колтах²². Срібні браслети-наручні з символічними зображеннями віл-русалок, птахів, грифонів і плетива відомі досить широко — від Рязані до Твері та від Володимира на Клязьмі до прикарпатської Галицької землі, тобто скрізь, де були заховані речові скарби 1237—1241 рр.²³.

Звичайні плоскі та виті браслети й кільця-каблучки, представлені в Губинському скарбі, мають надзвичайно широкий територіальний діапазон — від Південно-Західної до Північно-Західної Русі²⁴. Те саме стосується й поширення в різних землях Русі срібних сережок київського типу²⁵.

Разом з тим матеріали нашого скарбу засвідчують наявність певних місцевих традицій у виготовлені ювелірних прикрас XII—XIII ст. Ідеється, передусім, про півторавиткові скроневі кільця-підвіски, що широко відомі на території Волино-Подільського порубіжжя в період функціонування «болохівських градів». Мають свої окремі особливості й колти з речових скарбів Болохівської землі. А на городищі під Шепетівкою знайдено дві бронзові матриці для тиснення колтів.

Поверхня однієї з матриц укрита сіткою дрібних тріщин від ударів, що свідчить про багаторазове її використання²⁶. Виявлені на болохівських городищах й інші інструменти ювелірів (щипчики, пінцети, ллячки, тиглі, ваги)²⁷.

Отже, ювелірна справа Болохівської землі XII—XIII ст. була досить розвинутою. Вона ввібрала й розвинула традиції ювелірного виробництва Києва, Чернігова, а також Галицько-Волинського князівства. Речовий скарб, знайдений 2001 р. в літописному Губині, є в цьому плані ще одним важливим аргументом.

¹ *Літопис Руський. За Іпатівським списком / Перекл. Л. Махновець (далі — Літопис Руський).* — К., 1989. — С. 399.

² *Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI Археол. съезда.* — М., 1901. — Т. I. — С. 26.

³ *Раппорт П.А. Города Болоховской земли // КСИИМК.* — 1955. — Вып. 57. — С. 52—59.

⁴ *Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія.* — 1979. — Вип. 29. — С. 66—72.

⁵ *Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології.* — К., 1976. — С. 164—165.

⁶ *Мавродин В.В. Некоторые моменты из истории разложения родового строя на территории Древней Руси // Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А.И. Герцена.* — Л., 1939. — Т. 19. — С. 159—175; *Пашутко В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* — М., 1950. — С. 151; *Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя.* — Київ; Одеса, 1985. — С. 103—111; *Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області.* — К., 1984. — С. 74; *Винокур І., Журко О., Мегей В., Якубовський В. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997—1999 років // Болохівщина: земля і люди.* — Хмельницький; Стара Синява; Любарт, 2000. — С. 38—62; *Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі.* — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 89—98; *Винокур І.С. Дослідження літописного Губина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* — Чернівці, 2001. — Т. I. — С. 202—215; *Його ж. Болохівська земля в історії Русі-України // Острогіана в Україні й Європі.* — Староконстантинів, 2001. — С. 205—212; *Його ж. Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і суміжних регіонів // Карпатика.* — Ужгород, 2001. — Вип. 13. — С. 233—237.

⁷ *Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П. Дослідження літописного Губина // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.* — К., 1998. — С. 63—65; *Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П. Дослідження Північної площасти літописного Губина // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.* — К., 2001. — С. 89—91; *Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі.* — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 95—97.

⁸ *Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи.* — Харків, 2000. — С. 148.

⁹ *Літопис Руський.* — С. 399.

¹⁰ *Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі...* — С. 65, 66, 68, 80, 81—83, 102, 104.

¹¹ *Звіздецький Б.А. Стародавній Звягель // Звягель древній і вічно молодий.* — Новоград-Волинський, 1995. — С. 11—13; *Його ж. Скарб, знайдений у стародавньому Звягелі // Україна. Наука і культура.* — 1994. — Вип. 28, 29. — С. 162—165. Автори вдачні Р.Д. Михайлівській за вказівку на загдане видання.

¹² *Корзухина Г.Ф. Русские клады.* — М.; Л., 1954. — С. 110. — Табл. XXXI, 1—2.

¹³ *Там же.* — С. 120. — Табл. XLI, 1—2.

¹⁴ *Історія культури Древній Руси.* — М.; Л., 1951. — Т. 2. — С. 428. — Рис. 211, 1.

¹⁵ *Піскова Г.О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія.* — 1988. — Вип. 61. — С. 16—17. — Рис. 1, 8, 9; С. 19. — Рис. 2, 5; С. 20. — Рис. 3, 5, 6; С. 21. — Рис. 4, 1, 2; С. 22. — Рис. 5, 5; С. 24. — Рис. 6, 11, 12; С. 26. — Рис. 7, 6, 7; С. 28. — Рис. 9; *Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі.* — С. 53. — Рис. 24; С. 61. — Рис. 35; С. 66. — Рис. 39, 1; С. 68. — Рис. 41; С. 95. — Рис. 62; С. 96. — Рис. 63, 64.

¹⁶ *Корзухина Г.Ф. Зазн. праця.* — С. 110, 120; *Історія культури Древній Руси.* — С. 428; *Кучинко М. Волинська земля X—середини XIV ст.* — Луцьк, 2002. — С. 260. — Рис. 32, 5.

- ¹⁷ Корзухина Г.Ф. Зазн. праця. — С. 138, 140, 141, 144. — Табл. LX, 3 та ін.
- ¹⁸ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 622.
- ¹⁹ Там же. — С. 622.
- ²⁰ Там же. — С. 623. — Рис. 110.
- ²¹ Там же. — С. 624.
- ²² Там же. — С. 698, 699, 708, 709, 711.
- ²³ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — С. 696; Його ж. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971. — С. 16, 17, 39, 40, 42, 102, 104, 108, 109, 110, 113.
- ²⁴ Корзухина Г.Ф. Зазн. праця. — Табл. V, IX, X, XI, XIII, XIV, XXIII, XXX—XXXII, LXII.
- ²⁵ Там же. — Табл. XXIX, XXX, XXXI, XXXII, XXXV—XXXVII, XLIV, XLV та ін.
- ²⁶ Піскова Г.О. Зазн. праця. — С. 32—33.
- ²⁷ Там само.

Одержано 28.03.02

І.С. Винокур, В.И. Якубовский, О.И. Журко, В.П. Мегей

ВЕЩЕВОЙ КЛАД ИЗ ЛЕТОПИСНОГО ГУБИНА

В статье описаны ювелирные изделия из вещевого клада XII—XIII в., которые происходят из городища летописного Губина — города Болоховской земли. В составе клада — два набора (гарнитура) женских украшений: серебряные кольты, браслеты, кольца, перстни, сережки киевского типа, полуторащитковые височные подвески, каменный нательный крестик — всего 40 вещей. Вещи клада свидетельствуют о развитии ювелирного дела в Болоховской земле XII—XIII в., которое продолжило киевские и черниговские традиции ювелирного производства, а также вобрало в себя влияние ювелирного искусства Галицко-Волынского княжества.

I.S. Kynokur, V.I. Yakubovsky, O.I. Zhurko, V.P. Megei

THE STORAGE TREASURE TROVE OF THE ANNALISTIC HUBYN

The jewelry from the storage treasure trove dating from the 12th to the 13th centuries are described in the article. It was found on the territory of the hillfort of the annalistic Hubyn, the town of the Bolokhiv land. It consists of two sets of the female jew elry: the silver pendants (koltys), the bracelets, the signet-rings, the rings, the ear-rings of Kiev type, one and a half coils temporal pendants, worn next to the skin stone cross. On the whole, it includes 40 things. The things of this treasure trove testify to the development of the jewelry art of Bolokhiv land in the 12th.—13th centuries, which has continued Kyiv and Chernigiv traditions of the jewelry production and has absorbed the influence of the jewelry art of the Halytsian and Volinian principality as well.

До історії стафодавнього виробництва

А.В. Петраускас

ВИДОБУТОК ТА ОБРОБКА КАМІННЯ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ СЕЛИЩАХ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

У давньоруський час вироби з каміння продовжували відігравати важливу роль у господарстві сільського населення. У запропонованому дослідженні розглянуті види гірських порід, умови їх розробки та розповсюдження готових виробів.

Каміння в давньоруському господарстві було майже повністю витіснене металевими знаряддями. Проте воно, зважаючи на властивості певних гірських порід, відігравало значну роль у життєдіяльності сільського населення. На території Південно-Західної Русі наявні родовища різних будівельних, оздоблювальних гірських порід, наприклад мармуру (численні відслонення відомі в басейні р. Тетерів, найвідоміші мармури біля с. Козіївка — білого та сірого кольору, легко поліруються, придатні для будівельних робіт і виробництва архітектурних деталей), дорогоцінних та напівдорогоцінних мінералів — бурштину, гірського кришталю та інших, які могли використовувати в давньоруський час. Слід згадати також кухонну сіль, яку здавна видобували у передгір'ях Карпат, багатих на соляні джерела, шляхом випарювання із розсолу. Б.П. Томенчук дослідив соляні джерела в 23 пунктах, безпосередньо до яких «прилягають невеликі поселення солеварів з окремою виробничою зоною (вогнища, відстійники тощо)»¹.

Особливе місце у видобутку та обробці каміння давньоруського часу належить Овруччині, де розроблювали поклади пірофілітового сланцю й виготовляли численні вироби з нього. Ця порода має блідо-рожевий, червонувато-ліловий або попелясто-фіолетовий колір. Її видобуток пов'язаний з родовищами Словечансько-Овруцького кряжа — найбільшого та єдиного, яке промислово розробляли в Східній Європі. Уперше давньоруські вироби з «крожевого, чи овруцького, «шиферу» були ідентифіковані з родовищами Словечансько-Овруцького кряжа Г.О. Оссовським, що навіть дещо випередило відповідні геологічні дослідження².

Пірофіліт — мінерал класу силікатів білого, зеленкуватого, жовтуватого, буруватого, рідше — блідо-блакитного і яблучно-зеленого кольору. Перший науковий опис мінералу як «талькового сланцю» зробив П. Миклашевич у 1881 р. У природних умовах пірофіліт трапляється в гідротермальних жилах, вторинних кварцитах і сланцях, збагачених глиноземом. За температури близько 730 °C мінерал втрачає воду, яка входить до його структури, і стає значно міцнішим, ніж первинний природний, твердість якого становить 1—2 за шкалою Мооса. У значній кількості в чистому вигляді пірофіліт трапляється досить рідко. Тому коректніше для опису виробів давньоруського часу було б використовувати назву «пірофілітовий сланець». В овруцьких родовищах представлена сланці з різним вмістом пірофіліту та домішок (зебельшого кварцу), що впливає на забарвлення та механічні властивості породи. Так, збагачені хлоритом різновиди мають зеленкувато-сіре забарвлення, різновиди зі значною кількістю кварцу мають високу твердість (їх використовували для виготовлення плит і жорен), а з меншою — близькі за твердістю до крейди, їх легко можна розрізати звичайним ножем³.

На Овруччині відомі Нагорянське і Збранківське родовища пірофілітових сланців, які утворюють пласти серед кварцитів. Збранківські сланці мають плямистий вигляд⁴. У давньоруських виробах вони майже не трапляються, незважаючи на вигідніше в декоративному плані забарвлення. Під час експериментального виготовлення дрібних предметів Житомирською археологічною експедицією під керівництвом Б.А. Звіздецького із збранківських порід було отримано велику кількість браку: безсистемна шаруватість і тріщинуватість породи давали сколи в непередбачуваних напрямках, а через це заготовки та готові вироби часто розколювалися, на відміну від предметів із нагорянських шарів.

Породу видобували відкритим способом. Перше наукове обстеження родовищ кряжа провів П.А. Тутковський, який зафіксував залишки великомасштабних розробок породи в природному пониженні, подібному до напівкруглої западини. На дні западини на всю її довжину (500 м) тягнеться досить широкий (від 7 до 10 м завширшки) і глибокий (5—8 м завглибшки) рів, виламаний у корінному виході талькового сланцю. По боках рову було нагромаджено численні конічні пагорби та купи, складені з виломлених глиб; багато з цих конічних горбів досягали досить великих розмірів — 6—7 м заввишки та такого самого діаметра в основі. Дослідник зазначає, що тут часто трапляються зроблені з фіолетового «талькового» сланцю пряслиця. Місцевість має назву «Ровки»⁵.

Особливості залягання породи були досить сприятливими для її видобутку і не потребували складних пристрійв: вона розбита тріщинами на плитчасті горизонтальні окремості завтовшки до 8 см розміром (20 × 40)—(50 × 100) см. Можливо, саме така будова породи (майже готові блоки) зумовила її масове використання для будування та оздоблення. За повідомленням дослідника, місцеві селяни могли виламувати плити навіть до 2 м завдовжки та завширшки. Плити дещо меншого розміру місцеві селяни до останнього часу виготовляли для викладення черенів печей (використовували високу вогнетривкість породи: навіть під час експериментального швидкого нагрівання до температури вище 1200 °C та різкого охолодження зразки з пірофілітового сланцю не тріскалися, а лише вкривалися тонким шаром склоподібної маси). В 1996—2002 рр. залишки видобутку пірофілітового сланцю на Овруччині досліджувала за спеціальною програмою експедиція А.П. Томашевського; було зафіксовано численні археологічні об'єкти, пов'язані з давньоруською кам'яною індустрією в різних частинах кряжа⁶.

Масову розробку пірофілітових сланців дослідники датують початком XI ст. — для потреб київського та чернігівського будівництва за Ярослава та Мстислава Володимировичів⁷. Імовірно, знайомство з цією породою відбулося значно раніше, ніж на початку XI ст., інакше важко пояснити таке раптове великомасштабне використання пірофілітових сланців для монументального будівництва. Можливо, сланець спочатку використовували для виготовлення дрібніших виробів (пряслиць, дрібної пластики, а також жорен для тонкого розмелу борошна), які завдяки специфічним властивостям та вигляду могли розповсюджувати на значну відстань від місця видобутку та виготовлення. А вже з появою значної потреби в будівельних та оздоблювальних матеріалах було використано пірофілітовий сланець, який за легкістю обробки та декоративними властивостями можна порівняти хіба що з мармуром.

М.Ю. Брайчевський запропонував датувати появу пряслиць із пірофілітового сланцю VII—VIII ст. на підставі знахідок у матеріалах слов'янських старожитностей та пам'яток роменської культури. За слушною думкою дослідника, вони мали передувати масовому виготовленню пряслиць XI—XIII ст. Проте використання автором у дослідженні пряслиць «із темного сланцю багатогранної форми» на підставі того, що «в аналогічних випадках «темним сланцем» в літературі нерідко зувертися саме шифер, тим більше що жодний сланець, який використовували б для фабрикації пряслиць, досі невідомий», та деякі інші випадки потребують, на наш погляд, критичного розгляду й ретельного опрацювання зазначених матеріалів⁸.

Зафіксовані випадки знахідок із пірофілітового сланцю в матеріалах більш раннього часу, незважаючи на те, що вони мають одиничний характер, суперечливі характеристики в описах часто потребують спеціальних петрографічних аналізів для визначення породи, з якої вони виготовлені, можливо,

і відображують процес «косвоєння» цієї породи. Більш ранню, ніж початок XI ст., дату дають матеріали дослідження «майстерні» з виготовлення пряслиць І.С. Винокура, який у заповінні будівлі разом з відходами виробництва (детальніший опис наведено нижче) зафіксував керамічний матеріал типу Луки Райковецької та гончарної кераміки IX—X ст., що дало змогу дослідників датувати комплекс в цілому IX—X ст.⁹

Більш ранню дату, ніж XI ст., дали також матеріали досліджені 2001 р. Житомирської археологічної експедиції у м. Коростень. У закритих археологічних комплексах поселення (верхня дата — середина X ст.), які датуються кінцем IX—серединою X ст. (керамічний комплекс представлений ранньогончарною керамікою), у двох випадках (господарча яма та житло) знайдено пряслиця з овруцького пірофілітового сланцю (матеріали до друку готові автор досліджені Б.А. Звіздецький).

Традиційним матеріалом для виготовлення пряслиць у слов'янського населення слугувала глина. В археологічних матеріалах Східної Європи VIII—IX ст. поширені вироби з різних порід каменю (часто трапляються вироби з мергелю). Не виключено, що перші пряслиця із пірофілітового сланцю саме й відображують згадану тенденцію. З початку XI ст. ці вироби стають масовими¹⁰.

Частину сланцю для дрібних виробів обробляли прямо на місці видобутку чи в найближчих поселеннях, де зафіксовано сліди багатьох «майстерень» із залишками готових пряслиць чи їхніх напівфабрикатів, хрестиків тощо. Основну ж частину породи транспортували на значні відстані до великих міських центрів для потреб монументального будівництва. Більшість дослідників схиляється до думки про доставку видобутого пірофілітового сланцю водним шляхом¹¹.

Дослідники називають такі основні види річкового транспорту: «челн» та «кладдя» (основа складається із суцільновидобованого стовбура дерева), насад, струг, учан (останні два будували для перевезення вантажу), можливо, плоти¹². Проте здається малоймовірною можливість масового транспортування плит масою в сотні кілограмів водними артеріями, які в межах кряжа мають малу глибину й дуже звивисте русло. Легкий човен із суцільного стовбура не витримає подібного навантаження, а більший човен набірної конструкції чи пліт із завантаженням навіть однієї плити торкатиметься дна та не розвернеться на вузьких поворотах. Треба також ураховувати часті мілини та завали дерев, наявність яких властива малим поліським річкам. Імовірнішим і простішим видається перевезення такого чи навіть більшого вантажу взимку гужовим транспортом суходолом чи по тих самих замерзлих річках, які в морозну зиму є чудовою дорогою з твердим рівним покриттям.

З пірофілітового сланцю, видобутого в межах кряжа, здебільшого виготовляли плити для будівництва, облицювання та інших деталей кам'яних споруд. На місці видобутку зафіксовано залишки лише грубообріблених плит. Подальша їх обробка відбувалася вже в місті. Залишків залізних інструментів для обробки каменю не зафіксовано. Проте на поверхні оброблених великих блоків сланцю є сліди, відповідні основним знаряддям для обробки каменю: прямій та напівкруглій скарпелі, шпунгубелью; «шкарпельки» були розповсюдженим інструментом поліських каменярів і в пізніші часи. Для грубої обробки каміння могли використовувати знаряддя, подібні до виявлених на Райковецькому городищі¹³.

Найчисленніша категорія знахідок із пірофілітового сланцю — пряслиця, інші вироби значно поступаються їм за кількістю. Пряслиця є невід'ємною частиною матеріального комплексу давньоруських поселень і відомі далеко за межами давньоруської держави. Зауважимо, що більшість давньоруських пряслиць на селищах Середнього Подніпров'я виготовлені саме з рожевого пірофілітового сланцю. Наприклад, із 117 пряслиць, знайдених на селищі Ліскове, 116 — із пірофілітового сланцю¹⁴.

Масовий характер матеріалу, стандартизованість виробів безпосередньо пов'язані з характером виробництва, і тому питання їхнього виготовлення постійно привертало увагу дослідників. Специфічні сліди на поверхні готових виробів і відходах виробництва та заготовках свідчать про використання для їхнього виготовлення токарного верстата, скоріше за все з лучковим приводом, або ж просто лучка, за даними Б.О. Рибакова та Р.Л. Розенфельда. Залишки каменеобробки у стародавньому Києві досліджували К.Н. Гуналю та Г.Ю. Івакін.

С.В.Павленко розробила спеціальну програму статистичної обробки пряслиць, ведуться роботи з їх каталогізацією¹⁵.

Цікаві матеріали щодо вивчення технологічних особливостей виготовлення пряслиць з пірофілітового сланцю Словечансько-Овруцького кряжа отримано в 1996—1999 рр. з поселення Коренівка та селища й городища біля с. Городець Житомирською археологічною експедицією. У результаті розвідувальних робіт і збору підйомного матеріалу було зібрано колекцію предметів, що відображують різні етапи технологічного процесу виготовлення пряслиць.

Особливості слідів обробки, досліджених на виточках та боковій поверхні пряслиць, свідчать, що це сліди різних частин одного інструмента, які могли утворитися лише одномоментно — під час виточування. Інакше кажучи, можна припустити, що різальна поверхня інструмента, звернена до бочка виробу, була пряма чи злегка вигнута, а нижній край, спрямований до площини заготовки, був гострий та дуже тонкий.

Інструмент, що залишив сліди, напевно, мав гострий тонкий край і за формую нагадував край добре нагостреного ножа (не виключено, що використовували саме ніж). Його, ймовірно, утримували руками і спрямували нижній край під певним кутом до площини заготовки. Різальну поверхню під час виточування спрямовували не радіально до центру пряслиця, а під певним кутом до лінії від центру пряслиця до точки, де лезо торкалося його поверхні. Саме таким розташуванням можна пояснити те, що в перетині доріжки дуже вузькі.

Припущення Р.Л. Розенфельда про використання двостороннього різця, закріпленого на осі, що обертається, не може пояснити наявність слідів від краю різця на різний відстані від центру обертання, що добре фіксується по слідах на виточках.

Асиметричність пряслиць за виточками (різні за висотою половинки), наявність необроблених слідів від виточування (добре помітний «манжет» на краї виробу з с. Городець) передбачають, що вироби піддавали додатковому формуванню після виточування з плитки.

Установлено, що поверхня заготовок, виточок та бракованих пряслиць, не відрізняється від поверхні готових виробів, представлених за матеріалами селищ, розташованих у межах Словечансько-Овруцького кряжа та інших давньоруських поселень. Насамперед, у готових виробах ця поверхня більш блискуча та щільна, край перетинання доріжок нечіткі, наче загладжені чи зовсім відсутні. Скоріше за все, її піддавали додатковій обробці після виточування — лискуванню. З урахуванням низької твердості пірофілітового сланцю лискування можна було виконувати навіть за допомогою шкіри (експериментальні результати давали майже скляний блиск). Зазначено також, що заготовки, відходи, браковані вироби здебільшого жирні на дотик, майже мажуться, як крейда, на відміну від матеріалу готових виробів. Можливо, це пояснюється додатковою обробкою поверхні ущільненням її верхніх шарів (ліскуванням). Не виключено, що виточені вироби піддавали також додатковій термічній обробці, що зафіксовано за результатами мінералогічних досліджень готових виробів¹⁶.

З родовищами Словечансько-Овруцького кряжа пов'язане також виготовлення жорен з пірофілітового сланцю, твердість якого більша, ніж м'якого сланцю для дрібних виробів, і близька до твердості кварцитових великих плит, які використовували для будівництва та оздоблення. У межах Середнього Подніпров'я відомі знахідки цілих жорен та їх фрагментів із характерними слідами спрацьованості на робочих частинах поверхні. Ці знахідки зафіксовано на 56 селищах, що за кількістю значно перевищує випадки фіксації жорен з усіх інших матеріалів, взятих разом (38). Серед останніх найбільш розповсюджені уламки жорен із туфоподібних порід, за визначеннями авторів польових досліджень (32), тоді як вироби з черепашнику, пісковику та граніту представлені одиничними випадками. Подібна статистична картина зафіксована авторами досліджень і в межах селища Ліскове, дослідженого широкою площею¹⁷. Специфічні характеристики знахідок дають змогу однозначно стверджувати про виготовлення цих масивних виробів із порід Словечансько-Овруцького кряжа.

Жорна з пірофілітового сланцю порівняно з іншими мали певні особливості, що, ймовірно, і зумовило їх широке розповсюдження навіть на територіях, де є

власні родовища порід, придатних для виробництва (наприклад, на селищах нижньої течії Дніпра)¹⁸. Крупнозернисті та ніздрюваті різновиди породи використовували для розмелу пшениці. Дрібнозернисті породи давали змогу розмелювати не тільки серцевину, а й оболонку зерна, їх використовували для розмелу жита¹⁹. У цьому плані жорна з пірофілітового сланцю більш тонкої текстури (навіть із великою кількістю зерен кварцу) мали значну перевагу над іншими, тобто зауваження С.І. Климовського, що основна маса сільського населення була змушенна користуватися більш грубими (ніж виготовлені із зювіту) та дешевими жорнами, не враховуючи переважання на селищах беззаперечно увізних жорен з пірофілітового сланцю, а також придатності різних порід для розмелу різних видів злаків²⁰.

Ще одним масштабним виробництвом кам'яних виробів у давньоруський час було виготовлення жорен, зафіковане П.І. Хавлюком на Вінниччині. Автор крім давньоруського селища дослідив залишки кар'єру, де видобували й частково обробляли породу, визначену дослідником як туф на основі мінералого-петрографічного вивчення. Поруч знайдено готові вироби, ідентичні за зовнішніми ознаками тим, що походять із матеріалів селищ. Великі обсяги видобутого каміння, уніфікованість форми та знахідки виробів із візуально подібними ознаками поверхні дали змогу досліднику припустити наявність великого ареалу розповсюдження готових виробів і винятковий характер згаданої пам'ятки. Результати мінералогічних досліджень жорен з Ліскового та передмістя Чернігова фіксують використання саме туфових порід для виготовлення жорен, але це не дає підстав для твердження про походження їх з центру, що був дослідженій П.І. Хавлюком²¹.

Зауважимо, що визначення породи, з якої виготовлені жорна, як туф (часто згадується лише факт, що вони виготовлені з «каменю»), здебільшого не має під собою жодних підстав, крім зовнішньої подібності. За винятком кількох випадків, дослідники не наводять опису поверхні, сколів та включень в уламках жорен, тобто немає навіть даних для проведення візуального порівняння. Як правило, для порівняння використовують колір поверхні (сполучення жовтого, темно-червоного й брунатного кольорів) та її ніздрюватий характер. Подібні зовнішні ознаки можуть мати й вироби з інших порід. Вирізнити деякі з них можна під час детального описання текстури та включень у породі (наприклад, деякі різновиди пісковиків та вапняку), а для певних випадків потрібні мінералогічні дослідження.

Цікаві нові дані щодо походження описаної породи та родовища на р. Сібок увів у науковий обіг С.І. Климовський. Так, за даними геологічних та петрографічних досліджень Ілінецького кар'єру встановлено, що родовище утворилося внаслідок падіння великого метеориту, на місці його кратера. Породи, що відслонюються в кар'єрі, зовні дещо подібні до вулканічних туфів, за сучасною термінологією належать до зювітів — брекчій ударно-метеоритного походження, які складаються з частинок утвореного під час зіткнення скла та уламків порід і зерен мінералів з характерними ознаками ударного метаморфізму. Природні відслонення зювітів в Україні за межами Ілінецького кратера невідомі. Космічне походження кратера було доведено дещо пізніше публікації П.І. Хавлюка, який виходив із загальноприйнятих на той час уявлень про вулканічне походження Ілінецької структури. Унікальність породи за наявності відповідних мінералогічних аналізів дала змогу точно ідентифікувати походження жорен із зазначеного родовища. Дослідження 4 зразків уламків жорен з Києва показало повну тотожність шліфам порід родовища²².

На поселенні Автунічі з 39 зібраних уламків від 33 жорнових каменів немає жодного екземпляру, виготовленого з породи побузького походження; переважну більшість з них витесано з місцевих осадових порід.

В.О. Петрашенко на давньоруському селищі біля с. Григорівка виявила сліди місцевого виробництва жорен. Велику кількість уламків було знайдено як у культурному шарі, так і в об'єктах. До того ж, в одному з об'єктів, де не виявлено жодного черепка, заповнення складалося з уламків жорнового каміння. Як зауважує дослідниця, за визначенням В.Ф. Петруня на поселенні виготовляли жорна двох видів: із дрібнодетритопіщанистого вапняку (пісковики з карбонатним цементом, імплотикові) та з псевдогравіловавових імплотикових пісковиків. Зазначені пісковики місцевого походження належать до трахтемирівських покладів. Вироб-

ництво в цьому регіоні, вважає автор, було налагоджено ще у XVIII ст., що не виключає його побутування і в давньоруський час²³. А. Шафонський, характеризуючи торгівлю південних районів Чернігівської губернії XVIII ст., зазначає, що жорновий камінь привозили з Переяслава, якому підпорядковувалася тоді ця територія²⁴. Жорна з пісковику Київської губернії згадуються для кінця XIX ст. Верхні жорнові камені (верхняк, чи бігунок) з цього пісковику вважали крацими на території дoreволюційної Росії²⁵. Б.О. Рибаков на підставі виявлення в давньоруському курганному насипі біля с. Буки великої кількості каміння та жорен, припустив, що цей насип є похованням майстра-жорновика, а для виготовлення жорен використовували місцеве каміння²⁶.

Беручи до уваги важливість такого технічного пристрою, як жорна, для підвищення продуктивності праці та якості отримуваного продукту, розглянемо детальніше конструкцію давньоруського жорнового поставу. Виявлені знахідки належать верхнім увігнутим (бігунок) та нижнім опуклим (лежак) частинам жорен діаметром 35 — 50 см, завтовшки 5—11 см. При цьому верхній камінь був масивнішим і мав більший отвір, що слугував для засипання зерна. Для полегшення засипання могли використовувати різноманітні вдосконалення: навколо верхнього отвору робили додаткове заглиблення, зверху прилаштовували конічний пристрій, через який зерно засипали в отвір й далі воно потрапляло між жорна²⁷.

Для реконструкції давньоруського жорнового постава важливою подією стало відкриття Б.О. Рибаковим під час розкопок Вщижу будинку з двома цілими жорнами, в яких збереглися майже всі конструктивні деталі. Виявлені жорна виготовлені з пісковику, діаметр верхняка 50 см; маса всієї системи 46 кг. Дослідник зазначає, що для того щоб жінка могла молоти зерно на такому важкому пристрій, необхідно було зменшити силу тертя між верхнім та нижнім каменями. Для цього нижній камінь за допомогою системи клинів насаджували на залізне веретено у вигляді тупого списка. Веретено його втулкою наглухо набивали на вертикальний кіл, що стирав з підполу. Верхній кінець веретена завтовшки з олівець був старанно заокруглений і піднімався над поверхнею нижнього жорна на кілька сантиметрів. У широкому отворі верхнього жорна (через нього засипали зерно) майстер прорізував по каменю два пази, куди вставляли залізний підп'ятник — порхлиницю. Уся вага верхнього каменю спиралася на цей підп'ятник. У центрі його з нижнього боку робили невелике (6—8 мм) напівсферичне заглиблення, що відповідало вершині веретена²⁸.

Верхнє жорно надівали на веретено таким чином, щоб воно спиралося лише в одній точці (як спирається стрілка компаса на вісі). Через це тертя зводилося до мінімуму — важкий верхняк легко й плавно обертався над нижнім каменем, а між ними залишався невеликий зазор²⁹. Такий принцип «підвішування» верхнього каменю ротаційних жорен на спеціальному підшипнику для відцентровування обертання, зменшення тертя та регулювання зазору використовували в різних конструкціях жорен (за винятком хіба що архаїчної форми, переходної від зернотерки) починаючи з античного періоду³⁰. У дію верхній камінь приводила дерев'яна жердина, верхній кінець якої закріплювали під стелею, а нижній — збоку жорна (у новгородських старожитностях — за допомогою прив'язаних лозовою, мотузкою або шкіряним ремінцем спеціальних дерев'яних бокових підшипників, куди встремляли нижню частину). Подібний пристрій вдалося встановити завдяки дерев'яним знахідкам із Новгорода. Це також підтверджують численні етнографічні дані щодо слов'янського населення³¹.

У знайдених верхніх каменів отвір здебільшого має просту круглу форму. Залізну порхлиницю виявив Г.А. Кузнєцов на пам'ятці Селище³². Навіть за можливості використання дерев'яних порхлиниць, знайдених серед матеріалів із Новгорода, рідкість знахідок жорен зі спеціальними пазами для їх кріплення свідчить лише про появу і невелике поширення конструкцій з регульованим за допомогою порхлиці зазором між верхнім і нижнім каменем на давньоруських селищах, що вже зазначали дослідники. Поширення набуло твердження, що верхній камінь надівали на вісі без порхлиці й він щільно прилягав до нижнього каменя³³.

Проте в такому разі виникає низка проблем, і деякі з них зовсім унеможливлюють експлуатацію найпоширенішого типу пристрію. Не з'ясовано систему кріплення осі: якщо верхняк вільно обертався навколо осі, то, беручи до уваги

більший діаметр отвору порівнянно з нижнім, він би мав не центроване, а дещо зміщене обертання навколо свого геометричного центра, внаслідок чого збільшуються зусилля для обертання каменя. Характер борозенок, що фіксуються на робочій площині жорен, мав би бути відмінним від концентричних, які відомі нині.

Установлено, що використання ротаційних жорен істотно підвищило продуктивність розмелу зерна порівняно із зернотерками в кілька разів. Проте навіть у такому разі це була важка праця, яку в рабовласницьких державах античності виконували раби та підлегле населення. Якщо ж припустити можливість щільного (без зазору) прилягання верхнього та нижнього каменів один до одного, то сила тертя й необхідні зусилля для обертання істотно зростуть. Треба враховувати велику площину робочих частин жорен, а також масу в кілька десятків кілограмів (дані наведено вище). У такому варіанті конструкція наближується до архаїчних жорен — перехідної форми від зернотерки³⁴.

Наведених недоліків можна було позбутися шляхом зменшення ефективності використання й істотного збільшення прикладених зусиль. Складніше (практично неможливо) було вирішити проблему подачі зерна на робочі площини. Засипане до центрального отвору верхняка, який щільно припасований до нижнього каменя, воно не зможе потрапити між каменів, якщо немає цілеспрямовано регульованого зазору. Створений цілеспрямовано нерегульований зазор «на конус» між каменів у процесі експлуатації через деякий час зітиться і в будь-якому разі не дасть змоги проходити зерну в процесі розмелювання по площині жорен від центра до країв. П.І. Хавлюк, досліджуючи конструктивні особливості жорнового поставу, зазначав, що жодна «відцентрова» (як вважали деякі дослідники) сила не дасть змоги проходити зерну та борошну між щільноприпасованими один до одного каменями. Для створення певного регульованого зазору між робочими площинами у відомих конструкціях ротаційних жорен використовували різноманітні види додаткових пристосувань, які слугували також для зменшення сили тертя між робочими поверхнями³⁵.

Першою найбільш повною, простою та наближеною за конструктивними деталями видається реконструкція, запропонована П.І. Хавлюком і розроблена для жорен черняхівського часу. Вона передбачає втримування та обертання бігуна на лежаку за допомогою залізного стрижня, запресованого наглухо в дерев'яну основу. Це була складна дерев'яно-залізна вісь у вигляді підрямокутного чи пілквадратного бруска, яку забивали в центральний круглий отвір бігуна. Ця вісь утримувалася своїми ребрами в краях отвору, і по її боках залишалися отвори для засипання зерна. Нижній залізний край осі упирався в ненаскрізний (у більшості випадків) отвір черняхівських жорен, що виконував роль під'ятника³⁶.

Давньоруські жорна мають наскрізні отвори, що, можливо, є продовженням розвитку саме згаданого типу кріплень осі (у процесі тривалої експлуатації отвір стає наскрізним). Кінець осі міг упиратися в брусок з твердої деревини, забитий в отвір нижнього жорна, або ж у дерев'яну основу, на якій був лежак. Зазор між каменями легко можна регулювати вибиванням осі на потрібну висоту в отворі верхньої частини жорна. Р.С. Мінасян ненабагато пізніше запропонував подібну загалом реконструкцію³⁷.

Кількісне та якісне співвідношення жорен на селищах різних природно-географічних зон не має чітких відмін, що, ймовірно, свідчить про поширення зазначеного знаряддя та повсюдність виготовлення борошна, навіть у малосприятливих для землеробства районах: Автунічі, Ліскове, селища нижньої течії Дніпра³⁸.

Зауважимо, що жорна мали становити для свого часу велику цінність. П.І. Хавлюк на основі експериментальних даних підрахував час, потрібний реміснику на виготовлення одного жорнового постава — 24 год безперервної роботи. Інші дослідники наводять дані про те, що загарбники забирали жорна разом з іншими цінними речами місцевого населення³⁹.

На основі дослідження даних письмових джерел, топонімики, назв давньоруських літописних міст Б.О. Рибаков припустив, що в давньоруський час уже могли набути певного розповсюдження водяні млини⁴⁰. Широке застосування водяного колеса західними слов'янами в X—XII ст. не виключає такого припущення. Ручна конструкція жорен із незначними видозмінами (використання порхлиці для кріплення, перевага віддається пісковикам різної зернистості) продовжувала побутувати серед сільського населення до початку ХХ ст.

Ще одним масовим виробом з каменю є бруски, які застосовували для гостріння робочого краю виробів із заліза та сталі. Для їх виготовлення використовували різноманітні за кольором та структурою пісковики та сланці. Дослідники кам'яного виробництва виділяють знаряддя для грубої обробки — камені з крупнозернистих порід та для більш тонкої доводки — камені з гонкозернистих порід: «на бруске точат, на оселке правят»⁴¹.

¹ Геологія України. — К., 1959. — С. 197; Урал в мініатюрі. — Житомир, 1996. — С. 136, 140; Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 333, 334; Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (Х — первая половина XIII в.) // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — Киев, 1985. — С. 137—142; Шекун А.В., Косолапов А.Ф., Кривицкая И.В., Кузнецова Г.А. Исследования на Черніговщине // АО 1978. — М., 1979. — С. 423, 424; Томенчук Б.П. Разведки в Северном Прикарпатье // АО 1981. — М., 1982. — С. 326, 327.

² Горная энциклопедия. — М., 1989. — Т. 4. — С. 102, 103; Оссоловский Г.О. Откуда привозился красный шифер, встречающийся как в древних храмах, так и в других постройках Киева // Тр. Третьего АС в России... — К., 1878. — Т. 2. — С. 159—164.

³ Справочник по петрографии Украины. — Киев, 1975. — С. 362, 363; Горная энциклопедия. — С. 102, 103

⁴ Танкилевич И.М. Пирофиллиты северо-западной части Украинского щита: Автoref. дис. ... канд. геол.-минерал. наук. — Киев, 1977. — С. 5—7.

⁵ Тутковский П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Волыни // Тр. Об-ва исследователей Волыни. — Житомир. — 1915. — С. 184—187.

⁶ Томашевський А.П. Основні попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996—1997 роках на території Овруцького р-ну Житомирської обл. // АВУ 1997—1998 pp. — К., 1998. — С. 45—48.

⁷ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 195, 196.

⁸ Брайчевський М.Ю. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. — 1950. — 4. — С. 91—98.

⁹ Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — Киев, 1975. — С. 120, 121; Петрашенко В.А. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1985. — М., 1987. — С. 392, 393; Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиця VIII—Х ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 24—32; Хаблюк П.И. Работы в Винницкой области // АО 1985. — М., 1987. — С. 424, 425; Бузян Г.М., Роздубудько М.В., Темеря Д.А., Товтайло М.Т. Матеріали Х ст. з території посаду Переяслава Руського // Археол. літопис Лівобережної України. — 2001. — № 2. — С. 57—60.

¹⁰ Рыбаков Б.А. Ремесло и История культуры Древней Руси. — М.; Л., 1948. — С. 78—181; Брайчевський М.Ю. Зазн. праця. — С. 91—98; Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиця... — С. 24—32.

¹¹ Новое в археологии Киева. — С. 332, 333.

¹² Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения // История культуры Древней Руси. — М.; Л., 1948. — С. 280—290.

¹³ Благачинский Б.Д. О применении троянки в римскую эпоху // Техника обработки камня и металла. — М., 1930. — С. 101—105; Полесье. Материальная культура / В.К. Бондарчик, И.Н. Браим, Н.И. Бураковская и др. — Киев, 1988. — С. 231; Гончаров В.К. Райковецкое городище. — Киев, 1950. — С. 128.

¹⁴ Шекун О.В., Веремійчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. — С. 54.

¹⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло. — С. 112; Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке пряслиц // СА. — 1964. — № 4. — С. 220—224; Гутало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА. — 1980. — № 2. — С. 203—219; Павленко С. Пірофілітові пряслиця з Переяславля Руського та його околиць // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2001. — С. 37—59.

¹⁶ Кривошеєва В.Т. Заключення про вивчення колекцій зразків Дніпровської давньоруської експедиції ІА НАН України // Моця О.П., Коваленко В.П., Гогун І.А. та ін. Звіт про роботу Дніпровської давньоруської експедиції в 1996 р. — Додаток № 4 // НА ІА НАНУ. — 1996/69.

¹⁷ Шекун О.В., Веремійчик О.М. Зазн. праця. — С. 51, 61, 62.

¹⁸ Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Полініпров'я в IX—XIV ст. — К., 1990. — С. 66.

¹⁹ Левашова В.П. Сельское хозяйство // Очерки истории русской деревни X—XIII вв.: Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 94—95.

- ²⁰ Климовский С.И., Гуров Е.П. О сырье и масштабах производства древнерусских жерновов с Ильинецкого месторождения // Восточноевроп. археол. журн. — 2001. — 5(21), сент.-окт. — (<http://archaeology.kiev.ua>).
- ²¹ Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен в Древній Русі // Археологія. — 1973. — № 9. — С. 34—40; Шекун О.В., Веремійчик О.М. Зазн. праця. — С. 61, 62.
- ²² Климовский С.И., Гуров Е.П. Указ. соч. — С. 1—8.
- ²³ Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 60—77.
- ²⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — Киев, 1851. — С. 535.
- ²⁵ Энциклопедический словарь. — СПб., 1893. — Т. 22. — С. 896.
- ²⁶ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — С. 423.
- ²⁷ Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупыного производства. — М., 1955. — Ч. 1. — С. 47—107; Левашова В.П. Указ. соч. — С. 95; Хавлюк П.І. Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 21—28.
- ²⁸ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — С. 420—422.
- ²⁹ Там же. — С. 422.
- ³⁰ Пономарев Н.А. Указ. соч. — С. 47—107.
- ³¹ Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ Е I-55. — М., 1968. — С. 25, 26; Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпат. сб.: Тр. Междунар. комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. — М., 1976. — С. 101.
- ³² Кузнецов Г.А. Научный отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам охранных археологических исследований на многослойном поселении в ур. Селище в полевом сезоне 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/136. — С. 4.
- ³³ Левашова В.П. Указ. соч. — С. 95; Колчин Б.А. Указ. соч. — С. 17.
- ³⁴ Пономарев Н.А. Указ. соч. — С. 107—147; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — С. 421.
- ³⁵ Хавлюк П.І. Про реконструкцію... — С. 21—28; Пономарев Н.А. Указ. соч. — С. 107—147.
- ³⁶ Хавлюк П.І. Про реконструкцію... — С. 21—28.
- ³⁷ Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- ³⁸ Шекун О.В., Веремійчик О.М. Зазн. праця — С. 61, 62; Беляева С.О., Кубищев А.І. Поселення Дніпровського лівобережжя Х—ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995. — С. 27; Козловський А.О. Зазн. праця. — С. 66.
- ³⁹ Хавлюк П.І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 33; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — С. 565; Пономарев Н.А. Указ. соч. — С. 107—147.
- ⁴⁰ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — С. 565—569.
- ⁴¹ Даля Владимира. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 1. — С. 131, 132; Он же. Т. 2. — С. 695; Александрович Г.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. — Киев, 1916. — С. 21.

Одержано 19.03.2002

A.B. Петраускас

ДОБЫЧА И ОБРАБОТКА КАМНЯ НА ДРЕВНЕРУССКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

В статье приведены данные о видах добываемых сельским населением горных пород в древнерусское время. Сделаны интересные наблюдения относительно разработки пород, изготовления и распространения определенных изделий. Уточнена датировка появления и распространения изделий из пирофиллитового сланца. Указана особая роль, которую играли месторождения Словечанско-Овручского кряжа в древнерусское время.

На основании результатов минералогических исследований, привлечения геологической литературы, а также последних опубликованных данных о раскопках древнерусских посел-

ков Каневского Поднепровья подтверждены предложенные прежде положения о поликентричности изготовления древнерусских жерновов. Внесены определенные дополнения к решению вопроса о реконструкции древнерусского жернового постава.

A.V. Petrauskas

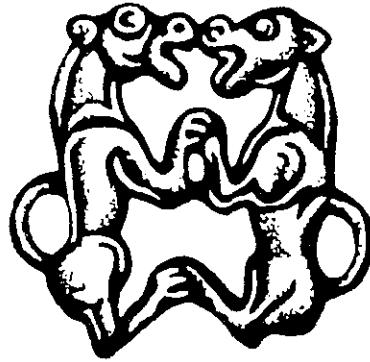
EXTRACTION AND TREATMENT OF STONE AT THE ANCIENT RUS VILLAGES OF THE MIDDLE DNIEPER AREA

The data about types of stone rocks which were extracted by rural population in Ancient Rus time is given by the author in this article. It was made interesting investigations as to working rocks, making and spreading definite wares. It was specified the dating of appearing and spreading of prophyll slate wares. The special attention was paid to the role of the layer of the Slovechansko-Ovruchskij mounting ridge in the Ancient Rus time.

On the grounds of the results of the mineralogical analyses, using geological literature, as well as the last published data of the excavations of ancient Rus villages in the Kanev region of the Dnieper river bank it was proved earlier suppositions about polycentric making of Ancient Rus millstones. It was made the supplements to solving the problem of reconstruction of Ancient Rus pair of the mill stones.

К. Цукерман

ДВА ЭТАПА ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА¹

(В 1850 г., по высочайшему повелению Николая I) запрещено было подвергать критике вопрос о где основания русского государства, ибо—де 862-й год назначен преподобным Нестором.

С.М. Соловьев²

Традиционные хронологические рамки начального периода русской истории и искусственно раздуты, и чрезвычайно узки. Для русских летописей, общую основу которых составляет ныне утерянный Начальный свод конца XI в., исходным пунктом служит царствование византийского императора Михаила III (842—867). Так, Новгородская первая летопись относит «начало земли Руской» к 854 (6362) году, согласно же Повести временных лет (ПВЛ), с 852 (6360) года «нача ся прозывати Руска земля». Немного времени спустя, ближе к концу царствования Михаила, летописи извещают о приходе Рюрика, основателя династии русских князей. Основой для хронологических выкладок летописцев послужил славянский перевод византийской хроники Продолжателя Амартола (Георгия Мниха), где русы, действительно, впервые упоминаются в связи с их нападением на Константинополь при императоре Михаиле III. Однако из Вергинских Анналов нам известно, что первые контакты Руси с Византией произошли не позднее царствования отца Михаила — Феофила. Более того, раскопки Ладоги засвидетельствовали присутствие «русов» (скандинавов) на севере современной России начиная со второй половины VIII в. Таким образом, летописная хронология оказывается слишком короткой, но в то же время и искусственно раздутой, поскольку, как мы недавно показали, правление третьего русского князя — Игоря, на самом деле продолжавшееся три с половиной года (лето 941 г. — начало 945 г.), в ПВЛ растянуто до 32—33 лет (913—945)³. Датировав слишком ранним временем начало династии Рюрика, летописец мог таким образом «заполнить» излишние годы. Явная порочность этой хронологической схемы вызвана тем, что значительный пласт древнейшей русской истории, плохо известный византийским хронистам, был столь же мало знаком и русским летописцам, писавшим более двух веков спустя после интересующих нас событий.

Цель нашего сообщения — показать, что эта лакуна в русской истории приходится на время весьма недолговечного государственного образования — русского каганата. Письменные источники, собранные и прокомментированные ниже, свидетельствуют о его существовании с 830-х по 870-е годы. Обзор ссылок на Phos/Rds/Rus того периода показывает, что все они относятся к каганату; бесполезно искать иное Русское государство в ту эпоху. Относительно географической локализации каганата мы придерживаемся гипотезы, располагающей его на севере, в бассейне Волхова. Сопоставление данных текстов с результатами археологических раскопок приводит к выводу, что каганат исчез в результате межплеменной войны в начале 870-х годов. Приход же Рюрика следует датировать не 862-м, как в ПВЛ, а серединой 890-х годов.

I. Шесть упоминаний о русском каганате

Упоминания о русском каганате, которых всего шесть, делятся на две хронологические группы. Первая группа включает в себя три или четыре источника.

1а. Как сообщают Бергинские Анналы, византийскую миссию, принятую императором Людовиком Благочестивым в Ингельгейме на Рейне 18 мая 839 г., сопровождала группа людей, которые своим королем, называемым каганом (*chaganus*), были посланы к императору Феофилу; эти люди утверждали, что они из народа *Rhos*. А так как обратный их путь был прегражден «народами варварскими и дикими, жестокости непомерной», Феофил попросил Людовика Благочестивого позволить им беспрепятственно вернуться в свою страну через его империю. Легко подсчитать, что послы кагана должны были выехать из своей страны не позднее весны 837 г., а то и на год-два раньше, если нашествие «варваров» (венгров) заставило их отложить отъезд из Константинополя⁴.

1б. Примерно 30 лет спустя, весной 871 г., византийский император Василий I направил резкое письмо императору Людовику II Италийскому, известное нам из длинного ответа последнего, сохраненного в Салернской Хронике⁵. В феврале 871 г. франкская армия отвоевала у арабов город Бари в южной Италии; в операции принимал участие византийский флот, но, вопреки ожиданиям Василия I, город ему отдан не был. Уязвленный Василий I не нашел ничего лучшего, чем заметить Людовику II, что тот не имеет права именовать себя императором, а должен довольствоваться титулом *rex*. По мнению Василия, каждый государь имеет собственный титул: например, титул кагана (*chaganus*) носят верховные правители аваров, хазар (*Gazani*) и норманнов (*Normanni*). Защищая свое право на императорский титул, Людовик II пристранно прокомментировал доводы Василия и указал, что «заметил» (*repperimus*) — вероятно, в исторических сочинениях — лишь аварского кагана, но не хазарского и не норманнского. Норманнский каган, неизвестный франкскому императору, может быть только каганом народа *Rhos*, упоминаемого в Бергинских Анналах. В самом деле, скандинавское происхождение руси, настойчиво отрицаемое некоторыми современными историками, отнюдь не было секретом для современников. Приведем лишь один пример: Иоанн Диакон в Венецианской Хронике описывает набег росов (*Ros*) на предместья Константинополя в 860 г. (см. ниже) как нападение *Normanorum gentes*.

1в. Далее следует упомянуть арабское описание Восточной Европы, использованное некоторыми восточными географами. Этот источник, названный польским востоковедом Тадеушем Левицким «Анонимной запиской», датируется 870—880 гг.⁶. Я процитирую лишь начало «русской» главы текста в древнейшем из сохранившихся его вариантов, принадлежащем Ибн Русте (около 920 г.): «Русы живут на полуострове, окруженном болотами. Этот полуостров на расстоянии трехдневного пути состоит из лесов и болот; он зловонен, и земля его настолько сырья, что движется при ходьбе по ней. Государь их носит титул кагана русов. Они ведут разбойную войну против славян, захватывают пленников, которых продают хазарам и болгарам»⁷. Автор «Анонимной записи» стремится указывать точные титулы правителей описываемых народов, что увеличивает ценность его свидетельства о кагане русов. В этом тексте, как и в современном ему письме Василия I, упоминаются лишь два «действующих» кагана (аварский каган давно уже принадлежал к истории) — хазарский и русский.

Сюда же можно отнести и сообщение, содержащееся в *Книге стран аль-Якуби* (889—890), согласно которому цанары, осажденные в 854 г. у себя на родине в горах к югу от Дарьяля арабской армией под предводительством Буги «старшего», «писали византийскому государю, хазарскому государю и государю славян (al-Sakaliba)»⁸. Трудно себе представить, кто бы мог быть этим господарем славян, упоминаемым наравне с византийским императором и хазарским каганом, кроме кагана русов. Первые арабские географы, в том числе Ибн Хордадбех, смешивали русов со славянами. Выбор господарей в безусловно легендарном рассказе аль-Якуби о цанарах, призвавших международную помощь, возможно, объясняется тем, что после нападения на порт Абаскун на южном побережье Каспийского моря в эпоху владычества алида аль-Хасана б. Зайда (864—884) русь завоевала определенную известность в Закавказье⁹.

Таким образом, первая группа сообщений с упоминанием титула «каган» выпадает на короткий промежуток в 40—50 лет в середине IX в. Тексты второй группы появились на 200 лет позже и принципиально отличны от предыдущих. Если в первой группе текстов несомненно упоминается официальный титул русского суверена, то более поздним сообщениям отнюдь не свойственна подобная протокольная точность.

2а. Иларион, поставленный митрополитом Киевским в 1051 г., в своем «Слове о законе и благодати» несколько раз употребил слово «каган» по отношению к прославляемому им первому князю-христианину Владимиру и его сыну Ярославу, княжившему в то время¹⁰.

2б. Короткая надпись на стене собора Святой Софии Киевской выражает мольбу о божественном избавлении для (не названного) «нашего кагана», которым, по мнению издателя, мог быть сын Ярослава Святослав, княживший в Киеве в 1073—1076 гг.¹¹.

2в. Автор «Слова о полку Игореве» (конец XII в.) называет «коганом» Олега, сына Святослава и внука Ярослава, который, однако, не унаследовал стол своего отца в Киеве¹².

Двухвековой разрыв между двумя группами текстов крайне редко комментировался исследователями. Так, в исследовании по лексике «Повести временных лет» говорится, что титул «каган» не выходил из официального употребления, а его отсутствие в летописи объясняется цензурной правкой, заменившей повсюду титул «каган» титулом «князь»¹³. Но в одной из недавних статей было указано на произвольный характер данной концепции¹⁴. Титул «каган» (за исключением хазарского кагана) отсутствует в повествовательной части русских летописей; нет его и в трех договорах руси с Византией, сохранившихся в ПВЛ. И — что самое главное — русский суверен не носит титул кагана в дипломатической главе «Книги церемоний». Этот справочник придворного церемониала, составленный около 946 г. в Константинополе под руководством Константина VII Багрянородного, содержит главу, в которой перечислены точные титулы иностранных государей — адресатов императорских посланий. Однако правитель Росии носит там скромный титул архонта¹⁵. Здесь напрашивается сравнение с письмом Василия I Людовику II. В обоих текстах речь идет о правилах дипломатического этикета, но если, согласно первому, Византия признает двух «действующих» каганов, то во втором остается только один. Каган народа Rhos/Rus/Nortmanni исчезает где-то между 871 и 946 гг.; на самом же деле он, очевидно, исчез до 911 г. — даты первого договора между Византией и русью. На основании того, что в подробном описании русов, составленном арабским дипломатом Ибн Фадланом в 922 г., фигурирует их король (*malik*) и нет упоминания о кагане, П.Б. Голден делает вывод, что такой должности уже не было в начале X в.¹⁶ В эпоху же Ярослава Мудрого осталось лишь смутное воспоминание о лестном титуле, отразившееся в панегирике.

В двух недавних исследованиях само понятие каганата и, как следствие, природа русского каганата излишне концептуализируются. Должность кагана у тюркских народов представлена как исключительная принадлежность «характеристического клана» Ашина, правившего первым тюркским каганатом; хазарские правители, в свою очередь, унаследовали этот титул благодаря родственным связям с этим древним родом. Что же касается русских, то они якобы могли заимствовать его только у хазар. По мнению П.Б. Голдена, титул был пожалован руси: хазарскому кагану понадобился вассальный русский каган в бассейне Оки для отражения угрозы со стороны венгров; возможно, политический союз был скреплен династическим браком. После ухода венгров в Паннонию «вассальный каганат» перестал существовать — то ли под нагиском венгров, то ли попросту потому, что хазарский каган, не нуждаясь в нем более, лишил его «легитимности»¹⁷. Династические связи лежат и в основе концепции О. Прицака: ему представляется, что некий хазарский каган, несогласный с обращением своей страны в иудаизм, бежал в далекую Русь, в Ростов, где его сыновья переженились на дочерях «характеристического клана» викингов *Ynglingar* и таким образом положили начало династии каганов. Вопрос о политической зависимости нового кага-

ната от хазар Прицак не ставит, так как, по его мнению, бегство кагана было спровоцировано междоусобной войной в Хазарии¹⁸.

Однако вышеупомянутые идеи представляются слишком спекулятивными, чтобы с ними можно было согласиться. Родственные связи между каганами хазар и кланом Ашина не доказаны и неправдоподобны¹⁹. Отсутствуют серьезные основания и для утверждения, что титул кагана принадлежал только одному клану. Если «законный» титул принадлежал Ашина, то каким образом его могли носить правители аваров — заключенных врагов тюркского каганата? Политические реалии на востоке Европы, по сути, мало отличались от происходящего на Западе, где в 800 г. Карл Великий объявил себя императором. Как византийцы неустанно пытались разъяснить ему и его потомкам в течение всего последующего столетия, указанное решение было произвольным и незаконным. Но этот небольшой протокольный конфликт не воспрепятствовал всеобщему признанию нового императорского титула, на фоне которого выделялась только византийская канцелярия, хотя и она при случае не препятствовала сотрудничеству между западными и византийскими императорами. Что же касается идеи о «вассальном каганате», предложенной П.Б. Голденом, то она не имеет аналогов в истории Хазарии. С точки зрения иностранцев, в частности автора «Анонимной записи», составившего подробное описание подвластных Хазарии народов, оба кагана — хазарский и русский — стоят на одном иерархическом уровне. Поэтому есть смысл вернуться к простой идеи, недавно поддержанной А.П. Новосельцевым, о том, что, настаивая на праве носить титул кагана, вождь русов тем самым претендовал на равенство с хазарским сувереном²⁰. Учитывая расстояние, разделявшее обоих protagonистов (см. ниже), эти претензии не должны были неизбежно приводить к открытым конфликтам.

Ниже предложены некоторые соображения с целью более убедительного обоснования и уточнения хронологических границ существования русского каганата. Но прежде, чем приступить к рассмотрению природы этого исторического образования, его местонахождения и обстоятельств исчезновения, следует дать обзор известных фактов, имеющих отношение к русской истории эпохи каганата.

II. История народа Rhos в эпоху каганата

События, имеющие отношение к истории русского государства в IX в., реконструируются главным образом на основе данных из византийских источников. Среди них выделяются два основных эпизода, о которых мы и будем говорить ниже: нападение руссов на Константинополь летом 860 г. и принятие ими христианства в конце того же десятилетия. Однако это не первые контакты руси с Византией.

Принято считать, что древнейшие сведения о походе руси к берегам Черного моря содержатся в славянском житии св. Стефана Сурожского. Согласно этому тексту, русские разгромили все крымское побережье от Херсона до Сурожа через несколько лет после смерти святого, т. е. около 800 г. Ничего подобного не происходит в кратком греческом житии св. Стефана. Впрочем, со времени выхода классической работы В.Г. Васильевского известно, что славянское житие является поздней компиляцией, созданной едва ли ранее XV в. В.Г. Васильевский полагал, что в этом фантастическом рассказе можно выделить исторический фон, частью которого является русское нападение, но это сомнительный прием: у нас нет оснований утверждать, что компилятор располагал достоверным историческим источником²¹. Я, со своей стороны, могу лишь подписаться под словами А.А. Васильева, по мнению которого славянское житие Стефана Сурожского представляет больший интерес для истории русской литературы позднего средневековья, чем для истории как таковой²².

Другой источник, известный благодаря все той же работе В.Г. Васильевского, — житие св. Георгия, епископа Амастридского, чье посмертное вмешательство смягчает последствия нападения руси на его город. В.Г. Васильевский показал, что этот текст был написан в период иконоборчества, и атрибутировал его Игнатию (ок. 775 — ок. 848), плодовитому агиографу и «попутчику» второго

этапа иконоборчества (815—843)²³. Анализ В.Г. Васильевского был подвергнут критике исследователями, либо не соглашавшимися с атрибуцией жития Игнатию, либо считавшими описание нападения на Амастриду поздней вставкой, сделанной после русского похода 860 г. или даже 941 г.²⁴. Но аргументы В.Г. Васильевского решительно поддержал И. Шевченко, и с тех пор атрибуция жития (включая и русский эпизод) Игнатию получила широкое признание²⁵. Нападение руси на азиатский берег Черного моря произошло после смерти Георгия Амастридского (около 806 г.), но до возобновления почитания икон в 843 г. — terminus ante quem для рассматриваемого жития. Если согласиться с часто предлагаемым объяснением, согласно которому послы русского кагана — *amicitiae pettores*, пришедшие в Константинополь *amicitiae causa*, — прибыли около 837 г. с мирной миссией после нападения, описанного Игнатием, то последнее событие следует датировать началом 830-х годов²⁶. Русский набет начался с грабежа Пропонтиды, недалеко от византийской столицы; возможно, это явилось следствием неудачно сложившейся торговой экспедиции в Константинополь. Затем, повернув к востоку, русь напала на Амастриду. Как утверждает автор жития, народ Рос был «как всем известно, ужасно груб, жесток и лишен всякого человеческого любия»²⁷. Уже в столь раннюю эпоху русь была известна в Византии.

После отъезда послов в начале лета 838 г. о народе Рос больше ничего не говорится вплоть до знаменитого похода летом 860 г. Это неожиданное нападение на пригороды Константинополя очень хорошо засвидетельствовано источниками. Ход событий изложен в третьей и четвертой проповедях патриарха Фотия. Дата прибытия руси — 18 июня 860 г. — сохранилась в Брюссельской хронике²⁸; радость по поводу их ухода выражена в четвертой проповеди Фотия, которую, по-видимому, следует датировать четвертым августа²⁹. Таким образом, более месяца русь громила окрестности византийской столицы и острова Пропонтиды³⁰, возможно, при этом происходили и попытки взять город штурмом или, во всяком случае, продемонстрировать силу у морских подходов к нему³¹.

Враг, называемый в заглавии проповедей «Рос», а в тексте — «скифы», пришел с крайнего севера по «судоходным рекам и негостеприимным морям»³², т. е. по рекам, протекающим к северу от Черного («Гостеприимного») моря. Он описывается как «не имеющий верховного главы», что является общим местом по отношению к «скифам»³³, и как «снаряженный на рабский манер»³⁴, что, как замечает А.Н. Сахаров, указывает на славянское происхождение нападавших³⁵. Логика этого замечания неясна. Фотий говорит о военном снаряжении нападавших, причем речь идет о пеших войсках. Столь презрительное отношение к пешим воинам обусловлено их подчиненным статусом в византийской армии. Например, по мнению Иоанна Евхантского, изображение св. Феодора Тирона на старой иконе в образе пехотинца свидетельствует о его скромном социальном положении, а то и вовсе о бедности³⁶.

Все источники начиная с Фотия рассматривают избавление города как чудо, чаще всего объясняемое вмешательством Богоматери, но они расходятся в вопросе о постигшей русь части. Фотий сообщает только, что они ушли с огромной добычей. Век спустя Продолжатель Феофана отметил, что поход руси состоялся в отсутствие Михаила III, и объяснил их уход Божиим гневом, который обрушился на них по молитве Фотия³⁷. Это довольно неясное сообщение в более развернутом варианте изложено в рассказе, представленном одновременно у Продолжателя Амартола, Льва Грамматика и Феодосия Мелитенского, к которому Симеон Логофет прибавил лишь ошибочные хронологические детали. Согласно этому рассказу, император Михаил III вернулся в осажденный город, вместе с Фотием вознес молитву к Богу, затем вместе с патриархом погрузил мафорий Богоматери в море и тем вызвал сильную бурю, потопившую большую часть русских кораблей³⁸. Этот же рассказ в несколько приукрашенном виде мы находим и в самом позднем нашем источнике — Брюссельской хронике, где описывается и вовсе полный разгром и истребление руси византийцами³⁹.

Сведения, почерпнутые из Фотия, решительно расходятся с позднейшими источниками. В частности, тот факт, что в его проповеди IV не говорится о возвращении Михаила III в осажденную столицу, начисто исключает подобный вариант. Тем не менее ряд исследователей использует эту и другие версии поздних

источников. По мнению К. Де Боора, Михаил III прибыл в город уже *после* ухода руси, устроил погоню за ними и нанес им поражение на обратном пути. С. Манго полагает, что мщение Михаила III настигло «*some Russian stragglers (who) continued to loot the shores of the Bosphorus after the bulk of the fleet had left*»⁴⁰. Поместив это ключевое событие после ухода руси, удается избежать противоречия с данными Фотия, но остается внутреннее противоречие. Будь то буря или военное поражение, в поздних источниках указанное событие преподносится как причина ухода руси, а это, как показывает проповедь IV, не соответствует действительности. Практически один и тот же рассказ, известный нам в изложении Продолжателя Амартола, Льва Грамматика и Феодора Мелитенского, представляет византийскую историю IX в. в соответствии с общей концепцией, проглядывающей как в русском эпизоде, так и в рассказе о принятии христианства болгарами (см. Приложение) и имеющей целью приумножение побед, одержанных земными и небесными защитниками Империи.

Реальность, представленная в современных русским походу источниках, выглядит отнюдь не так красочно. В письме от 28 сентября 865 г., адресованном папой Николаем I Михаилу III, говорится о недавнем опустошении окрестностей Константинополя язычниками (*pagani*), которым удалось уйти, избежав какой бы то ни было мести (*nulla fit ultio*⁴¹). Согласно «Венецианской хронике» Иоанна Диакона, русь (*Normanorum gentes*), разорив *suburbanum* Константинополя, с триумфом вернулись восвояси (*et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est*)⁴². Рассказ о чудесном наказании агрессоров, таким образом, оказывается не более чем благочестивой фантазией византийских хронистов.

О принятии русью христианства нам известно из самого надежного источника: о нем объявлено в окружном послании патриарха Фотия восточным патриархам от начала 867 г. Как отмечает Фотий, это те же русы, которые незадолго до того, покорив своих соседей, возгордились настолько, что решились посягнуть на власть самой Римской империи. Но отныне эти закоренелые безбожники и враги веры Христовой становятся подданными Империи и защитниками ее интересов. Дабы удовлетворить рвение к вере новообращенных, Фотий послал к ним епископа⁴³.

В следующем столетии Продолжатель Феофана вкратце упомянул о крещении руси при Михаиле III и Фотии, уточнив, что произошло это после того, как русские послы, принятые в Константинополе спустя немного времени после нападения руси на византийскую столицу, обратились с соответствующей просьбой к византийским властям⁴⁴. Однако тот же источник содержит и другой рассказ об обращении руси — на этот раз уже при императоре Василии I и патриархе Игнатии. Здесь обстоятельства, сопровождавшие это событие, представлены в другом свете. На сей раз русы уже не обращаются с просьбой к византийцам: напротив, сами византийцы активно склоняют их к заключению соглашения с помощью богатых подарков — золота, серебра и шелковых тканей. Глава русской церкви, рукоположенный Игнатием, имеет сан архиепископа⁴⁵.

Высказывалось предположение, что второй рассказ дублирует первый. Действительно, Константин Багрянородный, автор биографии Василия I в «Продолжателе Феофана», стремился всячески приукрасить деяния своего деда, и он мог бы, конечно, приписать Василию I сделанное Михаилом III⁴⁶. Однако если принять во внимание особенности каждого из рассказов, а также свидетельство Фотия, то гипотеза о дублете теряет привлекательность. Крещение изначально было инициативой русов: это они отправили послов и стремились к примирению с Империей после набега 860 г. Но Фотий явно неправильно понял их шаг. Он воспринял его как изъявление покорности и обошелся с русами как с подданными Империи, отправив к ним простого епископа. Незадолго до этого та же политика в Болгарии привела его к досадной неудаче. Болгарский хан Борис, крещенный в 865 г., не добившись от Фотия автокефалии для своей церкви, через год прогнал из страны византийское духовенство и пригласил миссионеров папы Николая I⁴⁷. Русский каган также должен был принять за оскорбление отправку к нему (около 866 г.) простого епископа. Василию I, убившему Михаила III в сентябре 867 г., пришлось затем ублажать русов подарками, а новый патриарх Игнатий послал им архиепископа. Таким же образом Игнатию удалось

переманить и Болгарию от папы весной 870 г. Константин VII не устоял перед искушением придать своеобразный литературный лоск рассказу о (второй) византийской миссии к руси. Так, архиепископ убеждает паству в силе своей религии с помощью великого чуда: по требованию русов он бросает Евангелие в горящую печь и по прошествии «достаточного» времени вынимает его целым и невредимым. Автор использовал здесь известный прием обращения в христианство северных варваров. От епископа Капитона, одного из героев «Житий святых епископов Херсонских», жители города потребовали войти в горящую печь и провести там «достаточное» количество времени; выйдя из печи невредимым, он сумел обратить их в христианскую веру⁴⁸. Но использование литературного мотива отнюдь не ставит под сомнение достоверность концепции двухэтапного обращения в христианство, представленной в Продолжателе Феофана и принимаемой многими исследователями. Дата крещения руси, 881—882 (6390) гг., фигурирующая в кратком сообщении второй половины XV в., не имеет исторической ценности⁴⁹. Следует полагать, что первый шаг со стороны руси был предпринят около 866 г., а архиепископ был отправлен приблизительно в 870 г.⁵⁰.

Не считая обычных ссылок на привилегированный статус, который Византия предоставляла христианским народам, неожиданное принятие русью христианства до сих пор не получило объяснения⁵¹. На наш взгляд, историческая цепочка, приведшая болгар и русских к крещению, берет начало далеко от их стран — в Хазарии. Знаменитый диспут трех монотеистических религий состоялся при дворе хазарского кагана в 861 г.; тщательным образом подготовленная победа еврейской религии открыла дорогу для официального обращения Хазарии в иудаизм. А не позднее зимы 863/864 гг. (согласно сообщению, полученному папой Николаем I в мае 864 г.) болгарский царь Борис одобрил переход в христианство некоторых своих подданных и сам объявил о намерении стать христианином⁵². В то же время он вел переговоры с Константинопольским двором, приведшие к крещению Болгарии в конце 865 г. Некоторые византийские хронисты середины X в. объясняли крещение хана угрозой со стороны имперской армии; современные историки называют и другие факторы, а именно военное давление со стороны Людовика Германского или стремление к этническому объединению болгарского государства. Однако военная операция византийцев кажется совершенной выдумкой, а объяснения исследователей, на наш взгляд, не вполне адекватны (см. Приложение). Хронологическая близость трех событий явно свидетельствует о том, что именно выбор хазарами еврейской религии заставил их давних врагов болгар броситься в противоположный лагерь и повлиял на религиозный выбор северного соперника хазарского каганата — каганата русского.

Как бы то ни было, русское архиепископство и вообще христианство среди русов исчезли так же внезапно и бесследно, как и сам каганат. Несомненно, они исчезли одновременно.

III. Локализация русского каганата и обстоятельства его исчезновения

Относительно местонахождения русского каганата и «острова руссов», где, согласно «Анонимному рассказу», находилась резиденция кагана, выдвигались различные гипотезы. Так, были попытки обнаружить их в Скандинавии, на острове Валькерен во Фризии⁵³, на севере современной России, в Среднем Поднепровье и даже на побережье Черного моря. Хороший обзор литературы по этому вопросу недавно представил Дж. Шепард⁵⁴; отсылая читателя к его работе, мы постараемся подробнее рассмотреть некоторые затронутые в ней проблемы.

Английский ученый, как и большинство его предшественников, отвергает гипотезу о скандинавской локализации, ссылаясь на отсутствие каких бы то ни было упоминаний о кагане в североевропейской традиции, а также на незнание о нем Людовика II, несмотря на его регулярные контакты со скандинавами. Можно также отметить, что, согласно принятой этимологии, имя Ros/Rus/Русь происходит от слова *Ruotsi*, что по-фински значит «шведы»; это может указывать на то, что данный этноним относился к шведам, обосновавшимся за преде-

лами родины, на территории, местное население которой говорило по-фински. Шепард не обсуждает уже устаревшую теорию, помещавшую русь на Черноморском побережье — на полуострове Тамань или в Крыму⁵⁵; мы упоминаем ее здесь лишь для полноты картины. Две гипотезы, сохраняющие актуальность в настоящее время, помещают русский каганат на Среднем Поднепровье (с центром в Киеве) или на Волхове.

Киевская гипотеза, наиболее распространенная, опирается на давнюю историографическую традицию, предполагающую существование могущественного русского государства на Днепре по крайней мере с середины IX в. Повесть временных лет датирует 862 г. не только приход Рюрика и его братьев в северные города, но и захват Киева Аскольдом и Диром, воинами Рюрика, порвавшими с ним, после того как они обнаружили этот «вымороченный» город. Тот же источник приписывает Аскольду и Диру поход на Константинополь и датирует его 866 г. Казалось бы, тем самым вопрос закрывается⁵⁶: во многих исследованиях речь идет о «кагане» Аскольде (титул, которым ПВЛ его не наделяет), Дир превращается в предшественника Аскольда на троне и суверена, отправляющего из Киева то самое посольство, которое упомянуто в Бергинских Анналах, и наконец, в Киев же прибывают византийские миссии при Михаиле III и Василии I.

Эта концепция вызывает ряд затруднений. Западные ученые чаще всего объясняют появление «руси» на Днепре ранним проникновением туда скандинавов, которые принесли с собой это название⁵⁷. Напротив, для многих российских и украинских исследователей Русь на Днепре представляет собой автохтонное, не имеющее ничего общего со скандинавами образование, название которого происходит от *Roxolani* (племя, которое ассоциируется с сарматами), *Rosomoni* (упоминаемые Иорданом), а то и *Rochousco* или иного слова, начинающегося на *ro-*. Идея о том, что название *Ros/Rусь* имеет иранское происхождение (*rūkhs*), но было заимствовано славянами и таким образом утвердилось на Днепре, долгое время развивалась Г. Вернадским⁵⁸, с ее помощью ряд ученых стремится обосновать предположение о появлении в Среднем Поднепровье в конце VIII или в IX в. государственного образования, называемого «Русская земля»⁵⁹. Большинство сторонников этой концепции, как и Г. Вернадский, отрицают скандинавскую этимологию названия «русь». Есть и другой подход, в частности М.И. Артамонова, который признавал скандинавские корни северной Руси, оставляя при этом за южной Росью право на автохтонное происхождение; в начале IX в. Рось и Русь встречаются и объединяются для долгой совместной жизни⁶⁰. Однако попытки связать происхождение названия «Русь» с названием «Roxolani» или иного племени Северного Причерноморья, известным со времен античности, не выдерживают критики⁶¹. Что же касается трогательной гипотезы об объединении, выдвинутой М.И. Артамоновым и поддержанной некоторыми известными археологами, то в ней есть своя логика, весьма поучительная в данном случае. Если учесть скандинавское происхождение названия «Русь» и в то же время отсутствие скандинавских древностей на Днепре ранее X в. (см. ниже), то у этих ученых не остается другой возможности спасти священный образ могущественной «Киевской Руси», существовавшей с IX в., кроме как настаивая на особом происхождении ее имени.

Филологическое обоснование киевской гипотезы представляется весьма ненадежным. Давно было отмечено, что описание похода на Константинополь в русских летописях заимствовано из славянского перевода Продолжателя Амартола. Две древнейшие летописи — Новгородская первая (вернее отражающая Начальный свод) и Повесть временных лет — черпали сведения из этого источника: первая — через посредство утерянного «Хронографа по великому изложению», а вторая — непосредственно. Связь же между походом на византийскую столицу и именами Аскольда и Дира имеет место только в ПВЛ и, как отметил недавно в замечательной статье О.В. Творогов, обусловлена тем, что составитель летописи синхронизировал (ошибочную) дату похода (866) и установленное им время правления Аскольда и Дира (862—882)⁶². В сущности, составитель ПВЛ прибавил к информации греческого источника лишь эти два имени. Он точно воспроизвел рассказ о буре, уничтожившей «бездожных русов» у стен осажденного города после совместной молитвы патриарха Фотия и императора Михаила III. В Никоновской летописи (ок. 1530 г.) этот рассказ дополнен неправдопо-

добным описанием скорби в Киеве после возвращения Аскольда и Дира с несколькими уцелевшими участниками похода⁶³. Таким образом, мы можем констатировать, что русская историографическая традиция не сохранила никакой памяти о знаменитом походе на Константинополь и что, воспользовавшись греческим источником (в данном случае, наименее достоверным), она превратила успешную военную операцию в полное поражение.

В первых русских летописях не сохранилось и сведений о крещении страны при Фотии и Игнатии, ибо это событие не упомянуто Продолжателем Амартола. Оно появляется в русских исторических компиляциях лишь с начала XVI в. благодаря болгарскому переводу (XIV в.) Хроники Зонары и особенно ее сокращению, называемому *Паралипоменон* (начало XV в.), в которых имеется краткий рассказ о данном событии. В русской традиции это крещение связано с именами Аскольда и Дира⁶⁴. Что касается Фотия, то его имя несколько раз упоминается в связи с рассказом о крещении Владимира (989). По мнению М.Ю. Брайчевского, это доказывает, что летописцы XI—XII вв. говорились между собой, чтобы стереть память о связях между Фотием и Аскольдом и украсить рассказ о крещении Владимира подробностями, относящимися к Аскольду и почерпнутыми из русской летописи IX в., так называемой «Хроники Аскольда». М.Ю. Брайчевский даже написал («реконструировал») эту апокрифическую летопись, где контакты между Византией и Киевом в середине IX в. описаны весьма детально⁶⁵. Но оставляя в стороне эти анекдотические построения, приходится с удивлением признать, что два важнейших события русской истории IX в. — поход на Константинополь и принятие христианства — не оставили никакого следа в исторической памяти народа. Это еще одно таинственное «исчезновение», требующее объяснения наряду с исчезновением каганата.

Возвращаясь к вопросу о русском каганате на Днепре, приходится констатировать, что любая усматриваемая в письменных источниках связь между событиями русской истории и этим гипотетическим образованием иллюзорна. Более того, масштабные археологические раскопки, в течение нескольких лет проводившиеся в Киеве, показали, что его история берет начало в конце IX в., а к середине X в. он превращается в важный городской центр. В критическом обзоре работ украинских археологов И. Каллмер датирует начало самого раннего «урбанистического» этапа истории Киева 880-ми годами, подчеркивая при этом, что IX в. — один из наименее интересных периодов в истории этой издревле заселенной местности⁶⁶. Следует также отметить полное отсутствие в Киеве и на всем Среднем Поднепровье каких-либо скандинавских находок ранее X в. В таком случае, если только не отрицать скандинавское происхождение руси, которая отправилась к императору Феофилу около 837 г. и напала на Константинополь в 860 г., то как объяснить, что от их значительного присутствия в Киеве не осталось никаких следов, даже в захоронениях?

С данными раскопок поселений согласуются и монетные находки. Распределение монетных кладов, исследованное В.Л. Яниным в 1956 г., обнаружило любопытный феномен: в течение двух последних третей IX в. (это «вторая фаза» обращения дирегемов в Восточной Европе) иссякает приток дирегемов в район нижнего и среднего течения Днепра. В.Л. Янин констатировал, что в указанный период данный регион выпадает из зоны монетного обращения, связанной торговыми отношениями с халифатом. Однако эти торговые связи сохранялись на севере и на востоке. Кроме того, как отмечает В.Л. Янин, указанное наблюдение потом часто игнорировалось — данные монетных находок не позволяют возводить начало функционирования «пути из варяг в греки», соединявшего Киев и Константинополь, к IX в.⁶⁷. Таким образом, в 830—860 гг. могучее Киевское государство должно было существовать в абсолютном экономическом вакууме. Более 20 лет спустя после публикации работы В.Л. Янина его выводы пересмотрел В.В. Кропоткин. Количество найденных кладов, относящихся ко «второй фазе», увеличилось с 35 до 45, но их по-прежнему почти нет по берегам среднего Днепра⁶⁸. Отсюда Т. Нунан логично делает вывод об отсутствии торговых связей между Киевом и Востоком ранее 900 г.⁶⁹.

До сих пор эта странная лакуна — две последние трети IX в. в истории Нижнего и Среднего Поднепровья — не получила никакого объяснения⁷⁰. Однако,

как показано в нашей недавней статье, около 836—889 гг. этот регион находился на периферии венгерского протогосударства, отсекшего от Хазарии ранее принадлежавшую ей причерноморскую степь. В «De administrando imperio» Константина Багрянородного страна к западу от Дона, занятая венграми, носит название Леведии. Соседние славянские племена, согласно «Анонимной записке» подвергались грабежам и насилию со стороны венгров. Около 889 г. печенеги по приказу хазарского каганата выгнали венгров из страны Леведии⁷¹. Этим объясняется новое оживление восточной торговли в направлении Среднего Поднепровья через посредство Хазарии и новой печенежской территории, о чем свидетельствуют два клада — в Новой Лазаревке, недалеко от устья Днепра (не ранее 893 г.), и в Полтаве (не ранее 883 г., по позднейшей монете, вероятно, зарыт несколько лет спустя). Но эта история тяготеет к X в. Здесь же достаточно подчеркнуть, что ни письменные источники, ни археологические и монетные находки, ни, наконец, анализ этнополитических аспектов истории региона не дают никаких сведений о существовании могучего русского и (или) славянского государства в Среднем Поднепровье на протяжении IX в.

Ввиду беспersпективности киевской гипотезы остается лишь север современной России. Тезис о русском каганате на севере развивает Д. А. Мачинский, по мнению которого его центр находился сначала в Ладоге, затем в (Рюриковом) Городище (Holmgardr скандинавской традиции — «остров руссов»), а главными поселениями были Холопий Городок и Городище на Сясе⁷². Этой же точки зрения придерживается и Дж. Шепард, по мнению которого резиденцией кагана было (Рюриково) Городище — крупнейшее русское поселение на верхнем Волхове в середине IX в. Северная локализация каганата и «острова руссов» давно пользуется популярностью у востоковедов⁷³, археологические находки последних десятилетий существенно подкрепили эту гипотезу. Если раньше раскопки проводились главным образом в Ладоге, то теперь исследуются и другие поселения, дающие находки, скандинавское происхождение которых — независимо от количественной пропорции скандинавов в населении — является основным доказательством «русского» присутствия в IX в.

Археология дает сведения относительно реального местонахождения руси, но за последние 20 лет довольно точные хронологические данные, касающиеся истории двух основных поселений — Ладоги и (Рюрикова) Городища, — были получены благодаря дендрохронологии. Однако объединить эти данные в одну концепцию, построенную с учетом греческих источников и русских летописей, оказывается совсем не просто. Ниже вкратце изложим существующие в настоящее время идеи по этому поводу, чтобы затем предложить новую концепцию, по возможности менее противоречивую.

Дендрохронологический анализ дерева, найденного в Ладоге, позволил предположить, что сильный пожар полностью разрушил город приблизительно в 860 г. Это открытие сразу же сопоставили с указанной в ПВЛ датой изгнания варягов и призыва Рюрика местными племенами. ПВЛ в погодной записи за 859 г. сообщает о приходе «из-за моря» варягов, которые обложили тяжелой данью местные племена — чудь, словен, мерю и кривичей, а в записи за 862 г. отмечается, что варяги были изгнаны этими племенами, которые вследствие начавшихся после этого междуусобных войн призвали Рюрика для наведения порядка в стране. Независимо от того, насколько этот рассказ соответствует исторической действительности (см. ниже), его хронологические рамки представляются совершенно искусственными: изгнание варягов, междуусобные войны и призывание Рюрика происходят в один и тот же год. Филологи не придают большого значения датам, указанным в русских летописях в частях, относящихся ко второй половине IX и первой половине X вв.: если они не основаны на данных переводных источников, то всего оказываются домыслами летописцев⁷⁴. Однако, казалось бы, дендрохронология должна была развеять скептицизм филологов. В статье, подписанной пятью специалистами в области «скандинавской» археологии, ладожский пожар, датируемый 860 г., рассматривается в связи с междуусобными войнами, последовавшими за изгнанием варягов; таким образом, вроде бы подтверждалась традиционная дата прихода Рюрика⁷⁵.

Но вскоре выяснилось, что таким образом очерченные хронологические

рамки слишком узки. В ходе недавних раскопок ладожского Земляного городища был обнаружен кусок дерева, срубленного в 863 г. и лежавшего в слое, предшествующем пожару. Другой фрагмент, датируемый 871 г., был обнаружен в постройке, восстановленной после пожара. Отсюда руководитель раскопок сделал вывод, что пожар произошел между 863 и 870 гг., и это позволило исследователю вновь обратиться к летописной хронологии, на этот раз в «пересмотренной и исправленной» версии Б.А. Рыбакова, датировавшего изгнание варягов 867 г., а приход Рюрика — 868 г.⁷⁶. Этим же годом датируется еще один кусок дерева, использованного после пожара и найденного в раскопе на Варяжской улице⁷⁷. На основании этих данных С.Л. Кузьмин предложил считать «условной датой» пожара 865 г.⁷⁸. Не вдаваясь здесь в критику взглядов Б.А. Рыбакова, отметим другое. В стремлении придерживаться летописных дат археологи притягивают к ним интерпретацию данных дендрохронологии. Пожар, разумеется, произошел после 863 г., но необязательно до 868 или 871 г.: бревна, датированные этими годами, могли быть использованы вторично или просто срублены до пожара.

Принятие 865 г. в качестве ориентировочной даты пожара вносит раскол между Северной (называемой «Верхней» или «Внешней») и Киевской Русью. Действительно, хотя Д.А. Мачинский и рассмотрел возможность приписать поход 860 г. северному каганату (не отрицая при этом, что его могли совершить русы, «уже осевшие» в Киеве)⁷⁹, он ни разу не упомянул о крещении Руси, и не случайно. Согласно хронологической схеме Мачинского, гибель северного государства происходит как раз в период между походом руси и крещением, которое, по свидетельству Фотия, приняла та же русь. Шепард, связывающий поход и крещение с северным каганатом, считает, что пожар был следствием внутренних конфликтов среди скандинавских поселенцев, не оказавших большого влияния на жизнь каганата⁸⁰. Однако этими конфликтами невозможно объяснить серию «исчезновений» — каганата, христианства, исторической памяти, о которой мы говорили выше. Шепард прекрасно показал, что ввиду отсутствия каких-либо следов поселения и присутствия руси в Киеве упоминаемая в греческих и латинских источниках IX в. русь может иметь отношение только к северному каганату; основываясь на этом, постараемся построить связный исторический рассказ с учетом данных текстов и археологических раскопок.

Сначала напомним о наиболее существенных для нас результатах раскопок Ладоги. Вторая треть IX в. отмечена резким демографическим и экономическим подъемом; возрастает число скандинавских находок. В плане градостроительства отмечается появление по берегам Ладожки «парцелл», имеющих в ширину около 6 м и разделенных канавами; А.Н. Кирпичников сравнивает их с планировкой города Рибе в Дании⁸¹. Конец этому этапу положил пожар, огромные масштабы которого подтвердила недавняя находка на дне канавы, разделяющей две парцеллы, обгоревших черепов ребенка 4—5 лет и женщины 35—40 лет. После пожара зона парцелл была перепланирована⁸². Заброшенные парцеллы подчеркивают важность пожара для стратиграфии Ладоги. Он отделяет слой 840—860 гг. от слоя, датируемого либо 860—920 гг., либо, в недавних исследованиях, 860/870—890 гг.⁸³. За этим слоем, исключительно бедным в истории поселения, последовал новый подъем, ознаменовавшийся постройкой около 894 г. «большого дома»⁸⁴.

В отличие от ладожского пожара, историческое значение которого подчеркивается во всех публикациях, пожару, уничтожившему в ту же эпоху (Рюриково) Городище, Е.Н. Носов уделил меньше внимания в своей основополагающей публикации этого памятника. Однако пожар — это поворотный пункт в истории Городища. Первоначально, в середине IX в., оно представляло собой укрепленное поселение, расположенное на вершине холма, который превращался в остров в разлив Волхова (отсюда частое сопоставление Городища с «островом руссов»). Окруженное рвом и крутыми склонами холма, поселение имело площадь 1,0—1,2 га. Остатки его построек очень плохо сохранились, особенно это касается органических материалов, поэтому невозможно использовать дендрохронологию. Тем не менее пожар оставил многочисленные следы, а на его дату указывает ряд согласующихся между собой данных. В фундаменте постройки № 1 Е.Н. Носов

обнаружил маленький «клад» из семи аббасидских монет (четыре целые и три фрагмента), тронутых огнем, позднейшая из которых датируется 867 г. Постройка № 13 содержит в пласте пожара фрагмент диргема третьей четверти IX в. Из семи обгоревших диргемов (большей частью уцелевших лишь частично и, по-видимому, бывших содержимым кошелька), обнаруженных в постройке № 17, два наиболее поздних были отчеканены между 855 и 861 гг. В сгоревших постройках обнаружена только лепная керамика (гончарная керамика появилась на Городище около 890—900 гг.). Таким образом, пожар, уничтоживший Городище, произошел немного позднее 867 г.; затем планировка поселения изменилась. Слоем золы, датируемой с помощью углерода (С-14) приблизительно 880 г. (плюс-минус 20 лет), покрыто подножие холма и заполнены ров и расселина; на древней расселине и была построена хлебопекарная печь, деревянная ограда которой дает первые дендродаты Городища: 889, 896, 897 гг.⁸⁵. Расселина и ров теряют оборонительное значение вследствие роста поселения.

Но следы разрушений не ограничиваются этими двумя крупнейшими поселениями. Городище на Сясе, значение которого подчеркивается в работах Д.А. Мачинского, было уничтожено пожаром до появления гончарной керамики, следовательно, до второй четверти X в.; так закончился первый этап заселения этой местности⁸⁶. Другое крупное поселение — Холопий Городок (название возникло после вторичного заселения во второй половине XIII в.) — было сожжено и заброшено в IX в. (который хорошо представлен находками), до появления гончарной керамики⁸⁷. Первичное обследование поселения Новые Дубовики обнаружило не только следы пожара, но и явное уменьшение площади поселения ближе к эпохе распространения гончарной керамики⁸⁸. И наконец, Любчанско-е городище в 1,5 км от Ладоги погибло в огне совсем незадолго до появления гончарной керамики⁸⁹. Эти факты, отнюдь не исчерпывающие, никогда не ставились в один ряд, но картина получается довольно определенная. Разрушение постигло все поселения IX в., которые, судя по находкам скандинавского и восточного происхождения, относились к русскому каганату. Впрочем, речь не идет о целенаправленном уничтожении именно «варяжских» поселений. Труворово городище (будущий Изборск), население которого, по мнению С.В. Белецкого, составляли славяне и финны, в середине IX в. было разрушено и сожжено агрессорами, носившими оружие североевропейского типа, иными словами, скандинавами; по мнению того же исследователя, вскоре после 860 г. пожар уничтожил и другое, соседнее с Псковом поселение Камно — племенной центр финской культуры Камно-Рыуге⁹⁰. Таким образом, речь идет о тотальной войне, жертвами которой были не только скандинавы и масштабы которой станут ясны лишь после проведения систематического исследования всех разрушенных поселений.

С учетом изложенного можем снова обратиться к предлагаемой археологами интерпретации известного пожара в Ладоге: им ознаменовано изгнание варягов, о котором говорится в русских летописях. Уничтожение каганата, о котором еще не знал Василий I, когда писал Людовику II, произошло едва ли ранее 870 г., но, очевидно, и не намного позже этой даты. Действительно, христианская религия, принятая русью в конце 860-х годов, не оставила никаких материальных следов в северных поселениях. Между принятием христианства и исчезновением каганата прошло совсем немного времени. Масштабами этого катализма и объясняется та глубокая трещина, которая пролегла между первым этапом проникновения руси на север современной России и следующим, начавшимся с приходом Рюрика.

IV. Время появления Рюрика

Рассказ о приходе Рюрика, называемый «Легендой о призвании варягов», представлен в различных деталях, но сходных по сути вариантах в Новгородской первой летописи и в разных списках ПВЛ. В нем говорится о бесчинствах, творившихся «варягами из-за моря» по отношению к славянскому племени словен, балто-славянскому племени кривичей и финским — мери и чуди, и о том, как варяги были изгнаны этими племенами, которые после этого какое-то время жили независимо. В период независимости строились новые поселения, а затем нача-

лись конфликты и междуусобные войны. В результате племена решают снова позвать «варягов из-за моря», чтобы те навели порядок и правили в их земле. Именно после этого Рюрик приходит княжить в Новгород, к словенам, а его братья Синеус и Трувор — соответственно в Белоозеро и Изборск. Но если историчность Рюрика, основателя русской княжеской династии, имеет широкое признание, то двух его братьев, умерших, согласно летописям, через два года после своего прихода, относят, как правило, к легенде⁹¹. Заметим также, что следует отказаться от попыток, недавно возобновленных рядом исследователей, отождествить Рюрика с Рориком Ютландским. Сближение основано на случайному совпадении имен и наличии в биографии Рорика, хорошо представленной в латинских источниках, «пустых» годов, в течение которых он мог якобы отпра-виться из своего фефса в Дорестаде в Новгород, основать там русское государство, а затем вернуться в свои владения во Фризию⁹².

Две версии «Легенды» расходятся относительно места первоначального поселения Рюрика. Согласно редакции ПВЛ, сохранившейся в составе Ипатьевской летописи, он на первые два года обосновался в Ладоге — городе, построенным (*срубиша*) им и его братьями в земле словен, затем переместился к оз. Ильмень и заложил (*сруби*) там у истоков Волхова «новый город» — Новгород⁹³. В Новгородской первой летописи и в другом списке ПВЛ Рюрик сразу приходит в Новгород, и об основании городов не указывается⁹⁴. Попытки текстологически обосновать первичность «ладожской» версии неубедительны, но это не значит, что вторая версия не может быть основана на местной традиции, воспринятой одним из редакторов ПВЛ⁹⁵. Объединяющий все версии рассказ о представителях племен, решивших поискать себе заморского князя, безусловно, основан на легенде. Рюрик и его люди, очевидно, пришли по собственной воле и, как и прежние скандинавские искатели приключений, остановились в Ладоге, из которой открывался путь в Восточную Европу. С этой далекой окраины они могли вести переговоры с местными племенами о поселении на их территории. Неудивительно, что этот предварительный этап, противоречащий логике «Легенды», исчез из ее основной версии.

Для нас наибольший интерес представляют общие для обеих версий элементы «Легенды», поскольку именно они могут составлять ее историческую основу: 1) притеснения, которым подвергались местные племена со стороны варягов; 2) изгнание варягов и последовавшие за этим межплеменные войны; 3) основание новой династии (в какой бы форме оно ни происходило)⁹⁶. По логике рассказа, все эти события разворачиваются в течение долгих лет. В Новгородской первой летописи они излагаются без дат и в целом по времени совпадают с основанием Киева. В ПВЛ, напротив, приводится дата — 859 (6367) г., обозначающая начало притеснений, чинимых варягами, а затем, после двух «пустых» годов, сообщается о приходе Рюрика в 862 г. Как показал А.А. Шахматов, версия ПВЛ вторична по отношению к тексту, содержащемуся в Новгородской первой летописи. Стремление построить непрерывное погодное летописное повествование начиная с 852 г., не располагая при этом необходимыми сведениями, приводит составителя ПВЛ к совершенно нелепым результатам; в частности, все события, изложенные в «Легенде», у него помещены в трехлетнем интервале. Некоторые исследователи принимают столь узкие хронологические рамки, стремясь тем самым избежать значительного разрыва между датой изгнания варягов, на которую указывает ладожский пожар, и летописной датой прихода Рюрика. Так, в исследовании В.А. Булкина и Д.А. Мачинского эти события сконцентрированы в интервале 859—862 гг.; по мнению Б.А. Рыбакова, которое разделяют Е.А. Рябинин и Н.Б. Черных, местные племена восстали в 867 г., а Рюрик пришел через год⁹⁷. Однако в подобном анализе внутренняя логика «Легенды» приносится в жертву искусственной хронологии ПВЛ. Мы предлагаем противоположный подход. Единственное хронологическое указание, которое можно извлечь из «Легенды», состоит в том, что между изгнанием варягов (которое следует датировать началом 870-х годов) и возвращением Рюрика прошло немало лет. Дату же прихода Рюрика следует искать в другом месте.

Есть несколько показателей, существенных для определения промежутка времени между изгнанием и вторым приходом скандинавов. Данный период

соответствует маловыразительному слою 870—890 гг. в Ладоге, за которым следуют типично скандинавский «большой дом» (около 894 г.) и деревянная погребальная камера (около 900 г.) в некрополе Плакун⁹⁸. Кроме того, указанный период соответствует и промежутку между полным разрушением (Рюрикова) Городища (после 867 г.) и началом роста этого поселения в конце 890-х годов. Но прежде всего и наиболее очевидным образом он соответствует «первому кризису серебра в Восточной Европе», который блестяще идентифицировал и изучил Т. Нунан. Описанный исследователем феномен довольно прост. В 860-х годах на севере современной России отмечался рост количества монетных кладов. В первой половине 870-х годов они еще многочисленны повсюду, за исключением района Волхова. Напротив, к последней четверти IX в. можно отнести лишь два клада. Количество кладов вновь возрастает в первом десятилетии X в.⁹⁹.

При описании кривой количественного распределения монетных находок по десятилетиям Т. Нунан использует образ американских горок (*roller-coaster pattern*). На фоне постоянных незначительных колебаний наиболее резкий скачок кривой вниз соответствует последней четверти IX в. При этом его нижняя точка выпадает на одно десятилетие — 880—890 гг., которое характеризуется очень незначительным количеством диргемов в кладах, найденных как в России, так и в Скандинавии. В тот период привычные каналы обращения диргемов были явно перекрыты. Т. Нунан не дает объяснения этому феномену, ограничиваясь лишь упоминанием о возможной деятельности викингов. Однако прекращение транзитных коммерческих потоков через территорию современной России с абсолютной хронологической точностью отражает ситуацию, созданную после разрушения русского каганата. Именно она может прояснить реальную основу договора, заключенного Рюриком с финскими и славянскими племенами. Расстройство торговли лишило скандинавских купцов прибылей (именно надежда вернуть прибыли и привлекла Рюрика в Ладогу), но от него пострадала и племенная верхушка, заинтересованная в импортных товарах. Согласно легендарной формуле, Рюрик был призван, чтобы восстановить «порядок» в стране; теперь понятно, что речь идет о коммерческом порядке¹⁰⁰.

Пора признать, что попытки навязать археологическим находкам летописную хронологию заводят только в тупик. Если экономический подъем 860-х годов, на который указывают клады, связан с появлением Рюрика (такое объяснение не без оговорок приводит и Т. Нунан¹⁰¹), то как объяснить разрушение (Рюрикова) Городища (будущего Новгорода), столицы Рюрика, вскоре после 867 г. и последовавшее за этим опустошение? Как объяснить, что в тот самый период, в течение которого, согласно традиционной хронологии, должна была происходить интенсивная экспансия Руси во главе с Рюриком и его преемником Олегом, полностью остановилась торговля, составлявшая экономическую основу, если не смысл существования этого государства? Здесь мы оказываемся в той же парадоксальной ситуации, что и с гипотетическим «каганатом» Аскольда и Дира, якобы бурно процветавшим в середине IX в. в Среднем Поднепровье среди полнейшей экономической и денежной пустыни. Но довольно парадоксов. Летописцы конца XI и начала XII в. не имели в своем распоряжении ни местных (поскольку «Хроника Аскольда», задуманная Б.А. Рыбаковым и написанная М.Ю.Брайчевским, не была им известна), ни переводных источников, которые позволили бы им правильно определить время правления Рюрика. Тем не менее в обоих вариантах «Легенды о призвании варягов» они сохранили достоверную канву исторических событий, которая в соединении со свидетельствами греческих и латинских источников, а также с археологическими данными дает нам возможность установить реальную хронологию гибели русского каганата в начале 870-х годов и прихода Рюрика четверть века спустя.

Заключение

Древнейшая постройка киевского Подола датируется по дендрохронологии 887 г.; согласно Хронике Регина, приблизительно в то же время (в 889 г.) произошло и изгнание венгров. Это совпадение не случайно. Изгнание венгров с большей части причерноморских степей, совершенное печенегами, но вдохновленное и

организованное хазарами¹⁰², позволило последним подчинить себе славянские племена, жившие в бассейне Днепра. Именно в то время начинаются попытки возобновить прерванный в течение полувека днепровский торговый путь и разворачивается городское строительство в Киеве, имевшем также, согласно *De administrando imperio* Константина Багрянородного (952), по-видимому, тюркско-хазарское название «Самбатас» (*сам* – *бат*, «верхняя крепость»)¹⁰³. Изначальный экономический подъем Киева, о котором свидетельствуют обнаруженные постройки и монетные клады первого десятилетия X века, происходил под эгидой хазар.

Около 895 г. Рюрик и его люди высадились в Ладоге. Связаны ли между собой эти два ряда событий: новый приход скандинавов на север современной России и возникновение на территории сегодняшней Украины зоны, платящей дань хазарам? Неизвестно. Однако следует отметить, что почти одновременно с приходом Рюрика в (Рюриково) Городище/Новгород быстро формируется большой скандинавский лагерь в Гнездове в верховьях Днепра. Расположенный на границе хазарской зоны влияния, он впоследствии послужил базой для проникновения в эту зону русов, когда в 910—920 гг. они вступили в конфликт с хазарами.

Не пытаясь реконструировать события первой трети X в. — особенно темного периода в истории Руси, подытожим наши выводы относительно предшествующего столетия. Экспансия скандинавских (русских) поселений на севере современной России, в крайней северной точке торгового пути, контролируемого на юге хазарским каганатом, послужила основой для создания русского каганата. Амбициозный титул, принятый его главой, свидетельствует о глубокой интеграции в Восточной Европе; новая государственная структура появляется незадолго до первого упоминания о ней в конце 830-х годов. Русский каганат контролировал торговлю между Скандинавией и Востоком, и походы на Константинополь и Абаскун свидетельствуют о его военной мощи. В то же время политика русов в отношении местных племен, описанная в «Анонимной записке» («разбойная война» со славянами, захват пленников, продаваемых хазарам и болгарам), напоминает о притеснениях, которые в летописях приписываются варягам. Именно столкновение с сильной волной миграции славян, вынужденных уходить на север под давлением венгров, и послужило, видимо, основной причиной падения каганата, летописного изгнания варягов¹⁰⁴. Археология поселений и монетные находки демонстрируют масштабы разрушений, которыми сопровождалась гибель каганата, а также ее последствия для торговли. При отсутствии силы, способной обеспечить безопасность купцов на северном участке их пути, торговля замерла около 875 г. и возобновилась лишь около 900 г. Период, описанный в летописях как время беспорядка и междоусобных войн, продолжался от разрушения каганата в начале 870-х годов до прихода Рюрика около 895 г.

Четкое выделение двух этапов формирования древнерусского государства и вытекающая отсюда хронологическая схема позволяют устраниТЬ очевидное противоречие между летописным рассказом и данными археологии. Новая концепция более чем на 30 лет «омолаживает» династию Рюриковичей и более чем на полвека «задерживает» проникновение руси в Киев. Если эта концепция верна, то начальная история Древней Руси должна быть в корне пересмотрена.

ПРИЛОЖЕНИЕ

К вопросу об обстоятельствах принятия христианства ханом Борисом

Обстоятельства обращения болгар в христианство известны нам в основном по византийским хроникам. Однако хроники порой настолько расходятся между собой в изложении событий, что трудно найти между ними точки соприкосновения. Для преодоления разноречивости источников исследователи составляют из них своеобразную мозаику, используя один-два элемента из каждой хроники. Но этот метод лишь увеличивает путаницу. Наш подход заключается в том, чтобы четко разделить версии различных хроник, избегая при этом спорных или сомнительных построений, и затем предложить набросок нового синтеза.

Согласно хронике Генезия, обращение в христианство болгарского князя было следствием великой победы византийцев над армией Умара, эмира Мелитены, которая по арабским источникам датируется 3 сентября 863 г.: сильно напуганный Борис, народ которого обессилел от голода, утратил воинственное настроение по отношению к империи и крестился, приняв имя Михаила, для чего из Византии к нему были присланы священники¹⁰⁵. Генезий — единственный, кто излагает события в правильной хронологической последовательности.

Продолжатель Феофана, чья хронология абсолютно не совпадает с реальной, связывает крещение Бориса с конфликтом между Византией и Болгарией в конце регентства Феодоры (842—856). Он излагает две параллельные версии этих событий. Согласно первой, хана подтолкнули к крещению наставления пленного византийского монаха Феодора Куфары, а также его собственной сестры (за годы, проведенные в византийском плену, болгарская принцесса стала ревностной христианкой); обряд крещения над ханом совершили греческие священники, присланные в Болгию. Согласно второй версии, лишь после того как Борис увидел картину страшного суда, нарисованную в его резиденции византийским монахом Мефодием, он, глубоко потрясенный, решил немедленно в ту же ночь креститься; когда весть о его крещении распространилась и вызвала протест среди народа, хан подавил восстание с крестом в руке. Затем последовало обращение в христианство всей страны, сопровождавшееся пожалованием территории со стороны Византии¹⁰⁶. Напротив, в рассказе Льва Грамматика (и параллельных текстах) говорится о большой военной кампании на море и на суше, развязанной против Болгарии императором Михаилом III и цезарем Вардой за год до победоносной войны с эмиром Мелитены (т. е. в 862 г.). Обессилевшие от голода болгары приняли крещение и покорились власти Империи; их глава крестился на месте, причем его крестным отцом стал император Михаил III, болгарская же знать отправилась для принятия крещения в Константинополь¹⁰⁷. Наконец, Симеон Логофет весьма неуклюже вставляет рассказ о навязанном силой крещении в пересказываемую им версию Продолжателя Феофана; он сохранил даже пассаж о пожаловании земель Болгарии, весьма неуместный в новом контексте¹⁰⁸.

Три рассказа о крещении Бориса (четвертый и наиболее поздний — Симеона Логофета, — очевидно, вторичен по отношению к остальным источникам), по сути, сходятся лишь в том, что накануне принятия христианства Болгария была измучена голодом. Но вместо того чтобы собирать мозаику из данных этих рассказов, попытаемся понять логику каждого рассказа в отдельности.

Происхождение рассказа Продолжателя Феофана в основном могут прояснить данные Генезия. Генезий также в очень похожих выражениях описывает столкновение между болгарами и Византией во время регентства Феодоры; однако он не допускает ошибки Продолжателя Феофана, который связал обращение болгар в христианство с этим конфликтом. Это же столкновение описано и у Льва Грамматика и др., где оно упомянуто после известия о смерти патриарха Мефодия и руко положении его преемника Игнатия летом 847 г. Нет никаких оснований полагать, что анонимным болгарским «архонтом», чье нападение отразила Феодора, был Борис (пришедший к власти лишь в 852 г.)¹⁰⁹. Таким образом, Продолжатель Феофана, с полным пренебрежением к хронологии, спутал два последовательно произошедших военных эпизода с участием болгар, предложив к тому же на выбор читателя два различных рассказа о наставлении хана в вере. Единственное историческое событие, о котором сообщает только он, касается передачи пограничных земель Болгарии, хотя дата и исторический контекст этого события остаются неясными.

Напротив, рассказы Генезия, с одной стороны, и Льва Грамматика и др., с другой, независимы друг от друга и мало согласуются между собой. Тем не менее в работах последнего времени их постоянно смешивают. Так, военное столкновение Византии с Болгарией (описанное у Льва Грамматика) и обращение болгар в христианство помешают сразу после победы византийцев над эмиром Мелитены (следуя правильному хронологическому порядку, указанному Генезием). Начало военных действий относят к осени 863 г., а заключение мирного договора — к концу 863 — началу 864 гг.¹¹⁰. Эта цепь быстро сменяющих друг

друга военных действий как будто указывает на то, что победа византийцев над Борисом предшествовала его первому заявлению о намерении стать христианином (согласно латинским источникам, это произошло не позднее зимы 863/864 гг. — см. выше), а также на то, что данное его решение было принято под давлением византийцев. Но в таком случае получается бессмыслица. В экспедиции Петроны против эмира Умара были задействованы лучшие силы Империи, но они не вернулись на родину после первой победы. Развивая успех, византийская армия продолжала сражаться с арабами в течение всей осени, и ее победа была затем отпразднована в Константинополе¹¹¹. При таких обстоятельствах трудно было бы открыть второй фронт на западе. У Льва Грамматика и др., в отличие от их нынешних исследователей, экспедиция против Болгарии представлена как наиболее значительная военная кампания года. Как бы то ни было, если эта кампания имела место в 862 г., то до крещения Бориса еще далеко; если же передвинуть ее в 864 г., то в таком случае она не объясняет его решения стать христианином.

Вопрос, однако, заключается в том, имела ли место эта кампания вообще? В самом деле, патриарх Фотий в 867 г. охарактеризовал отказ болгар от идолопоклонства и их переход в истинную веру как события, произшедшие «чудесным образом», «против всякого ожидания»¹¹². Зачем же он скрыл военный успех своего государя, Михаила III, если именно он подтолкнул Бориса к крещению? Никита Пафлагон, принадлежащий к следующему поколению, упоминает о голодах в Болгарии и сообщает, что болгары отложили оружие и приняли христианскую веру благодаря подаркам императора Михаила¹¹³. Это сообщение напоминает слова Продолжателя Феофана относительно передачи земель, склонившей болгар к принятию христианства. Генезий, как мы помним, приводит другое объяснение, но описывает аналогичную ситуацию: из-за голода, терзающего его страну, правитель болгар угрожает Империи, но угроза эта исчезает после крещения. У Льва Грамматика и др., напротив, сама Византия грозит вторгнуться в Болгарию. И различия между двумя рассказами на этом не заканчиваются. Согласно Льву Грамматику, Борис крестился во время военной кампании, а Михаил III был его крестным отцом (никто из современных историков не решается поддержать эту версию), болгарская же знать отправилась принимать крещение в Константинополь (на самом деле болгарская знать восстаёт против Бориса на фоне отказа принимать христианство; в современных исследованиях крещение болгарской знати странным образом трансформируется в крещение неизвестных источникам «послов» Бориса в Константинополе). Напомним, что, согласно Генезию, Бориса крестили греческие священники, присланные в Болгарию.

Таким образом, центральные элементы в рассказе Льва Грамматика и др., которые могут быть проверены, оказываются ложными, а хронология неверной. Его версия принятия христианства болгарами представляет собой, однако, связную, хотя и очень тенденциозную концепцию: византийская военная экспедиция (о которой сообщается только в этом источнике) приводит к тому, что Болгария становится политически зависимой от Византии (чего не подтверждают ни другие источники, ни политические события того времени), а последовавшее за этим крещение Болгарии (творчески переосмысленное) свидетельствует о признании ею этой зависимости. Однако такого рода осмысление «парадоксального» крещения Бориса противоречит всему, что известно из других источников о политическом контексте рассматриваемого события.

¹ Статья опубликована на французском: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / Éds. M. Kazanski, A. Nercessian, C. Zuckerman (Réalités byzantines 7)*. — Paris, 2000. — P. 95—120.

² Соловьев С.М. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других // Избр. труды. Записки / Изд. А.А. Левандовский, Н.И. Цимбаев. — М., 1983. — 325 с.

³ Zuckerman C. On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo // Revue des études byzantines. — 1995. — 53. — P. 237—270; см. с. 259—266 (частичный русский перевод: Славяне и их соседи. — М., 1996. — С. 68—80).

⁴ Annales de Saint-Bertin / Éd. F. Grat. J. Vieillard. S. Clémencet, L. Levillain. — Paris, 1964. — P. 30—31 (839 год); см. Shepard J. The Rhos Guests of Louis the Pious: Whence and Wherefore?

// Early Medieval Europe. — 1995. — 4. — P. 41—60, и о хронологии посольства: Zuckerman K. (см. ниже, прим. 71). — P. 53—55.

⁵ Изд. W. Henze // Monumenta Germaniae Historica, Epistolae VII (Epistolae Karolini aevi V). — Berlin, 1928. — P. 385—394; см. с. 388; изд. U. Westerbergh. Chronicon Salernitanum. — Stockholm, 1956. — P. 111; Dölger F. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I. — Berlin, 1924. — T. 59, № 487, резюмирует письмо Василия I на основе ответа Людовика II. Согласно Taviani-Corozzi H. (La principauté lombarde de Salerne (IX—XI siècles)). — Rome, 1991. — 227), ответ был написан до восстания жителей Беневенто против Людовика II в августе 871 г.

⁶ Lewicki T. Les rites funéraires païens des Slaves occidentaux et des anciens Russes d'après les relations — remontant surtout aux IX—X siècles — des voyageurs et des écrivains arabes // Folia Orientalia. — 1963, 5, 1—74, см. с. 2—9.

⁷ Ibn Rusta (Rusteh) // Les atours précieux: пер. G. Wiet. — Le Caire, 1955, 163.

⁸ Al-Yakubi // Historiae, изд. M.Th. Houtsma. — Leyde, 1883, II, 598; пер.: // J. Laurent et M. Canard // L'Arménie entre Byzance et l'islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. — Lisbonne, 1980, 490.

⁹ Ibn Isfandiyar. Ta'rikh-i Tabaristan / Изд. A. Ikbal (Eghbal). — Teheran, 1941, 266; пер.: С.М. Алиев. О датировке набега руссов, упомянутых Ибн Исфандиаром и Амоли // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. II / Изд. А.С. Тверитинова. — М., 1969, 316—321, см. с. 317—318. Из нашего дальнейшего анализа вытекает, что этот поход имел место не позднее начала 870-х годов.

¹⁰ Иларион. Слово о законе и благодати / Изд. А.М. Молдован. — Киев, 1984, см. указатель на с. 215.

¹¹ См. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. I. — Киев, 1966. — С. 49—52, № 13.

¹² Слово о полку Игореве: изд. Д.С. Лихачев, под ред. В.П. Адриановой-Перец. — М.; Л., 1950. — С.30.

¹³ Львов А.С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — С. 198—200.

¹⁴ Добродомов И.Г. Западная и восточная титулatura в древнерусской письменности // Древняя Русь и Запад. — М., 1996. — С. 44—45.

¹⁵ Constantinus Porphyrogenitus // De ceremoniis, II, 48, изд. J.J. Reiske. — Bonn, 1829. Р. 690—691.

¹⁶ Golden P.B. The Question of the Rus' Qaganate. — AEMA 2, 1982, 77—99, см. с. 87, сп. 97.

¹⁷ Golden (см. прим. 16). Гипотезе Голдена о местонахождении русского каганата противоречит крайне незначительное количество скандинаво-русских древностей IX в. бассейне Оки. Концепцию вассального каганата принимает М. Богачек (Гольдельман): О диархии в Древней Руси (IX—X вв.) // Jews and Slavs. 3. — Иерусалим, 1995, 69—87, который, однако, помешает русский каганат на восточном побережье Черного моря, в Тмутаракани; однако идея о каком бы то ни было русском поселении на Черном море в IX в. совершенно устарела, и, как устно сообщил мне автор, в настоящее время он и сам уже не настаивает на этой гипотезе.

¹⁸ Prisak O. The Origins of Rus. — Cambridge Mass., 1981, 28, 171—173, сп. с. 582—583.

¹⁹ А.З.В. Тоган установил связь между хазарской династией и тюркским кланом Ашина на основе интерпретации отрывка из «*Hudud al-alam*», которая, как решительно заявил знаком этого текста В. Минорский (Addenda to the *Hudud al-Alam* // Bull. of the School of Oriental and African Studies. — 1955. — 17. — P. 250—270, см. с. 260—261), не выдерживает филологической критики. Наличие родственных связей между хазарами и Ашина вслед за другими отверг и А.П. Новосельцев: Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 55, 61, 134—135. В переводе данного отрывка, опубликованном в одной из недавних работ (Государство и государственность у хазар: власть хазарских каганов // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. — М., 1993. — С. 211—233, см. с. 223) П.Б. Гольден сопроводил ссылку на Ашина двумя вопросительными знаками и не стал уже использовать ее при анализе вопроса о власти каганов.

²⁰ Новосельцев А.П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. — 1982. — Вып. 4. — С. 150—159. Наш обзор следует дополнить работой: Arrignon J.-P. Remarques sur le titre de kagan attribué aux princes russes d'après les sources occidentales et russes des IX—XI s. // Zborník radova Vizantoloskog instituta. — 1984. — 23. — P. 63—71, в которой полностью отвергается идея русского каганата и утверждается, что каганом Бертиных Анналов был не кто иной, как сам хазарский правитель; этот подход, имевший сторонников в XIX в. — см.: Васильевский В.Г., прим. 21 (ниже), CXVII, — может выдвигаться лишь в случае игнорирования «Анонимной записки».

²¹ Васильевский В.Г. Русско-византийские исследования: Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Перепечатано в его же: Труды, III. — СПб., 1915. Необходимо подчеркнуть, что, по мнению В.Г. Васильевского, нападение, описанное в житии св. Стефана, имело место в первой половине X в. (там же, CCLXXIV). Он никогда не утверждал, как

делают некоторые современные исследователи, ссылаясь на его авторитет, что это событие в действительности произошло около 800 г.

²² Vasiliev A.A. The Russian Attack on Constantinople in 860. — Cambridge Mass., 1946. — P. 81—83.

²³ Васильевский В.Г. (см. прим. 21), LXXXVIII—CVIII.

²⁴ См. Markopoulos A. La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius // Jahrbuch Österreichischer Byzantinistik (JOB). — 1979. — 28. — P. 75—82, который считает, что вставка была сделана «в стиле Фотия» (там же библиография).

²⁵ Sevcenko I. Hagiography of the Iconoclast Period // Iconoclasm / изд. A. Bryer и J. Herrin. — Birmingham, 1977. — P. 113—131, см. с. 122—124 (перепечатано: Его же. Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World. — London, 1982. — № 5, с дополнением, опровергающим доводы А. Markopoulos); cp. Efthymiadis St. On the Hagiographical Work of Ignatius the Deacon // JOB. — 1991. — 41. — P. 73—83; Markis G. Ignatios Diakonos und die Vita des hl. Gregorios Dekapolites. — Stuttgart; Leipzig, 1997. — 20; Mango C. The Correspondence of Ignatios the Deacon (CFHB 39). — Washington, 1997, 17—18; Efthymiadis St. The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon (BUG 1698). — Aldershot, 1998, 47.

²⁶ Treadgold W. Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus' // Proc. of the Int. Congr. Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine (Harvard Ukrainian Studies 12/13, 1988/1989) / Eds. O. Pritsak, I. Sevcenko. — Cambridge Mass., 1990, 132—144, датирует нападение руси 818—819 гг., не приводя убедительных аргументов. C. Mango (1997) и St. Efthymiadis (1998) (прим. 25) считают 830 г. terminus ante quem для написания жития, объясняя это следующим образом. Житие св. Георгия Амастридского — первое агиографическое сочинение его автора, который указал, что его подтолкнули к написанию жития, хотя он еще не набрался опыта и не опубликовал ничего такого, что давало бы ему право взяться за выполнение столь ответственного задания, изд. Васильевский В.Г., с. 2, стр. 1—3 (§ 1). Однако в житии патриарха Никифора, большом сочинении Игнатия, созданном после возобновления иконопочитания, возможно, содержится намек на то, что первые наброски к нему были сделаны вскоре после смерти Никифора (828) — согласно Манго (там же, 10), около 830 г.; в таком случае, последняя дата оказывается terminus ante quem для написания жития св. Георгия. Но эти рассуждения недоказательны. У нас нет уверенности даже в самом существовании некоего «first draft» жития Никифора, не говоря уже о его датировке. И даже если Игнатий тайком делал какие-то записи, намереваясь в будущем прославить Никифора как борца с иконоборчеством, вряд ли о них могло быть известно тем, кто заказал ему житие св. Георгия, где об иконоборчестве нет и речи. Важно то, что до жития св. Георгия он не написал и не опубликовал ни одного агиографического произведения.

²⁷ Изд. Васильевский В.Г., с. 64, §43.

²⁸ Cumont F. Anecdota Bruxellensia I: Chroniques byzantines du manuscrit 11376 (Recueil des travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres 9). — Gand, 1894, 33.

²⁹ Worley J. The Date of Photius' Fourth Homily // Byzantinoslavica. — 1970. — 31. — P. 50—53. Дата ухода русских, вытекающая из рассуждений Вортли, — конец июля — кажется предпочтительнее по сравнению с 25 июня, поддержаным, в частности, Г.Г. Литавриным: Византия и Русь в IX—X вв. // История Византии. II. — М., 1967 — С. 226—236, с. 229 (библиография на с. 444), который отмечает в синаксариях прекращение осады Константинополя арабами, см. Васильев (прим. 22), 206—210. Васильев придерживается гипотезы, согласно которой русское нашествие продлилось почти год — с 18 июня 860 г. по 5 июня 861 г., но эта идея в настоящее время уже не имеет сторонников.

³⁰ Согласно житию патриарха Игнатья, написанному Никитой Пафлагоном, патриарх, живший в изгнании на острове Теребинтос, едва не стал жертвой бесчинств, устроенных русью (Patrologia Graeca, 105, 516—517).

³¹ Photius // Hom. IV, III, изд. B. Laourdas. — Thessaloru'que, 1959. — P. 43—44; пер. Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople. — Cambridge Mass., 1958, 100—101 и прим. 24.

³² Photius // Hom. III, 1—2, изд. Laourdas, 29, 1. 2 и 34, 1. 6—7; пер. Mango, 82 и 88.

³³ См., например: Маврикий, Стратигикон, XI, 1—2, изд. G.T. Dennis (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17). — Вена, 1981. — 360 с.

³⁴ Photius, Hom. III, 3, изд. Laourdas, 35, 1. 30; пер. Mango, 91.

³⁵ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1980. — 81 с. Автор дает обширный библиографический обзор первых упоминаний о руси в источниках.

³⁶ Lohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticanino graeco 676 supersunt, / изд. P. de Lagarde, Abhandlungen der hist.-phil. Classe der kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 28, 1881, 208. Пренебрежительное отношение к пехотинцам возникло в VI в.; рассуждения по этому поводу содержатся в работе: Menas patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus / изд. C.M. Mazzucchi. — Milano, 1982, cp. C. Zuckerman. Le roi au cheval blanc. La première réaction byzantine à l'expansion franque // La noblesse romaine et les chefs barbares du III au VII siècle / изд. F. Vallet и M. Kazanski. — Paris, 1995. — P. 55—56.

³⁷ *Theophanes Continuatus* / Изд. I. Bekker. — Bonn, 1838, 196.

³⁸ *Georgius Monachus Continuatus* / изд. I. Bekker. — Bonn, 1838. — P. 826—827; *Léon Grammaticus* / изд. I. Bekker. — Bonn, 1842. — P. 240—241; *Theodore de Melitene* / изд. Th. Tafel. — Munich, 1859. — P. 168; ср. *Symeon Logothetes* / изд. I. Bekker. — Bonn, 1838. — P. 674—675.

³⁹ Составление «Хроники» датируется серединой XI в.; *C. de Boor. Der Angriff der Rhos auf Byzanz* // *BZ*. — 1895. — 4. — S. 445—466, см. 464—465, и *П. Шрайнер. Miscellanea byzantino-russica* // *BB*. — 1991. — 52. — S. 151—160, см. с. 152, напротив, считают, что рассматриваемое сообщение восходит ко времени царствования Михаила III, с чем мы не можем согласиться.

⁴⁰ *De Boor* (см. прим. 39), 462—464; *Mango* (см. прим. 31), 76—80 (цит. фразу см. в прим. 23). Оба автора признают, что молчание Фотия исключает гипотезу о том, что возвращение Михаила III или буря произошли до снятия осады.

⁴¹ *Nicolai I. Papae epistolae* / изд. E. Perels // *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae VI. (Karolini eavi IV)*. — Berlin, 1925. — S. 479—480, ср. с. 454, прим. 2. Сначала папа описывает унижения, которые Империи пришлось перенести со стороны арабов (*certe non Cretam invasimus, non Sicilian exterminavimus, non innumeris Graecis subiectas provincias obtinuimus*), затем переходит к более недавнему событию: *postremo non ecclesias sanctorum intersectis numerosis hominibus ac suburbana Constantinopoleos, quae et muris eius contigua sunt, incendimus*. Это описание очень точно соответствует рассказу о нападении руси у Фотия. Попытка Де Боора (см. прим. 39), 460—461, приписать эту атаку арабам (которые не приближались к стенам Константинополя с начала VIII в. и, в отличие от руси в 860 г., не проявляли особой жестокости по отношению к церквям) продиктована исключительно желанием защитить версию хроник о том, что византийское войско все-таки нанесло поражение руси; против см. Васильев (прим. 22), 61—62, который показал, между прочим (с. 52—54), что словом *pagani* у Николая I и в других текстах той эпохи обычно обозначаются норманны.

⁴² *Johannes Diaconus* // *Chronicon* / изд. Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, I (Fonti per la storia d'Italia 9). — Rome, 1890, 57—171, см. с. 116—117. Васильев (прим. 22), 42—63, связывает сообщения папы Николая I и «Хроники» Иоанна Диакона не с атакой 860 г., а с гипотетическим походом викингов, пришедших через Средиземное море в 861 г.; однако, как отмечает *Mango* (прим. 31), 78, прим. 17, «the occurrence of a second raid is (...) entirely undocumented».

⁴³ *Photius* / Ep. 2 // *Epistulae et Amphilochia* / изд. B. Laourdas и L.G. Westerink. I. — Leipzig, 1983, 50.

⁴⁴ *Theophanes Continuatus* / изд. Bekker, 196.

⁴⁵ *Theophanes Continuatus* / изд. Bekker, 342—343.

⁴⁶ Один из сторонников этого тезиса — А. Авенариус: Христианство на Руси в IX в. // *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.—11. Jahrhundert* / изд. V. Vavrinek. — Prague, 1978. — P. 301—315.

⁴⁷ Ср. Литаврин Г.Г. Ведение христианства в Болгарии (IX — начало X в.) // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М., 1988, 30—67, см. с. 55.

⁴⁸ См. Латышев В.В. Жития св. епископов Херсонских // *Записки Импер. Академии Наук по истор.-филол. отд.*, VIII, 3. — СПб., 1906. — С. 61—62. Факт заимствования Константином Багрянородным сюжета из этого источника до сих пор не отмечался.

⁴⁹ Изд. P. Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken. II (CFHB 12/2). — Vienne, 1977, 605, № 2 (по: *Parisinus gr. 2303*); он же (прим. 39), 155—156, предполагает хронологическую контаминацию с данными русских хроник; ср.: Havlikova L. A propos de la christianisation de la Russie au IX siècle // *Byzantinoslavica*. — 1993. — 54. — P. 102—107.

⁵⁰ Dölger (прим. 5) 60, № 493, датирует отправку архиепископа 874 г. (с вопросительным знаком); этой же даты придерживается D. Obolensky: *Byzance et la Russie de Kiev* // *Messager de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale*. — 1959. — 29. — P. 20—35 (перепечатано в его же: *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*. — London, 1971. — № 4), с. 25, который, в отличие от Dolger, принимает концепцию обращения в христианство в два этапа. Ни один, ни другой исследователь не аргументирует предлагаемую дату.

⁵¹ Florja B.N., Litavrin G.G. Christianisation of the Nations of Central and South-East Europe and the Conversion of Old Rus // *Byzantinoslavica*. — 1988. — 49. — P. 18—199, см. с. 186, отмечают в этой связи «formal and diplomatic act making it easier to obtain advantageous agreements with the ruler of the Christian state» (в данном случае, с византийским императором).

⁵² *Nicolai I Papae epistolae* / Изд. Perels, 293; ср. *Annales de Saint-Berlin*, изд. Grat и др., 113.

⁵³ Об этой, наиболее отдаленной от современной России, предположительной локализации, см.: Александров А.А. Остров russov. — СПб.; Кишинев: Стратум + ПАВ, 1997. — P. 222—224.

⁵⁴ Franklin S., Shepard J. *The Emergence of Rus 750—1200.* — Londres; New York, 1996. — Р. 27—50 (интересующие нас главы, в которых представлен новый взгляд на древнейшую русскую историю, написаны Шепардом).

⁵⁵ В последнее время в поддержку этой теории высказались: Arrignon J.-P. *Les Eglises slaves des origines au XV siècle.* — Paris, 1991, 85 (крещенные при Фотии русские были частью «варяго-славянского племени, которых византийцы поселили вдоль восточного берега Херсонеса»); Senyk S. *A History of the Church in Ukraine I.* — Rome, 1993. — Р. 19—26 (руssкие, нападавшие на Константинополь и затем принявшие крещение, проживали в Крыму); ср. Богачек (прим. 17).

⁵⁶ Так, в работе Tinenfeld F. *Der furchtbare Blitzschlag aus dem fernsten Norden. Der Angriff der Rhos auf Konstantinopel im Jahr 860 // Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)* / изд. R. Zeitler. — Uppsala, 1981, 243—250, см. с. 245.

⁵⁷ Schramm G. *Fernhandel und frihe Reichsbildungen am Ostrand Europas. Zur historischen Einordnung der Kiever Rus' // Staat und Gesellschaft in Mittelalter und Früher Neuzeit. Gedenkenschrift für J. Leuschner.* — Göttingen, 1983. — Р. 15—39, см. с. 30—32; ср.: Dvoraik F. *Byzantine Missions among the Slavs.* — New Brunswick, 1970, 266—267; и др.

⁵⁸ Vernadsky G. *Ancient Russia (A History of Russia, I).* — New Haven, 1943, переизд. 1959, 106—108, 275—278. Эта концепция появилась в русской историографии еще в XIX в., а в настоящее время самым известным ее сторонником является Б.А. Рыбаков; резкой критике ее подверг А.П. Новосельцев: «Мир истории» или миф истории? // Вопр. истории. — 1993. — Вып. 1. — С. 23—31.

⁵⁹ Насонов А.Н. («Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 44—45) сделал вывод о том, что «Русская земля» сформировалась в середине IX в. «в условиях ослабления хазарского ига»; авторы работ последнего времени склонны датировать ее появление концом VIII — началом IX в., ср.: Головко А.Б. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX — первой трети XIII века // Вопр. истории. — 1988. — Вып. 9. — С. 59—71; см. с. 59—60 и прим. 3. Понятие «Русская земля» фигурирует в летописях, написанных в конце XI в. и позже, см. работу: Кучкин В.А. «Русская земля» по летописным данным XI — первой трети XIII в. // ДГ 1992—1993. — 1995. — С. 74—100; попытки придать этому понятию точное географическое и политическое содержание до конца X в. — чисто спекулятивные.

⁶⁰ Артамонов М.И. История Хазар. — Л., 1962. — С. 290—293; Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Русь и варяги // Славяне и скандинавы. — М., 1986. — С. 189—297, см. с. 202.

⁶¹ См. Thulin A. *The Southern Origin of the Name Rus'. Some Remarks // Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)* / изд. R. Zeitler. — Uppsala, 1981, 175—183; ср.: Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX—X вв.) // Вопр. истории. — 1989. — Вып. 8. — С. 24—38, особенно с. 33—35.

⁶² Творогов О.В. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. — 1992. — Вып. 2. — С. 54—59, см. с. 55. Название статьи отсылает к теории Б.А. Рыбакова, который на основании данных поздней — Никоновской — летописи утверждал, что русских походов на Константинополь было три — в 860, 866 и 874 гг. О.В. Творогов показал, что составитель Никоновской летописи ошибочно вставил в текст несколько рассказов об одном и том же событии, заимствованных из разных источников.

⁶³ Патриаршая, или Никоновская, летопись / изд. А. Бычков, переизд. — М., 1965. — I (Полн. собр. рус. летописей 9), 9.

⁶⁴ Эта версия представлена в Русском хронографе 1512 г., Никоновской летописи (изд. Бычков, 13) и других источниках того времени, ср.: Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризы // ДГ 1995 [1997]. — С. 166—233, см. с. 175; Havlikova (прим. 49), 104.

⁶⁵ Брайчевский М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину // ВВ. — 1986. — 47. — С. 31—38 (ни один из цитированных автором текстов, где упоминается Фотий, не написан ранее конца XV в.); Его же. Літопис Аскольда: відроджена пам'ятка дав'ятого століття. — К., 1988. — Вип. 2. — С. 146—170. Теория сговора летописцев использовалась и ранее. Так, K. Ericsson. *The Early Conversion of the Rus' to Christianity // Slavonic and East European Review.* — 1966. — 44. — Р. 88—121, привлекает ее для объяснения молчания летописцев по поводу первого принятия христианства русью, инспирированного, согласно автору, Византией в эпоху иконоборчества.

⁶⁶ Callmer J. *The Archaeology of Kiev to the End of the Earliest Urban Phase // Harvard Ukrainian Studies.* — 1987. — 11. — Р. 323—364, особенно с. 325—331 (цитированная фраза на с. 327).

⁶⁷ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956. — С. 105—106.

⁶⁸ Кроноткин В.В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 111—117 (не вдаваясь в разбор полемических реплик автора в адрес В.Л. Янина, заметим, что они не всегда подтверждаются приводимым им материалом).

⁶⁹ Noonan Th. The Monetary History of Kiev in the Pre-Mongol Period // Harvard Ukrainian Studies. — 1987. — 11. — Р. 384—443, см. с. 396.

⁷⁰ Кирпичников, Дубов, Лебедев (прим. 60), с. 285, отмечают «хазарскую блокаду».

⁷¹ Zuckerman C. Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ça 836—889 // Byzantium at War (9th—12th c.). — Athens, 1997. — Р. 51—74, см. с. 65—66 (русский перевод, с приложением, в сб. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1998. — Вып. 6. — С. 663—688).

⁷² См. Мачинский Д.А. О месте Северной Руси в процессе сложения Древнерусского государства и европейской культурной общности // Археологическое исследование Новгородской земли / изд. Г.С. Лебедев. — Л., 1984. — С. 5—25; ср.: Его же. О роли финноязычного населения бассейнов Волхов и Великой в сложении этносоциума «Русь» (VIII—XI вв.) // Современное финно-угроведение. Опыт и проблемы. — Л., 1990. — С. 110—120 (перечень географических пунктов, относимых к русскому каганату, см. на с. 111).

⁷³ См. обзор: Новосельцев А.П. и др. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 397—408.

⁷⁴ Повесть временных лет / изд. Д. Лихачев. — М., 1950. I, 18; ср. Sorlin I. Les premières années byzantines du Récit des Temps Passés // Revue des études slaves. — 1991. — 63. — Р. 9—18.

⁷⁵ Кирпичников А.Н., Лебедев Г.С., Булкин В.А., Дубов И.В., Назаренко В.А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА. — 1980. — Вып. 160. — С. 34—37, см. с. 27; по мнению авторов, Ладога была преимущественно славянским городом.

⁷⁶ Рябинин Е.А., Черных Н.Б. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя ста-роладожского Земляного городища в свете новых исследований // СА. — 1988. — № 1. — С. 72—100, см. с. 90—91, ср. Рыбаков Б.А. «Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1993. — С. 304—306, автор своеобразно (см. выше, прим. 62) комбинирует данные ПВЛ и Никоновской летописи.

⁷⁷ Черных Н.Б. Дендрохронология Ладоги (раскоп в районе Варяжской улицы) // Средневековая Ладога. — Л., 1985. — С. 117—122, см. с. 121—122.

⁷⁸ Кузьмин С.Л. Ярусная стратиграфия нижних слоев Староладожского городища // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии (Памяти В.Д. Белецкого). I. — СПб.; Псков, 1997. — С. 343—358, см. с. 349—350.

⁷⁹ Мачинский Д.А. Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси // Русский Север. Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. — Л., 1986. — С. 3—29, см. с. 27.

⁸⁰ Shepard // Franklin and Shepard (прим. 54), с. 56—59. В качестве примера подобных конфликтов Шепард приводит захват Киева и убийство Олегом Аскольда и Дира; однако эта война на Днепре не могла, разумеется, спровоцировать разрушений на севере. Каганат, в представлении Шепарда, продолжал существовать и после переноса столицы в Киев, по крайней мере, до первой половины X в. (см. с. 68, 121, 133).

⁸¹ Кирпичников А.Н., Носов Е.Н. Раннесредневековая Ладога по данным новых историко-археологических исследований // Древности Поволжья. — СПб., 1997. — С. 5—25, см. с. 10—11.

⁸² Кирпичников А.Н., Назаренко В.А. Деревянные сооружения Старой Ладоги по раскопкам 1984—1991 г. // Древности Поволжья (прим. 81), с. 63—82, см. с. 66—67.

⁸³ См. Н.Б. Черных (прим. 77); С.Л. Кузьмин (прим. 78) на с. 345 приводит сравнительную таблицу стратиграфических схем, предложенных исследователями. А.Н. Кирпичников и В.А. Назаренко (прим. 82), с. 65, датируют этот же слой второй половиной IX в., точнее, 855—890 гг., вследствие чего он оказывается «разрезанным» пожаром. Если археологическое обоснование этой периодизации не очевидно, то ее историческая логика ясна. А.Н. Кирпичников отождествляет князя Рюрика с Рориком Ютландским (см. ниже, прим. 92), который, по мнению сторонников этой гипотезы, прибыл в Ладогу в 855 или 856 г. (ср. Вернадский [прим. 58], с. 339). А.Н. Кирпичников (прим. 82), с. 11, также стремится связать появление парцелл с деятельностью Рюрика, которая, по мнению большинства исследователей, развернулась после пожара. Создавая «гибридный» слой, А.Н. Кирпичников связывает Рюрика Рорика с парцеллами.

⁸⁴ О «большом доче», построенном с использованием частей ладынь, см. Рябинин и Черных (прим. 76), с. 91—93. Историю градостроительства в Ладоге легко можно проследить благодаря планам построек. горизонт за горизонтом, опубликованным Кузьминым (прим. 78), см. с. 350—352.

⁸⁵ См.: Носов Е.Н. Новогородское (Рюриково) Городище. — Л., 1990. — С. 53 (дендро-даты), 91—93, 98—100 (монетные находки), 147 (датировки, полученные с помощью углеродного анализа), 149 (появление гончарной керамики); Горюнова В.М. Развитие раннегончарного комплекса и дендрохронология Рюрикова городища // Древности Поволжья (прим. 81), с. 153—175, см. с. 168—169, 174.

⁸⁶ Последние результаты исследований изложены в работе: Богуславский О.И., Щеглова О.А. Новые исследования комплекса памятников у д. Городище // Ладога и Северная Европа // Вторые чтения памяти Анны Мачинской. — СПб., 1996. — С. 57—61; ср.: Мачинский Д.А., Панкратова М.В. Саги о древних временах, ладожская эпическая традиция и локализация Алаборга; там же. — С. 47—57.

⁸⁷ См. Носов Е.Н., Плохов А.В. Холопий Городок на Волге // Древности Поволжья (прим. 81). — С. 129—152.

⁸⁸ Кузьмин С.Л., Тарасов И.И. Раскопки поселения Новые Дубовики в 1998 г. // Ладога и эпоха викингов // Четвертые чтения памяти Анны Мачинской. — СПб., 1998. — С. 55—58.

⁸⁹ См. Петренко В.П., Шитова Т.Е. Любшанское городище и средневековые поселения Северного Поволжья // Средневековая Ладога (прим. 77). — С. 181—191.

⁹⁰ Белецкий С.В. Начало Пскова. — СПб., 1996. — С. 32—33, 57.

⁹¹ Впрочем, историчность братьев Рюрика защищает G. Schramm. Die erste Generation der altrussischen Fürstendynastie. Philologische Argumente für die Historizität von Rjurik und seinen Brüdern // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1980. — 28. — Р. 321—333.

⁹² Идею о тождественности Рюрика и Рорика, впервые высказанную в XIX в., воскресил Б.А. Рыбаков и поддержал, среди прочих, А.Н. Кирпичников: Сказание о призвании варягов. Анализ и возможности источника // Первые скандинавские чтения. — СПб., 1997. — С. 7—18 (с библиографией вопроса); недавно эту идею еще раз отвергли: Nazarenko A. Rjurik, и Riis Th. Rorik // Lexikon des Mittelalters. VII. — München, 1995. — S. 880, 1026.

⁹³ Ипатьевская летопись / Изд. А.А. Шахматов. — СПб., 1908 (Полн. собр. рус. летописей 2), переизд. с предисловием Б.М. Клосса. — М., 1998, 14.

⁹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Изд. А.Н. Насонов. — М.; Л., 1950, 106; Повесть временных лет / изд. Д. Лихачев, 18 (с комментариями ad /oc.).

⁹⁵ См. комментарий Д. Лихачева. Повесть временных лет. II. — С. 244—245 (по А.А. Шахматову). Сторонником «ладожской» версии является L. Muller: Die «dritte Redaktion» der sogennanten Nestorchronik // Festschijl fur Margarete Wolnter zum 70. Geburtstag / Изд. P. Brang. — Heidelberg, 1967. — S. 173—186, см. с. 179—182; ср. Гринев Н.Н. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях в Новгородской первой летописи) // История и культура древнерусского города. — М., 1989. — С. 31—43.

⁹⁶ Этот подход, опирающийся на труды А.А. Шахматова, развивает Е.Н. Носов в работе «Происхождение легенды о призвании варягов и Балтийско-Волжский путь» // Древности славян и финно-угров / Изд. А.Н. Кирпичников и Е.А. Рябинин. — СПб., 1992. — С. 100—105.

⁹⁷ Булкин В.А., Мачинский Д.А. Русь конца VIII—начала X вв. на Балто-Волжском и Балто-Донском путях // Финно-угры и славяне (Проблемы историко-культурных контактов). — Сыктывкар, 1986. — С. 13—25, см. с. 19: по мнению авторов, датировка пожара — «блестящее подтверждение» летописной хронологии. Относительно взглядов Е.А. Рябинина и Н.Б. Черных см. выше, прим. 76.

⁹⁸ Некрополь в урочище Плакун близ Ладоги, где, как часто предполагают, захоронены дружинники Рюрика, состоит из 20 курганов, из которых 15 раскопаны археологами, см.: Назаренко В.А. Могильник в урочище Плакун // Средневековая Ладога (прим. 77), с. 156—169. Деревянная погребальная камера дает дендродаты от 880 до 900 г. Тем не менее Дубов, Кирпичников, Лебедев (прим. 60), с. 194, датируют это захоронение «около 880 г.», из очевидного стремления приблизиться к традиционной дате прихода Рюрика.

⁹⁹ Noonan Th.S. The First Major Silver Crisis in Russia and the Baltic. — P. 875—900 // Hikuin. — 1985. — 11. — P. 41—50; Его же. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age // Harvard Ukrainian Studies. — 1992. — 16. — P. 237—259; ср. Brather S. Frühmittelalterliche Dirham-Schatzrunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive // Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. — 23/34. — 1995/1996 [1997]. — P. 73—153.

¹⁰⁰ Причины кризиса по-прежнему ищут за пределами русских земель, не задумываясь о внутренней ситуации. См. по этому поводу: Мачинский, 1984 (прим. 72), с. 19, и Носов (прим. 96), с. 103, который, впрочем, справедливо отвергает выдвигаемую некоторыми исследователями идею о том, что Рюрика призвала «конфедерация» славянских и финских племен.

¹⁰¹ Noonan, 1992 (прим. 99). — С. 250.

¹⁰² См. Zuckerman (прим. 71). — С. 61—62.

¹⁰³ См. Sorlin I. Voies commerciales, villes et peuplement de la Rôsia au Xe siècle d'après le De administrando imperio de Constantin Porphyrogénète // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / Éd. M. Kazanski, A. Nercessian, C. Zuckennan (Réalités byzantines 7). — Paris, 2000. — S. 337—355, см. с. 352—353.

¹⁰⁴ Идею о столкновении двух миграционных волн, скандинавской и славянской, на севере современной России выдвинул М.И. Артамонов: Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — 3. — С. 271—290, ср. Горский А.А. К вопросу о роли норманнов в складывании Киевской Руси (по поводу книги К. Хеллера «Норманны в Восточной Европе») // Russia Mediaevalis. — 1997. — 9. — С. 129—135, особенно с. 133 (с библиографией).

¹⁰⁵ *Gensios* / изд. A. Lesmueller-Werner и I. Thura (CFHB 14). — Berlin; New York, 1978. — С. 69.

¹⁰⁶ *Theophanes Continuatus* / изд. Bekker. — P. 162—163.

¹⁰⁷ *Léon Grammaticus* / изд. I. Bekker. — С. 238; *Georgius Monachus Continuatus* / Изд. Bekker. — С. 824; *Theodore de Melitene* / Изд. Tafel. — С. 166—167 (у всех трех представлен один и тот же рассказ).

¹⁰⁸ *Symeon Magister* / изд. Bekker. — С. 664—666.

¹⁰⁹ *Genesios* / Изд. A. Lesmueller-Werner и I. Thurn. — С. 61; *Georgius Monachus Continuatus* / Изд. Bekker. — P. 821 и *Leon Grammaticus* / Изд. I. Bekker. — P. 235.

¹¹⁰ См., в частности, *Cankova-Petkova G. Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme* // *Byzantinobulgaria*. — 1973. — 4. — S. 21—39, 29.

¹¹¹ Боевые действия продолжались, по крайней мере, до конца октября, см.: *Vasiliev A. Byzance et les Arabes* (фр. изд. подготовили Н. Grégoire, M. Canard, C. Nallino, E. Honigmann, Cl. Backvis). — Bruxelles, 1935. — P. 249—256.

¹¹² *Photius* // Ep. 2, изд. Laourdas-Westerink, I, 41, 1. 51.

¹¹³ *Nicetas Paphlagon* // *Vie du patriarche Ignace*. — *Patrologia Graeca*. — P. 105, 525.

Одержано 23.07.2002

K. Цукерман

ДВА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Традиційні хронологічні межі початкового періоду руської історії роздуті, але разом з тим надзвичайно вузькі. До виникнення Русі Київської руська державність пережила два етапи формування. Перший етап — це 30—70-ті роки IX ст., другий припадає на час від приходу на Русь Рюрика у 895 р. до початку X ст. На той час її політичний центр переміщується в Середнє Подніпров'я. На першому етапі своєї державності це об'єднання мало назву «Руський каганат» і знаходилося в басейні Волхова. Столицею цього утворення була Ладога. На початку 70-х років IX ст. унаслідок невідомої міжплемінної війни каганат було зруйновано. На зміну каганату прийшло нове об'єднання на чолі з Рюриком, центром якого, як можна вважати, був Новгород (Рюриково городище). Назва держави при цьому не змінилася.

Якщо запропонована концепція вірна, то початковий етап історії Давньої Русі потрібно докорінно переглянути.

C. Zukerman

TWO STEPS OF THE FORMATION OF THE ANCIENT RUS STATE

Traditional chronological bounds of the initial period of Rus history are exaggerated but at the same time very narrow. Before the Kyiv Rus forming Rus State system had two stages of its formation. The first step falls on the 30th—70th years of the 9th century, the second one dates to the time from coming Rurik to Rus in 895 to the beginning of the 10th century. At that time its political center was transferred to the area of the Middle Dnieper. On the first step of forming its State system this union was named as the Rus khanate and was located in the Volkhov river basin. The capital of this union was Ladoga. At the beginning of the 70th years of the 9th century as a result of unknown intertribal war the khanate appeared to be destroyed. The new union which was headed by Rurik came up to take destroyed khanate place. Its center as we can consider was Novgorod (Rurik's hillfort). The name of state wasn't changed.

If the proposed conception is true, the initial step of Ancient Rus history must be thoroughly reconsidered.

РУСЬ ИЗНАЧАЛЬНАЯ

В статье рассмотрена новая концепция, касающаяся начальных этапов происхождения и формирования Руси. На основании критического разбора аргументов, приведенных К. Цукерманом, изложена критика основных положений концепции.

Историография темы происхождения Руси необычайно широка. Интерес к ней постоянен в отечественных и зарубежных исследованиях. И кажется все, что можно было сказать, уже сказано, а на долю нынешнего поколения историков осталась лишь трудная проблема выбора. Но как свидетельствует статья К. Цукермана, согласиться с такой участью оно не может и выносит на суд читателей свое особое мнение. В данном случае достаточно амбициозное, претендующее на пересмотр всей начальной истории Древней Руси.

Тезисно концепция К. Цукермана выглядит следующим образом. До образования Руси Киевской русская государственность пережила два этапа своего формирования. Первый приходится на 30—70-е годы IX в., второй — от прихода на Русь Рюрика в 895 г. до начала X в., когда ее политический центр перемещается в Среднее Поднепровье. На первом этапе государственное образование называлось Русским каганатом, находилось в бассейне Волхова, а столицей была Ладога. В начале 70-х годов IX в., в результате какой-то неизвестной межплеменной войны, каганат оказался разрушенным, а на смену ему пришло новое образование во главе с Рюриком. Центром его, можно думать, был Новгород (Рюриково городище), названием — все та же Русь. Правда, теперь это уже был, как будто, не каганат. В заключение автор замечает, что «если эта концепция верна, то начальная история Древней Руси должна быть в корне пересмотрена».

Какими же аргументами К. Цукерман поддерживает свою сенсационную концепцию, и все ли они оригинальны? Оказывается, не все — многие позаимствованы у предшественников, что называется, по методу предпочтения. Русский каганат основали шведы, которые обрели названия «Ros», «Rus», «Русь» от финского слова «Ruotsi». Что касается географической локализации каганата, то автор придерживается гипотезы Д.А. Мачинского, располагавшего его на севере, в бассейне Волхова. Все остальные мнения на этот счет во внимание не принимаются, поскольку будто бы не выдерживают критики. Чьей критики? Разумеется, не К. Цукермана, но тех исследователей, с которыми он солидарен. Идея автохтонного происхождения названия «Русь» от иранского «Rhos» (*Rosomoni*, *Roxolani*), которую обосновывали в свое время Г. Вернадский, Б. Рыбаков и другие историки, для К. Цукермана неприемлема по той причине, что ее подвергли резкой критике Е. Мельникова и В. Петрухин. А неприятие Руси на Днепре в IX в. основывается на отсутствии здесь скандинавских древностей того времени. При этом автор почему-то ссылается не на результаты исследований украинских археологов, а на критический обзор их работ, выполненный И. Каллмером.

Понимая, что рассуждения о Русском каганате в бассейне Волхова будут хоть чего-нибудь стоить, если удастся доказать, что Киев в то время и вовсе не существовал, К. Цукерман значительную часть своей статьи посвящает именно этому доказательству. Причем он не пытается разобраться в киевских древностях сам, а ссылается на авторитет своих предшественников. Ему, в частности, импонирует мнение И. Каллмера, что начало самого раннего «урбанистического» этапа в истории Киева приходится на 80-е годы IX в. и что этот век — один из наименее интересных периодов в истории данной издревле заселенной местности.

Давно уже замечено, что менее всего интересно нам то, чего мы не знаем. Если бы И. Каллмер, а вслед за ним и К. Цукерман потрудились изучить труды

киевских археологов, то они бы увидели, что культурные слои Киева, датирующиеся VIII—IX вв., обнаружены на значительной площади, исчисляющейся десятками гектаров. Дендродата одной из построек Подола — 887 г. — вовсе не является доказательством начала урбанистического этапа в истории Киева. Просто археологам посчастливилось обнаружить остатки одной из сохранившихся его ранних построек. Она стояла на культурном слое, который образовался в течение VIII—IX вв., содержал керамику, изготовленную на круге так называемого курганныго типа, и лепную. Если исходить только из дендродат, то придется признать, что в Верхнем Киеве урбанистический этап вообще не наступил, ведь там археологическое дерево не сохранилось вовсе. Да и подольское ископаемое дерево нам удалось обнаружить только в 70-х годах XX в.

Второе важное доказательство «небытия» Киева в IX в. — якобы отсутствие на его территории восточных монет двух последних третей IX в. Здесь К. Цукерман ссылается на мнение Т. Нунана, утверждающего отсутствие торговых связей между Киевом и Востоком ранее 900 г.

Следует отметить, что вывод этот не нов: лет за 30 до Т. Нунана он был сделан М.К. Каргером¹. Согласно ему, распространенное до недавнего времени положение о том, что киевские клады восточных монет охватывают период с конца VIII до начала X в., не соответствует действительности. Никаких кладов VIII и даже IX вв. в Киеве не найдено. Все они зарыты в землю в первой половине X в. Именно в то время, как полагал М.К. Каргер, и устанавливаются прочные связи Киева со среднеазиатским Востоком².

Мне уже приходилось писать об этом необъяснимом заблуждении М.К. Каргера и последовавших за ним нумизматов³. Для характеристики торговых связей Киева с Востоком важным является не столько время зарытия кладов, сколько даты самих монет. Редко какой клад состоит из одновременных монет, большей частью эти ценности собирались, изменяя свой состав под воздействием рынка, на протяжении нескольких столетий. Последняя монета в кладе указывает не столько на дату его зарытия, сколько на то, что с того времени он больше не пополнялся новыми монетами. Считать, что время поступления всех монет в Киев должно определяться датой позднейших, методически неверно. В Киеве найден клад, в котором среди 200 медных куфических монет VIII—X вв. было несколько поздних, датируемых XIII в.⁴. Характерно, что и одиночные находки арабских монет (в культурных слоях и погребениях) также датируются VIII—X вв. Без признания существования наложенных торговых связей Киева с Востоком в VIII—X вв. (наибольшее число монет относится к IX — началу X в.), о чем свидетельствуют и восточные авторы, подобная закономерность нумизматических находок не может быть удовлетворительно объяснена. Даты кладов указывают не на установление прочных связей Киева с Востоком, а скорее на их прекращение.

Таким образом, на основании находок восточных монет на территории Киева нет и малейшей возможности утверждать о каком-то экономическом вакууме в Среднем Поднепровье во второй половине IX в. Наличие связей Киева с Востоком в VIII—X вв. подтверждают другие находки, в том числе салтовская керамика, выявленная в жилище VIII—IX вв. и в культурном слое Подола, а также обнаруженный могильник с катакомбными погребениями в пределах «города Ярослава».

Еще менее убедителен аргумент, согласно которому говорить о Южной Руси IX в. не позволяет полное отсутствие каких-либо скандинавских находок ранее X в. в Киеве и на всем Среднем Поднепровье. Не правда ли, интересная логика рассуждений? Сначала априори принимается вывод о том, что русы — это шведы, а затем отсутствием следов этих самых шведов в Киеве ранее X в. доказывается невозможность нахождения здесь и Руси.

Объективности ради, следует сказать, что не все так безнадежно. Скандинавские следы IX в. в Киеве все же имеются, в том числе и в захоронениях. Это так называемые скорлупообразные, а также кольцевые фибулы с длинными и обычными иглами, которые датируются IX—X вв. Однако, причем здесь русь? В летописи северных пришельцев называют варягами. Чудесное их превращение в русов происходит только после прихода в Киев.

На Киев Олег выступил «поимъ воя многи, варяги, чюль, словъни, мерю,

весь, кривичи». После овладения Киевом Олег провозгласил его «матерью городам руским», а северная дружина получила наименование руси. «И съде Олегъ княжа въ Киевъ ... И быша у него варязи и словьни и прочи прозвашася русью»⁵.

Летописец и позже будет четко отличать русь от варягов и даже новгородских словен. В 1015 г. Ярослав выступил из Новгорода на Киев с тысячью варягов и тремя тысячами других воинов. Навстречу ему из Киева вышел Святополк «пристрои бещисла вои, Руси и печенъгъ»⁶. После утверждения в Киеве уже Ярослав становится обладателем руской дружины. Для похода против Святополка и Болеслава он «совокупил Русь, и варяги, и словьнь»⁷.

Из этих и других летописных известий видно, что варяги не приносили на юг новое название, но обретали его здесь. Оно для Среднего Поднепровья было органичным со временем древних «росов». Арабские географы в IX в. постоянно упоминают русов как обитателей южных регионов восточнославянского мира. Аль-Хорезми в сочинении «Книга картин земли», написанном между 836—847 гг., упоминает реку Друс (Днепр — Днепр), которая берет начало из Русской горы (Джабал-Рус). Сочинение неизвестного автора IX в. «Худуд-ал-Алам» сообщает, что «страна русов находится между горой печенегов на востоке, рекой Рутой на юге и славянами на западе. А царя их называют хакан русов»⁸.

Видимо, не случайно первые киевские летописцы называли Русским и Черное море: «А Днѣпръ втечеть в Понетьское море трети жерелами, еже море словеть Руское»⁹. Ни Ильменское озеро, ни Балтийское море такого названия не имели.

Теперь — об ильменско-волховском местоположении так называемого Русского каганата. Доказательства в пользу его существования более чем сомнительны. Ссылка на переписку византийского императора Василия I и Людовика II Италийского никак не проясняет дело. Василий говорил, что титул кагана носят верховные правители аваров, хазар и норманнов, а Людовик II отметил, что знает лишь об аварском кагане, но не заметил ни хазарского, ни норманнского. Из этого К. Цукерман делает следующий вывод: «Норманнский каган, неизвестный франкскому императору, может быть только каганом народа Rhos, упоминаемого в Берлинских Анналах».

А почему не каганом хазар, ведь последний тоже неизвестен Людовику II? К тому же, письмо императора Василия I датируется 871 г., когда, согласно К. Цукерману, Русский каганат в бассейне Волхова был уже разгромлен, а новое государственное объединение во главе с Рюриком появится только через четверть столетия.

Сведения восточных авторов позволяют говорить скорее о славяно-русском каганате, чем о норманно-славянском. Аль-Якуби упоминает государя славян (al-Sakaliba), а Ибн Хордадбех и другие арабские географы постоянно смешивали русов и славян.

Из сообщений о походах русов на Константинополь и в Закавказье можно сделать вывод о сравнительно большом их государственном образовании, располагавшем значительными людскими и материальными резервами. О малозаселенном в IX в. волховско-ильменском kraе этого не скажешь. К тому же, он находился на невероятно далеком для раннего средневековья расстоянии от Византии и Закавказья, чтобы можно было осуществить даже простое путешествие в эти страны, а не то, чтобы предпринять военную экспедицию. Странным кажется и то, что предполагаемый Русский каганат в бассейне Волхова, не отличавшийся воинственностью по отношению к своим соседям, наводил ужас на народы и страны, удаленные от него за несколько тысяч километров.

Я не знаю, корректен ли вообще вывод о Русском каганате IX в. Но если он и существовал, то находился, безусловно, не на севере, а на юге восточнославянского мира. Скорее всего, на среднем Днепре, а его политическим центром был Киев. В более поздние времена отсюда предпринимались военные походы в Крым и Византию, и именно здесь мудрые киевские книжники называли князей Владимира и Ярослава каганами, как бы воскрешая тем самым времена начальной Руси. Как свидетельствует летопись, уже с Олега русские правители именовались князьями или великими князьями.

Одним из доказательств в пользу того, что походы на Византию и ее черноморские владения осуществлялись в IX в. из Киева, служат находки в нем византийских монет. Наиболее ранние из них принадлежат императорам Михаилу III

(842—867), Василию Македоняну (867—886), а также Василию I и Константичу (876—879). Монеты названных императоров найдены и в других пунктах Среднего Поднепровья. В Ладоге или Рюриковом городище подобных свидетелей руско-византийских контактов для того времени нет. Конечно, было бы невероятно, если бы именно отсюда в продолжение 30—70-х годов IX в. осуществлялись визиты и походы русов в Константинополь.

В заключение несколько слов о несовершенстве ранней хронологии «Повести временных лет». Конечно, она относительна. В сомнениях К. Цукермана нет ничего необычного и нового. Они высказывались даже во времена Николая I, который, согласно С.М. Соловьеву, запретил подвергать критике дату основания Русского государства, указанную преподобным Нестором. Здесь уместно напомнить, что летописание на Руси велось с конца X в., а следовательно, ответственность за хронологию должны разделять вместе с Нестором и его предшественники. Это важно подчеркнуть, поскольку во многих исследованиях можно прочитать, что Нестор писал летопись в начале XII в., а поэтому не мог знать, когда произошло то или иное событие в предшествующие века. Ранняя хронология действительно нуждается в уточнении, но попытки ее пересмотра почти всегда оказываются малоубедительными. Не являются исключением и уточнения К. Цукермана. Выверка ранней хронологии на основании дендродат поселений Новгородчины или слоев пожарищ на них не может быть признана корректной, поскольку нет уверенности в том, что они хоть как-то коррелируются с летописными известиями. Обе новые даты (870 г. — гибель Русского каганата в бассейне Волхова и 895 г. — приход на Русь Рюрика) в такой же (если не в большей) мере гадательны, как и свидетельства летописи 859 г. о приходе варягов «из-за моря» и 862 г. об их изгнании.

Из изложенного выше следует, что, вопреки надеждам К. Цукермана, историкам придется все же воздержаться от коренного пересмотра начальной истории Руси.

¹ Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1959. — Т. I. — С. 116—126.

² Там же. — С. 123—124.

³ Толочко П.П. Древний Киев. — Киев, 1983. — С. 165—166.

⁴ Тизенгаузен В. О кладе куфических монет, найденном в Киеве в 1803 г. // Археологический вестник. — М., 1817. — С. 198.

⁵ Повесть временных лет (далее ПВЛ). — М.; Л., 1950. — Ч. I. — С. 20.

⁶ Там же. — С. 96.

⁷ Там же.

⁸ Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 399.

⁹ ПВЛ. — Ч. I. — С. 12.

Одержано 14.10.2002

П.П. Толочко

РУСЬ СПОКОНВІЧНА

Історіографія теми походження Русі надзвичайно широка. У вітчизняних та зарубіжних дослідженнях інтерес до неї постійний. Концепція, запропонована К. Цукерманом, претендує на перегляд усієї початкової історії Древньої Русі. При цьому більшість аргументів автор запозичив у попередників, що називається, за методом віддання переваги. Критичний аналіз їх свідчить, що, всупереч надіям автора концепції, історикам доведеться все ж утриматися від корінного перегляду початкової історії Русі.

P.P. Tolochko

THE PRIMORDIAL IS THE RUS

The historiography of the Rus origin question is extraordinary general. Native and foreign researchers show interest in this subject constantly. Propounded by C. Zuckerman conception aspires to reconsideration of the whole of Ancient Rus origin history.

Moreover, the author takes the main part of arguments out of predecessor's books, so to say, by the preference method. Their critical analysis is evidence that, nevertheless, historians should keep from fundamental reconsideration of the origin history of Rus counter to author's prospects of it.

Нові відкриття і знахідки

М.Ю. Трейстер,
В.М. Зубар, А.В. Строкова

ДВІ СВИНЦЕВІ ПЛАСТИНИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ДУНАЙСЬКОГО ВЕРШНИКА З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Публікацію присвячено двом свинцевим пластинам культу дунайського вершника з колекції С.М. Платонова, які зберігаються в Національному музеї історії України.

У липні 2001 р. Національному музею історії України відомий український збирач старожитностей С.М. Платонов подарував частину речей зі своєї колекції, серед яких були дві свинцеві пластини, що є предметом цієї публікації¹. Вони належать до одного й того самого типу невеликих прямокутних рельєфів з напівкруглою едикулою, в яких у чотирьох горизонтальних регістрах розташовано багатофігурні композиції².

Подібні свинцеві пластини з рельєфними зображеннями вже неодноразово були предметом спеціальних досліджень³. Їм присвячено корпус пам'яток культу дунайського вершника, виданий Д. Тюдором⁴. Це дослідження й нині залишається найважливішим джерелом з свинцевих пластин, в якому серед іншого розглянуто проблеми іконографії пам'яток та ідеології культу⁵, а також трактовано символіку зображень на рельєфах⁶. Слід також зазначити, що після публікації корпусу Д. Тюдора в науковий обіг були введені нові знахідки свинцевих пластин з території Югославії й Австрії, а також видані раніше невідомі екземпляри, що зберігаються в музеях цих країн⁷. Останню спробу класифікації свинцевих пластин зробив порівняно недавно Р.Ф. Ертль⁸.

Свинцеві пластини, що публікуються, належать до типу B(d) за класифікацією Д. Тюдора, що об'єднує прямокутні пластини із зображенням двох вершників і богині та фігурами, представленими в чотирьох регістрах⁹, або до різних варіантів більш детальної класифікації Е. Оксеншлагера¹⁰. Річ у тім, що, незважаючи на іхню подібність, пластини, що публікуються, відрізняються пропорціями й деякими деталями. Так, передусім, на пластині 1 колони гладенькі, тоді як на пластині 2 — виті; арка на пластині 1 — ширша, з крапковим орнаментом угорі й фризом з ов знизу, тоді як арка на пластині 2 — вужча й складається тільки з ліній ов.

Свинцева пластина I прямокутної форми: висота 9,35 см, ширина 7,5—7,8 см, товщина 0,25—0,32 см. Нижній лівий кут пластини втрачено. Поверхня вкрита корозією і в кількох місцях пошкоджена гострим предметом, можливо лопатою (рис. 1). Ця пластина належить до типу I, варіанта A за класифікацією Е. Оксеншлагера¹¹. Пластини цього варіанта, як і наша, мають прямокутну форму, чотири регіstry із зображенням фігур між двома гладенькими колонами з коринфськими капітелями, які несуть арку, прикрашену орнаментом з ов, що розташований між двома крапковими фризами. У верхніх кутах пластини вміщено зображення змій.

У верхньому регістрі зображено Сола в семипроменевій короні на квадризі. Він одягнений у туніку з плащем, що розвивається, і тримає сферу й батіг у лівій руці. Його права рука піднята вгору. Обабіч від Сола зображені по великій восьмипроменевій зірці. У другому регістрі, в центрі, зображене жіноче божество, що стоїть,

© М.Ю. ТРЕЙСТЕР, В.М. ЗУБАР, Л.В. СТРОКОВА. 2003

з довгими сережками. Богиня одягнута в хітон і гіматій. Вона тримає хустку, притискуючи її до стегон обома руками. Обабіч від неї зображені вершники. Кінь, зображений ліворуч, топче копитами розпростертого на спині чоловіка, що лежить горілиць, тоді як зображений праворуч кінь стоїть на рибі. Обидва вершники, одягнуті в туніки й плащі, що розвиваються, вітають центральну фігуру піднятими вгору правими руками. За фігурою лівого вершника зображене жінку в довгому одязі з піднятою вгору правою рукою (Немезіда, за припущенням Д. Тюдора). За фігурою правого від богині вершника зображений воїн у панцирі й шоломі, який тримає щит у лівій руці, а в правій — спис наконечником униз.

У центральній частині третього регістру зображені стіл, накритий скатертиною, прикрашеною бахромою. За ним три фігури сидять на триклінії, звертаючись у бік риби в чащі, що стоїть на столі. Центральна фігура лівою рукою притискає до грудей кубок. Зліва від учасників банкету зображені ще дві оголені фігури, що наближаються до столу. Найближча до столу фігура у витягнутій правій руці тримає пальмову гілку й, очевидно, веде до стола іншу фігуру, чию праву руку вона міцно стискає. Праворуч від учасників банкету стоїть одягнений у туніку юнак, повернутий до них лицем. Він здирає шкіру або потрошує обезглавлену тварину (барана?), яка висить униз шицею на дереві. А інша людина з маскою у вигляді голови барана спостерігає за ним ззаду. Нижній регістр подає персоніфікацію чотирьох космічних елементів (повітря, землі, води й вогню). У центрі нижнього регістру зображені канфар, ліворуч — лев, праворуч — змія. За левом зображені стіл-триніжник з рибою на ньому, а позаду змії розміщений півень.

Свинцева пластина 2 також має прямокутну форму, її розміри: висота 8,2 см, ширина 7,6—7,7 см, товщина 0,2—0,35 см. Правий верхній кут і нижня частина пластини втрачені. Поверхня кородована і в кількох місцях пошкоджена гострим предметом (рис. 2). Цю пластину можна зарахувати до типу I, варіанта С за класифікацією Е. Оксеншлагера¹². Як підкреслює автор класифікації¹³, едикулу на пластинах варіанта 3 підтримують колони, прикрашені витими канелюрами. Зображення всередині едикули практично ідентичне зображенням на пластинах варіанта А, за винятком деяких деталей. Так, у кутах пластини за кожною зі змій є зображення зірки. На пластинах цього варіанта у верхньому регістрі прослідковуються задні ноги коней, які не пророблені на пластинах варіанта А. У другому регістрі фігура, яка лежить під копитами коня вершника ліворуч від богині, зображена обличчям униз. У третьому регістрі можна тільки припустити, що три фігури, зображені навколо столу, сидять на лавці або триклінії. Адже деталі лави або триклінії тут не передані. Нарешті, дуже важливими є стилістичні відмінності між

Рис. 1. Свинцева пластина 1

Рис. 2. Свинцева пластина 2

пластинами варіантів С і А. Горизонтальні регістри на пластинах варіанта С чітко не розділені, оскільки фігури в кожному з регістрів мають різну висоту. Більше того, майстер, який виконав форму для пластин варіанта С, менш майстерно розташовував фігури в просторі.

Більшість дослідників, які розглядали пластини описаних варіантів, звернула увагу на надзвичайно високу концентрацію їх знахідок в Паннонії, особливо в Среме, між Савою та Дунаєм¹⁴. Наприклад, за підрахунками Е. Оксеншлагера¹⁵, із врахованих ним 15 екземплярів пластин типу I, варіанта А 11 було знайдено в Паннонії¹⁶, 2 — у Верхній Мезії¹⁷, 1 — у Галлії¹⁸ і ще 1 пластина має невідоме походження¹⁹. Ще 2 пластини цього типу, які походять із Сірміуму, було опубліковано І. Попович²⁰.

Із врахованих Е. Оксеншлагером 18 екземплярів²¹ пластин типу I, варіанта С 12 походять із Паннонії²², 4 — з Верхньої Мезії²³, 1 — з Далмації²⁴ і ще 1 — невідомого походження²⁵. До цього слід додати не враховані Д. Тюдором і Е. Оксеншлагером пластини, що походять із Сірміуму²⁶, Накучані²⁷ та Доньї Петровац²⁸.

У науковій літературі висловлювалися припущення про те, що майстерні, в яких відливали пластини типу I, треба локалізувати в районі Срема, найвірогідніше в Сірміумі або Сісції²⁹. За підрахунками І. Попович³⁰, у районі Сірміуму було знайдено 24 екземпляри пластин типу I, представлених трьома варіантами, що дає змогу припустити їх виготовлення в місцевих майстернях.

Д. Тюдор датував прямокутні свинцеві пластини із зображеннями в чотирьох регістрах часом від епохи Северів до другої половини III ст. н. е.³¹. На думку Е. Оксеншлагера, точне датування таких пластин поки що дуже проблематичне, але на основі стилістичного аналізу їх можна зарахувати до III ст. н. е.³². А. І. Попович датує ці рельєфи першими десятиріччями III ст. н. е.³³. Для уточнення датування пластин типу I, варіанта А дуже цікавою є пластина, яку було знайдено 1860 р. під час розкопок галло-римської вілли у Манії ле Пор (департамент Верхня Сона, Франція)³⁴. Цю віллу було споруджено на початку II ст. н. е., а її руйнування за керамічним комплексом датується часом між 170 і 190 рр.³⁵. Отже, є підстави вважати часом виготовлення пластин цього варіанта кінець II ст. н. е.

Пластини з рельєфними зображеннями, що публікуються, набули досить широкого поширення у Верхній Мезії та Нижній Паннонії й пов'язані з культом дунайського вершника. Деякі дослідники вважають їх атрибутами організованої релігії, інші — свого роду іконками, амулетами та філактеріями. Відповідно, припускається виготовлення їх у регіональних майстернях або виробництво, яке було налагоджене жерцями культу³⁶. Більшість дослідників вважає, що на культ дунайського вершника, який процвітав передусім у районах розташування римських військових таборів, досить сильно вплинув мітрайзм і східні культу, проникнення яких у Паннонію наприкінці II ст. н. е. добре засвідчено археологічно³⁷. Проте інтерпретація таких пам'яток пов'язана з труднощами, зумовленими насамперед тим, що вони анепіграфні й містять низку елементів, узятих з пам'яток, пов'язаних з поширеними на території Римської імперії культурами, у тому числі й східного походження. Безумовно, вони відбивають ідею активної боротьби небесного й земного початків, життя й смерті, римлян і варварів і т. ін.³⁸, близьку світогляду same солдатських мас. Швидше за все, культ «дунайського вершника», до якого належать пластини, що публікуються, склався на Дунаї в середовищі римських військовослужбовців на основі місцевих традицій під досить сильним впливом східних релігійних течій, але суть цього культу досі ще не з'ясовано³⁹. Проте характер зображень на цих пам'ятках, в яких відобразилися релігійний синкретизм, астрально-космічна спрямованість символіки, містицизм і забобони, дає змогу зарахувати ці пластини до заключного етапу кризи античних релігійних цінностей, який безпосередньо передував поширенню християнства.

На жаль, точно не відомо, де було знайдено пластини, що публікуються, а це, поза всяким сумнівом, дуже знижує їхню інформативність. С.М. Платонов лише повідомив, що придбав їх не з перших рук, але впевнений, що вони знайдені на території сучасної України. вірогідно, в одному з античних центрів Північного Причорномор'я. У з'язку з цим слід зазначити, що пам'ятки культу дунайського вершника для цього регіону загалом не характерні. Поки що відомий лише один вотивний двоярусний рельєф III ст. н. е. з Херсонеса, відтиснутий на

глиняній пластинці, що може бути пов'язаний з культом цього божества⁴⁰. Ю.П. Калашник вважає, що цей рельєф, знайдений у центральній частині городища, слід пов'язувати з домашнім святилищем⁴¹. Це певною мірою може свідчити про те, що й свинцеві пластини, що публікуються, можуть походити з Північного Причорномор'я, можливо з Херсонеса, який у другій половині II — першій половині III ст. н. е. був головним центром римської військової присутності в регіоні та мав тісні зв'язки з дунайськими провінціями Римської імперії⁴², де культ дунайського вершника набув найбільшого поширення. Із цього погляду дуже показові знахідки свинцевих оправ дзеркал II—III ст. н. е. у похованнях цього центру, фрагменти яких також є в колекції С.М. Платонова, і звісі підстави пов'язувати їх з майстернями Подунав'я⁴³. Проте наполягати на херсонеському походженні пластин, що публікуються, нині, природно, не можна, оскільки вони могли потрапити в Україну й безпосередньо з території колишньої Югославії, де, як відомо, досить довго дислокувався миротворчий контингент, до складу якого входили українські військовослужбовці, або якимось іншим шляхом.

¹ Опис пластин та можливий контекст походження зроблено В.М. Зубарем і Л.В. Строковою, атрибуцію — М.Ю. Трейстером.

² Національний музей історії України, інв. № ТКВ 11821/600.

³ Ростовцев М.И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК. — 1913. — Вып. 49. — С. 37 і наст.; Will E. Le Relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'empire romain. — Paris, 1955.

⁴ Tudor D. Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum. (CMRED). I. The Monuments (EPRO, 13.1). — Leiden, 1969; Tudor D. Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum (CMRED). II. The analysis and Interpretation of the Monuments (EPRO, 13.2). — Leiden, 1976.

⁵ Tudor D. Corpus... — 1976. — P. 99—180.

⁶ Ibid. — P. 181—231.

⁷ Ochsenschlager E. L. Lead plaques of the Danubian Horsemen type at Sirmium // Eds. V. Popović and E.L. Ochsenschlager. Sirmium II. — Belgrade, 1971. — P. 51—68; Поповић И. Споменици культу подунавських коњаніка из Народног музеја у Београду // Зб. Народ. музеја у Београду. — 1983. — XI/1. — С. 53—67; Поповић И. Један доњопанонски центар за израду оловних икон подунавських коњаніка // Зб. народ. музеја у Београду. — 1986. — XII/1. — С. 113—122; Поповић И. Нове оловні иконе дунавських коњаніка из Сирміјума / Starinar. — 1988. — 39. — Р. 105—116; Поповић И. Нове оловні иконе культу дунавських коњаніка из Сирміјума и Сингидунума // Годишник града Београда. — 1990. — 37. — С. 57—61; Popović I. Une image datée des cavaliers danubiens // MEFRA. — 1991. — 103/1. — Р. 235—245; Поповић И. Радиноца оловних предмета или святилиште культу дунавських коњаніка у Вімінациуме // Viminacium. — 1992. — 7. — С. 29—48; Gschwantler K. Donaureiter-reliefs in Österreich — Neuerwerbung und Neufunde // Römisches Österreich. — 1984. — 11/12 (1983/84). — S. 107—143; Крунић С. Необявљене иконе подунавских коњаніка из збирки Музеја града Београда / Starinar. — 1995. — 45, 46 (1994—1995). — Р. 163—172.

⁸ Ertl R.F. Donaureiter-Bleivotivtafeln. Versuch einer Typologie. — Petronell-Carnuntum, 1996.

⁹ Tudor D. Corpus... — 1976. — P. 94.

¹⁰ Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 52—53.

¹¹ Ibid. — P. 52, № 1, pls. I.

¹² Ibid. — P. 53, № 5—7, pls. II, 3—4; III, 5.

¹³ Ibid. — P. 53.

¹⁴ Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 55; Поповић И. Један доњопанонски... — С. 120.

¹⁵ Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 55.

¹⁶ Tudor D. Corpus... — 1969. — № 132, 134, 141—145, 163, 168; Iskra-Janošić I. Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji // Opuscula archaeologica. — 1966. — 5. — № 8; Ochsenschlager E.L. Op. cit. — № 1; див. також Поповић И. Један доњопанонски... — Fig. 8—12.

¹⁷ Tudor D. Corpus... — 1969. — № 68; 69; Поповић И. Споменици культу... — № 1, fig. 1.

¹⁸ Tudor D. Corpus... — 1969. — № 180.

¹⁹ Ibid. — № 185.

²⁰ Поповић И. Споменици культу... — № 1, fig. 1; Поповић И. Нове оловні иконе ... — Р. 106—108, № 2—3, fig. 2—3.

²¹ Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 56; див. також: Поповић И. Један доњопанонски... — С. 119—120; fig. 1—7.

²² Tudor D. Corpus... — 1969. — № 123, 124, 130, 133, 164—166; Iskra-Janošić I. Op. cit. — № 14; Ochsenschlager E.L. Op. cit. — № 5—7.

- ²³ Tudor D. Corpus... — 1969. — № 51; Поповић И. Споменици култа... — № 5, fig. 5; 52; 60—61.
- ²⁴ Tudor D. Corpus... — 1969. — № 117.
- ²⁵ Ibid. — № 186.
- ²⁶ Поповић И. Споменици култа... — № 2, fig. 2; 1988, № 1, fig. 1.
- ²⁷ Ibid. — № 8; fig. 8.
- ²⁸ Поповић И. Један доњопанонски... — № 1, fig. 1.
- ²⁹ Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 56.
- ³⁰ Поповић И. Један доњопанонски ... — С. 121; Поповић И. Нове оловне иконе ... — P. 112—113.
- ³¹ Tudor D. Corpus... — 1976. — P. 94.
- ³² Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 56.
- ³³ Popović I. 1991: ‘Une image datée... — P. 242—243.
- ³⁴ Fromols J. Découverte d’une “plaquette danubienne” à Port sur Saône // JbRGZM. — 1958. — 5. — P. 259—265, pl. 39; Tudor D. Corpus... — 1969. — № 180.
- ³⁵ Fromols J. Op. cit. — P. 259, note 4.
- ³⁶ Див. дискусію: Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 57; Tudor D. Corpus... — 1976. — P. 232 ff.
- ³⁷ Ochsenschlager E.L. Op. cit. — P. 58—63; Tudor D. Corpus... — 1976. — P. 276, 287; Zotović Lj. Les éléments orientaux dans le culte des cavaliers danubiens et quelques nouveaux aspects de ce culte // Eds. M. de Boer and T.A. Edridge. Hommages à Maarten J. Vermaseren, III (EPRO 68). — Leiden, 1978.
- ³⁸ Штагерман Е.М. Социальные основы религии древнего мира. — М., 1987. — С. 301 — 302.
- ³⁹ Thomas E.B. Religion // The archaeology of Roman Pannonia. — Budapest, 1980. — P. 190; Колосовская Ю.К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима. — М., 1985. — Т. 2. — С. 223; Калашник Ю.П. Херсонесский памятник культа дунайских всадников // Труды ГЭ. — 1997. — 28. — С. 168—172.
- ⁴⁰ Щеглов А.Н. Фракийские посвятительные рельефы из Херсонеса Таврического // Древние фракийцы в Северном Причерноморье: МИА. — 1969. — № 150. — С. 167—173.
- ⁴¹ Калашник Ю.П. Указ. соч. — С. 172.
- ⁴² Кадесев В.І., Сорочан С.Б. Херсонес і Західний Понт: проблема контактів // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 91—102.
- ⁴³ Зубарь В.М. О свинцовых зеркалах из некрополя Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 150—156; Treister M. Italic and Provincial-Roman Mirrors in Eastern Europe // Akten der 10. Int. Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18—22 Juli 1988. — Stuttgart, 1994. — S. 422—424.

Одержано 06.05.2002

М.Ю. Трейстер, В.М. Зубарь, Л.В. Строкова

ДВЕ СВИНЦОВЫЕ ПЛАСТИНЫ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ДУНАЙСКОГО ВСАДНИКА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Публикация посвящена двум свинцовым пластинам, переданным в 2001 г. среди других вещей в Национальный музей истории Украины С.Н. Платоновым. Они относятся к одному типу небольших прямоугольных рельефов с полукруглой эдикулой, в которой в четырех горизонтальных регистрах расположены рельефные изображения.

Публикуемые пластины были достаточно широко распространены в Верхней Мезии и Нижней Паннонии со второй половины II и в III в. н. э. и связаны с культом дунайского всадника. Однако интерпретация таких памятников сопряжена с трудностями, обусловленными в первую очередь тем, что они анэпиграфны. Культ дунайского всадника сложился на Дунае в среде римских военнослужащих на основе местных традиций под влиянием восточных религиозных течений, но суть его до сих пор неясна. Однако характер изображений на этих памятниках, в которых отражены религиозный синcretизм, астрально-космическая направленность символики, мистицизм и суеверия, дает возможность относить эти пластины к заключительному этапу кризиса античных религиозных ценностей, который непосредственно предшествовал распространению христианства.

К сожалению, точно не известно, где были найдены публикуемые пластины, что снижает их информативность. С.Н. Платонов сообщил, что приобрел их не из первых рук, но уверен, что они происходят с территории современной Украины. Это в очень осторожной форме позволяет предполагать, что пластины происходят из Херсонеса, где был найден вогненный рельеф III в. н. э., связанный с этим божеством. Но не исключен вариант, что пластины могли попасть в Украину и с территории бывшей Югославии каким-то иным путем.

TWO LEADEN PLATES WITH PORTRAYAL OF THE DANUBE KNIGHT FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

The publication analyses two leaden plates, which was handed to the National museum of Ukrainian history among other things by S.N. Platonov in 2001. They apply to the one type of small rectangular embossed portrayal with semicircular edicula, in which embossed portrayals arrange in four horizontal registers.

Published plates were quite widely-distributed in the Upper Mezia and Lower Pannonia from the middle of the 2nd to the 3rd century AD and had to do with cult of the Danube knight. But the interpretation of such antiquities entails number of obstacles, which were conditioned by their no supporting of epigraphy. The cult of the Danube knight formed in the Danube region among the roman soldiers on the basis of local traditions with influence of the Orient religious tendencies, but its essence isn't clear till now. However, the character of portrayals of these antiquities, in which the religious syncretism had its effect, astral-cosmic tendency of symbolism, mysticism and superstition permit dating of these plates by the final phase of crisis of Greek's ancient religious values preceded of the Christianity diffusion.

Unfortunately, it isn't known precisely where the published plates were found. That fact comes down the information which they could give. S.N. Platonov told that he have acquired they not by first-hand, but he is sure that they came from the territory of the modern Ukraine. It gives a possibility to propose very carefully that they came from Chersonesos where the votive embossed portrayal of the 3rd century AD was found. The last one is connected with this deity. The possibility of their coming to Ukraine from the territory of the last Yugoslavia by another way cannot be ruled out.

В.В. Романюк

КОМПЛЕКС ЗНАХІДОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ЛУК'ЯНІВКА

У публікації подано матеріали з нової пам'ятки черніхівської культури — поселення біля с. Лук'янівка.

Таращанський археологічний клуб «Невріда» при районному ЦТДЮ протягом багатьох років здійснював розвідки археологічних пам'яток у Середньому Поліссі. Багато поселень, переважно скіфського й ранньослов'янського часів, виявлено біля с. Лук'янівка Таращанського р-ну Київської обл. В урочищі Перцив Яр на північний схід від села було відкрито декілька поселень різних періодів скіфського часу¹. На західній околиці села в урочищі Прогін знайдено скупчення поселень черніхівської культури. Урочище Прогін — це стара балка з м'якими формами рельєфу та опрісненим тальвергом, у верхів'ї якої бере свій початок р. Кисілівка, права притока р. Роєв. Урочище витягнуте в субширотному напрямку, в його верхів'ях уздовж схилів на чорноземах було відкрито чотири поселення черніхівської культури (рис. 1). Усі чотири поселення синхронні, займають приблизно однакову площину (250×300 м), яка інтенсивно розорюється. Відстань між поселеннями 2—4 становить 200—400 м. До поселення 1 з півночі й північного заходу прилягали два поселення скіфського часу, які розміщувалися на схилах височини біля хут. Швайчиха с. Лесовичі.

Найбільш яскравий комплекс знахідок черніхівської культури походить із поселення 2, яке розташоване на відвершку, утвореному двома витягнутими в субмеридіональному напрямку ярами. Рівень горизонту, в якому відкрито комплекс знахідок, знаходиться на глибині 20—30 см від сучасної поверхні, здебільшого цей горизонт розораний. Культурний шар виражений нерівномірно, місця-

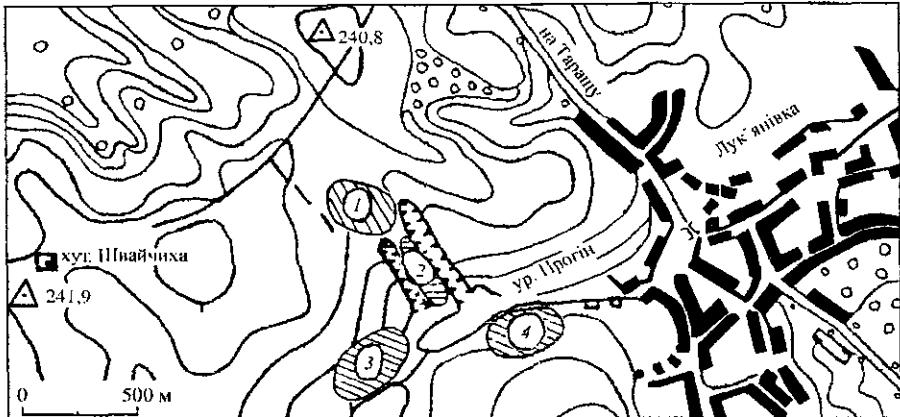

Рис. 1. Топографічний план місцевості, на якій відкрито поселення (1—4)

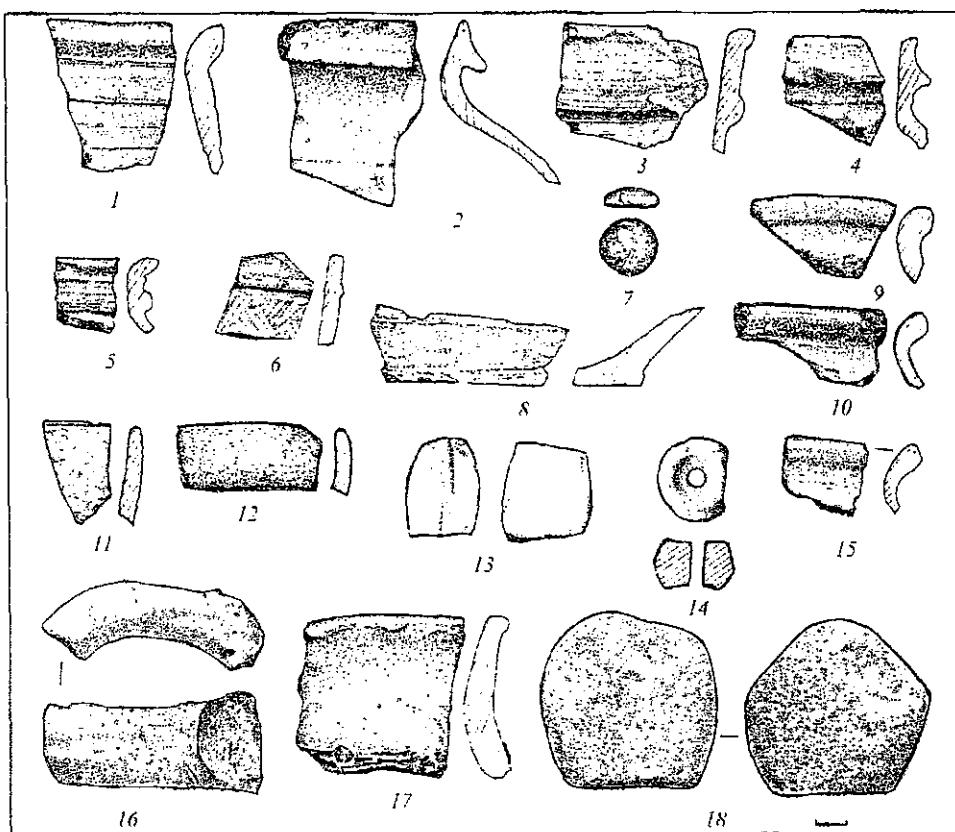

Рис. 2. Знахідки з поселення 2: 1—6, 8—12, 14—17 — глина; 7 — скло; 13, 18 — камінь

ми його товщина сягає 0,5—1 м. На зораному полі прослідковуються скучення глиняних уламків із відбитками лози (залишки наземних жителі?), кістки тварин, у тому числі перепалені, уламки гончарного посуду. У південній частині поселення, близьче до опрісненого тальвегу яру, у великій кількості виявлено шматки склоподібної крусти та металургійні шлаки. На поселенні знайдено значну кількість побутових речей, зброї та прикрас, виготовлених із заліза, що дає змогу припускати наявність місцевого осередку металургійного виробництва.

Керамічні знахідки з поселення 2 представлені уламками посуду, виготовленого на швидкому гончарному кругі як із тонкого, так і з грубого тіста сірого та чорного кольору, рідше світло-коричневого лискування з тонковідлущеної

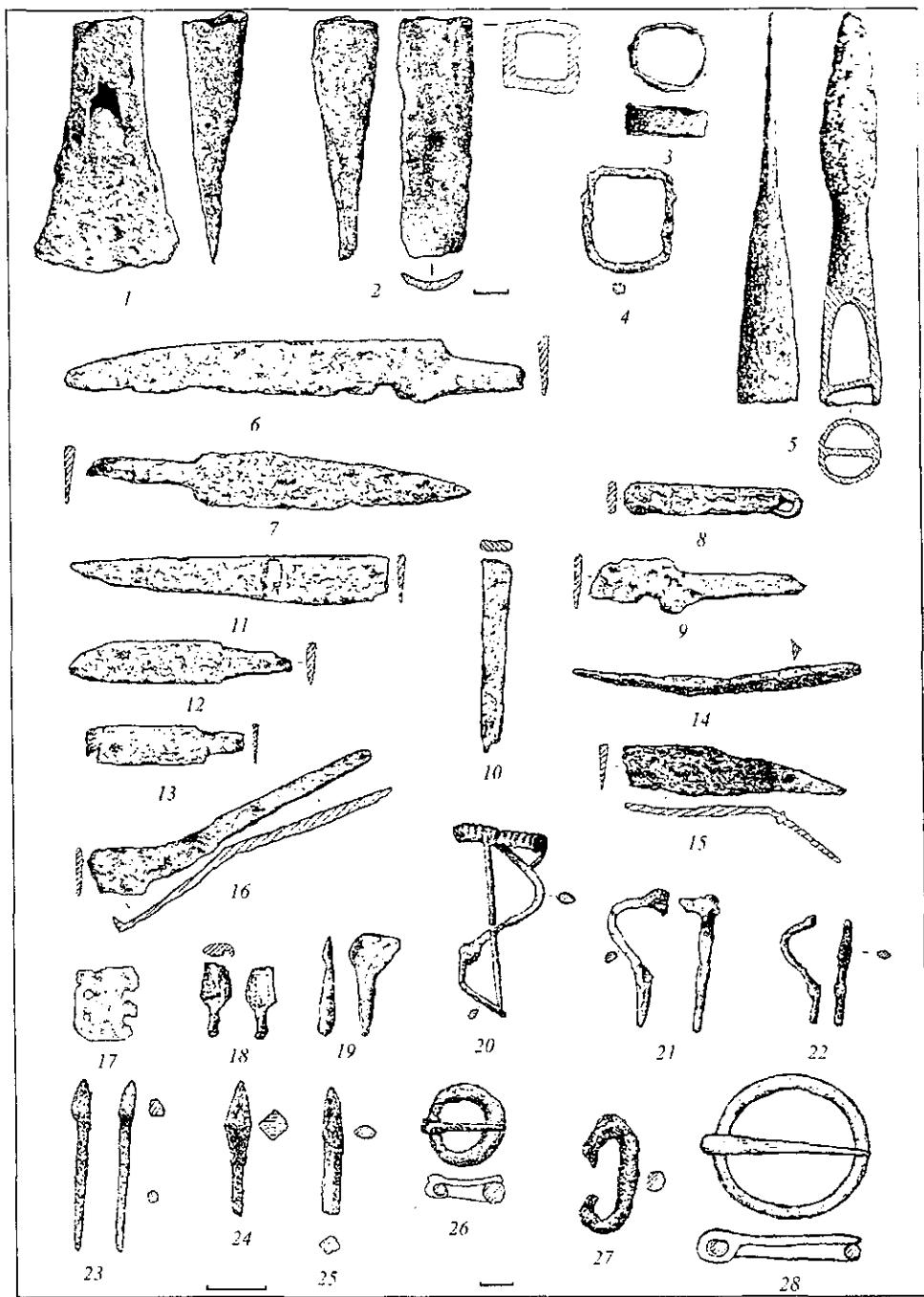

Рис. 3. Вироби із заліза, знайдені на поселенні 2

глини. Це типовий набір посуду, характерного для черняхівського середовища, — горщики, глечики, кубки і миски. Стінки прикрашені валиками, врізними лініями або пролискованим сітчастим орнаментом (рис. 2, 1—6, 8—10). Трапляються також уламки горщиків із профільованими вінцями, вкриті світло-сірим ангобом (рис. 2, 2). Дення посудин мають кільцевий або плитчастий піддон (рис. 2, 8). До предметів імпорту належить уламок ручки світлоглиняної амфори (рис. 2, 16). У південній частині поселення знайдено також поодинокі уламки посуду попередніх часів: вкриті жовто-вохристим ангобом фрагменти посуду середньотрипільської культури (рис. 2, 11, 12), уламок ліпного горщика, прикрашеного під шийкою тонким валиком з рідкими пальцевими вдавленнями, що належить до

ранньоскіфської доби (рис. 2, 17). До того самого часу, можливо, належить кам'яний розтиральник (рис. 2, 18). Знахідки трипільської та скіфської культур — звичайне явище для поселень черняхівської культури вододілу РОСІ та Гнилого Тикича².

Комплекс знахідок із заліза дуже різноманітний. Це насамперед знаряддя праці: велика кількість цілих і фрагментованих ножів із прямим та дугастим лезом (рис. 3, 6, 7, 9, 11, 12, 15), тесло та тесло-долото (рис. 3, 1, 2), уламок скобеля (рис. 3, 16), бритва (рис. 3, 13), різці (рис. 3, 18, 19), пробійники (рис. 3, 10, 14). Речі побутового вжитку репрезентовані кресалом (рис. 3, 10), фібулами арбалетного та «військового» типу (рис. 3, 20–22), різноманітними пряжками — круглими, напівкруглими та прямокутними (рис. 3, 4, 26–28), плоским кільцем і пасковою пластинкою (рис. 3, 3, 17). Зрідка траплялися також предмети оздоблення: ціле вістря списа з круглою втулкою (рис. 3, 5), фрагмент втулки дротика та вістря черешкових стріл (рис. 3, 23–25). Окрім того, на поселенні знайдено фрагменти оселка підпрямокутної форми (рис. 2, 13), глиняне біконічне прясельце (рис. 2, 14), так звані жетони зі склоподібної маси чорного та білого кольору (рис. 2, 7). Місцеві жителі знаходили також на цьому поселенні римські монети. Одну з них було визначено В.О. Анохіним — це мідний асс, карбований у м. Вімінакий, що датується серединою III ст. н. е.

Отже, комплекс знахідок з поселення 2 не виходить за хронологічні межі середини III—IV ст. н. е., за винятком, можливо, круглої пряжки, яку можна зарахувати до V ст. н. е.³.

¹ Романюк В.В. Дослідження на півдні Київщини // Археологічні дослідження в Україні 1997–1998 pp. — К., 1998.

² Аналогічна ситуація спостерігалася, наприклад, на поселеннях черняхівської культури в урочищах Гурний Яр і Карабчин Яр біля с. Салиха Таращанського р-ну Київської обл., де було проведено розвідки в 1999 р.

³ Автор вдячний співробітникам відділу ранньослов'янської археології ІА НАН України О.В. Петраускасу, О.М. Приходнюку, Р.В. Терпиловському, Б.В. Магомедову за консультації під час підготовки матеріалу до друку.

Одержано 18.05.2002

B.B. Romanuk

КОМПЛЕКС НАХОДОК ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ У с. ЛУКЬЯНОВКА

Таращанским археологическим клубом «Неврида» при районном ЦТДЮ на протяжении последних лет проводятся археологические разведки у с. Лукьяновка Таращанского р-на Киевской обл. На западной окраине села в урочище Прогон было найдено несколько поселений черняховской культуры; наиболее интересный комплекс находок происходит из поселения 2 и представлен в данной публикации.

V.V. Romanuk

THE COMPLEX OF FINDS FROM THE SETTLEMENT OF CHÉRNICHOV CULTURE NEAR THE LUKYANOVKA VILLAGE

During the last years the archaeological club «Nevrida» of Tarashcha which is in the local department of the Children and Youth Central Association conducts archaeological reconnaissance near the Lukyanovka village of Tarashcha region. It was found the number of Chernichov culture settlements on the western outlying districts in the Progon natural boundary; the most interesting complex of finds relates to the settlement 2 and represents in this publication.

МЕШКАНЦІ «ГРАДА ВОЛОДИМИРА» ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Статтю присвячено антропологічному та палеопатологічному аналізу матеріалів з жителів, що були зруйновані під час пожежі у грудні 1240 р. на території «града Володимира» міста Києва.

Зазвичай антрополог має справу з рештками населення, що являють собою механічну суміш зрізів багатьох поколінь, які проживали на певній території упродовж досить тривалого часу. Умови формування антропологічних особливостей таких діахронічних груп не були стабільними, оскільки залежали від взаємодії екологічних та соціально-економічних факторів, що були в постійній динаміці. Адже впродовж навіть одного століття можуть істотно змінитися клімат, стан навколишнього середовища, соціально-економічні умови, а внаслідок міграцій — і антропологічний склад населення, що, звичайно, впливає на більшість показників фізичного розвитку, стану здоров'я та інші особливості популяції. Такі коливання значно утруднюють і зменшують точність вивчення реального населення конкретного історичного періоду, оскільки не завжди вдається виділити лінійно синхронні поховання. Тому велику цінність для історичної антропології мають пам'ятки, в яких представлене лише одночасне населення певної території. Вони є ніби зупиненими моментами історії людства.

У грудні 1240 р. після довготривалої облоги Києва військо Батия увірвалося в місто. Після прориву укріплень у районі Лядських воріт кияни були витіснені у глиб міста й закрипилися на лінії оборонних споруд київського Дитинця. Невдовзі ворог прорвав останню лінію оборони в районі Софійських воріт і відтіснив киян до Десятинної церкви. Бій точився на території княжого двору. Останні оборонці міста зачинились у церкві, однак стіни та хори церкви обвалилися під вагою скарбу та людей, а можливо, і під ударами стінобитних машин¹. Усе місто було спалено, лише незначна кількість жителів змогла уникнути смерті чи полону². Затвердженням П.П. Толочка, з 50-тисячного населення Києва лишілася лише 2 тис. осіб³. Сліди трагічних подій збереглися до цього часу. «Руйни кам'яних будівель палацового характеру, розвалини храмів, житла та майстерень, що згоріли чи зруйновані, господарчі приміщення та тасмні склепи, колективні могили із сотнями поховань — усе це несе на собі відбиток страшного стихійного руйнування та загибелі. Картина ця повторюється в різних районах Верхнього міста»⁴. Братські могили у Верхньому місті було знайдено за апсидами Десятинної церкви (вул. Володимирська, 1—3) В.В. Хвойкою в 1907 р.⁵. У рові знаходилися рештки загиблих різного віку, включаючи немовлят. Деякі черепи були розсічені та розлямані. Іншу подібну могилу, в якій було кілька тисяч людських скелетів, знайшов у 1892 р. І.А. Хойновський на Трьохсвятительській вулиці. І. Хойновський припускає, що «монголы, избив киевлян в последний час борьбы и содрав с них одежду и все, что они при себе имели, снесли тела их в этот ров и присыпали их землей ...»⁶. Можливе продовження цієї могили відкрив у наступні роки Д.В. Мілєєв на розі вулиць Володимирської та Трьохсвятительської⁷.

У зруйнованих та спалених житлах знаходяться рештки людей, що загинули, ховаючись від смерті, тіла воїнів та убитих ворогом жителів, безладно кинутих на попелищах. У «місті Володимира» протягом останніх 100 років археологами відкрито кілька подібних «поховань»⁸.

Нештодавно антропологічна серія із середньовічного Києва поповнилася новими матеріалами з розкопок Старокиївської експедиції ІА НАН України, які передали нам для вивчення І.І. Мовчан та В.М. Гончар⁹. У 1999 р. під час робіт на вул. Володимирській, 8¹⁰ у залишках кількох згорілих жителів «садиби ювеліра» першої половини XIII ст. ці дослідники знайшли кілька людських кістяків. На

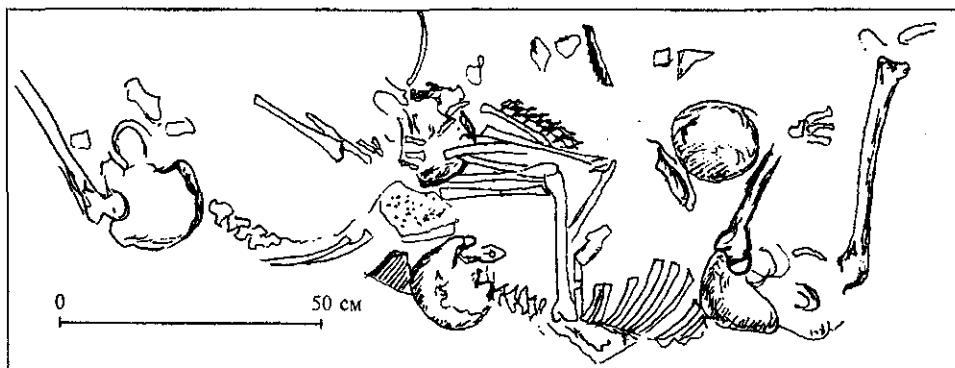

Рис. 1. Схематичне зображення розташування скелетів *in situ* в житлі 6, приміщення 3

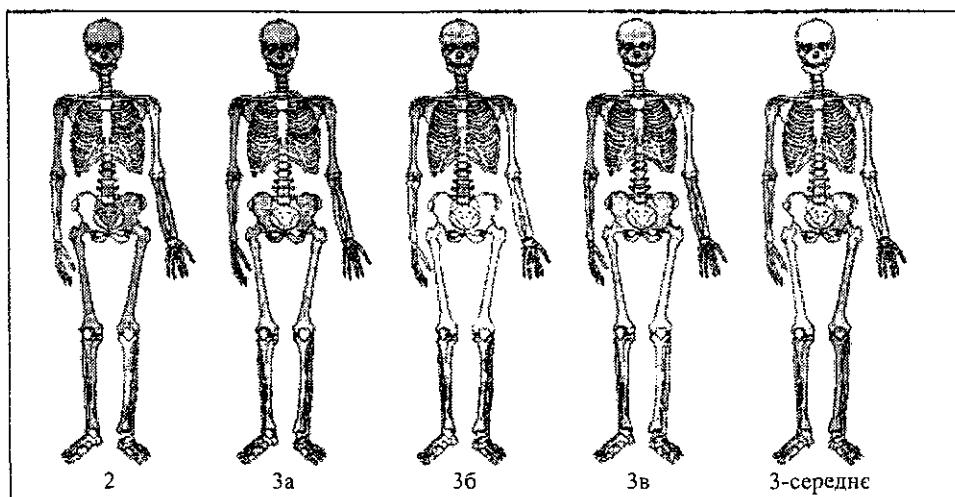

Рис. 2. Збереженність кісток відмічено сірим кольором

думку авторів розкопок, садиба загинула у 1240 р. внаслідок пожежі під час штурму «града Володимира» монголами. Один із кістяків було виявлено на вирубаних у материковому лесі східцях, які вели в глибокий підкліт житла 2 (пох. 2). У житлі 6 приміщення 3 (рис. 1) лежали тіла захисників міста (пох. За, 3б, 3в, та 3-середнє), можливо, скинуті туди після бою. Після реставрації та статево-вікового аналізу кістяків було встановлено, що вони належали п'яти дорослим особам — трьом чоловікам та двом жінкам (рис. 2)¹¹. Крім детального опису цих матеріалів, який наведено нижче, було зроблено виміри черепів і довгих кісток кінцівок та відмічено випадки травм і захворювань.

Поховання 2. Представлене черепом хорошої збереженості та кістками посткраниального скелета. **Череп** має незначні дефекти верхньої щелепи в області правої і клової ямки і в альвеолярній частині. Зруйнована також ліва вилична дуга. Черепні шви відкриті на всіх відрізках. Стертість зубів невелика (1 бал). Такий стан швів і зубів відповідає вікові 18—23 роки. Череп належав чоловікові, про що свідчать досить випуклі надперенісся (2 бали), надбрівні дуги (2 бали), а також розвинений рельєф потилиці. Соскоподібні виростки скроневих кісток невеликі.

Краніологічна характеристика. Череп має помірні розміри поздовжнього, поперечного та висотного діаметрів та мезокранну форму (табл. 1). Ширина обличчя помірна, висота — мала, за верхньоолицевим показником — помірна. Носовий отвір середньовисокий, перенісся невисоке, ніс дуже слабо виступає над рівнем профілю обличчя. Лице добре профільоване у горизонтальній пло-

Таблиця 1. Краніологічна характеристика поховань

Показник	Пох. 2	Пох. 3б	Пох. За
	Ч. 18—23 ^{1*}	Ч. 20—25	Ж. 30—40
1 Поздовжній діаметр	183	188	176
1в Поздовжній діаметр від офріона	181	184	176
8 Поперечний діаметр	140	136	132
8:1 Черепний показник	76,5	72,3	75,0
17 Висотний діаметр	134	142	—
5 Довжина основи черепа	102	110	—
9 Найменша ширина чола	96	95	96
10 Найбільша ширина чола	114	110	118
9:10	84,2	86,4	81,4
11 Ширина основи черепа	128	120	117
12 Ширина потилиці	112	109	107
29 Лобна хорда	107	106	111
30 Тім'яна хорда	108	124	108
31 Потилична хорда	97	97	—
7 Довжина потиличного отвору	30	33	—
16 Ширина потиличного отвору	28	30	—
Вигин чола	25	26	28
Вигин потилиці	29	26	—
45 Виличний діаметр	132	132	120
40 Довжина основи обличчя	94	106	—
48 Верхня висота обличчя	68	66	60?
48:45 Верхньолицевий показник	51,5	50,0	50,0
47 Повна висота обличчя	113	116	102
47:45 Лицевий показник	85,6	87,9	85,0
43 Верхня ширина обличчя	110	107	99
46 Середня ширина обличчя	100	98	94
60 Довжина альвеолярної дуги	53	60	44
61 Ширина альвеолярної дуги	63	66	52
62 Довжина піднебіння	43	—	40
63 Ширина піднебіння	32	36	28
55 Висота носа	49	49	42
54 Ширина носа	23	24	21
54:55 Носовий показник	46,9	49,0	50,0
51 Ширина орбіти від mf	42	43	37
52 Висота орбіти	29	29	28
52:51 Орбітний показник	69,0	67,4	75,7
20 Вушна висота	108,8	117,4	111,5
Бімаллярна ширина fmo-fmo	102,5	99	90
Висота назіона над fmo	20	27	13
zm* хорда	98	101	90
Висота sbsp над zm*	22	27,5	20
SC Симотична ширина	10	10,5	9
SS Симотична висота	4,5	4,5	2
SS:SC Симотичний показник	48,0	42,9	22,2
DC Дакріальна ширина	26	22	20
DS Дакріальна висота	11	13	7

Показник	Пох. 2	Пох. 36	Пох. За
	Ч. 18—23 ^{1*}	Ч. 20—25	Ж. 30—40
DS:DC Дакріальний показник	42,3	59,1	35,0
Глибина іклової ямки	8	3	6,5
Висота вигину величної кістки	52	56	40
Ширина величної кістки	9	12,5	8
72 Загальнолицевий кут	78	73	74
75(1) Кут виступу носа	16	24	14
77 Назомаллярний кут	137,4	122,7	147,9
ZM Зигомаксиллярний кут	131,2	122,9	132,1
Надперенісся (за Мартіном 1—6)	2	6	1
Надбрівні дуги (1—3)	2	3	1
Зовнішній потиличний бугор (за Брука 0—5)	1	3	0
Соскоподібний відросток (1—3)	2	3	1
Нижній край грушоподібного отвору	inf	antr	antr
Передньоносова ость (за Брука 1—5)	—	2—3	1

^{1*} Стать і вік.

щині на рівні орбіт і трохи слабше — на середньому рівні. Загалом череп має європеоїдний комплекс ознак і належить до мезокранного варіанта цієї раси.

Посткраниальний скелет зберігся не повністю: праві плечова та ліктьова кістки, ліве передпліччя, стегнові, права велика та ліва мала гомілкові кістки, лопатки, окремі ребра та хребці, ліва тазова кістка та крижі. На цих кістках не виявлено явних вікових змін. Рельєф довгих кісток кінцівок незначний. Епіфізи довгих кісток мають чіткі сліди прирошення, що свідчить про молодий вік (18—23 роки). Розміри та будова таза вказують на чоловічу стать. Зріст, визначений за формулою С. Дюопертур та Д. Хеддена¹², становить 171 см. За поздовжніми вимірами, кістки гомілок дещо вкорочені у порівнянні зі стегном (табл. 2).

Як відомо, кістковий рельєф добре розвинутий у місцях прикріplення м'язів, що найбільше тренуються в процесі життя людини. За підвищених навантажень на певні м'язи кістка в місцях їх прикріplення перебудовується — спостерігається лізис чи новоутворення кісткової тканини, так звані ентесонатії¹³. У молодого чоловіка вони зафіксовані в місцях прикріplення м'язів, що беруть участь у приведенні та опусканні плеча, згинанні руки, згинанні та пронації передпліччя, а також розгинанні стегна та згинанні гомілки й стопи. Зміни у суглобах відсутні, що є нормальним для молодого віку, лише незначні ерозивні зміни помічені в плечових суглобах.

Патологічні зміни. На верхній щелепі спостерігаються сліди прикорінного абсцесу, спричиненого карієсом правого першого корінного зуба. Пародонтоз особливо сильний на верхній щелепі. Поперечні лінії емалевої гіпоплазії на передніх зубах мають множинний характер та виражену глибину, що може свідчити про значні за тривалістю та силуою епізоди хвороб або голоду у віці 3—6 років. На орбітах спостерігаються сліди активного порозу значного ступеня (трабекуллярия форма *cibra orbitalia*), що свідчить про певне системне захворювання юнака (можливо, недокрів'я — анемію). У порожнинах верхньої щелепи та в клиноподібному синусі є сліди хронічного синуситу, а на піднебінні — сліди хронічного запалення в ротовій порожнині (можливо стоматиту).

Трохи вище від грушоподібного отвору від країв носового отвору в обидва боки розходяться горизонтальні грішини. Подібні тріщини спостерігаються від удару тупим предметом в ділянку переднього відділу альвеолярного виростку при розімкнутих щелепах¹⁴. Сліди загоєння відсутні, отже, цей удар було нанесено незадовго до смерті чоловіка. На потиличній частині лівої тім'яної кістки зали-

Таблиця 2. Остеометричні ознаки та показники довгих кісток скелетів з вул. Володимирської, 8

Характеристика	Пох. За	Пох. 3-середнє	M	Пох. 2	Пох. 3б	Пох. 3в	M
	Ж 30-40	Ж 50-55	N	Ч. 18-23	Ч. 20-25	Ч. 35-40	N
<i>Права сторона скелетів</i>							
Плечова кістка							
1 Найбільша довжина	293,0	—	293,0	—	331,0	328,0	329,5
3 Верхня епіфізарна ширина	49,0	—	49,0	—	54,0	50,0	52,0
4 Нижня епіфізарна ширина	59,0	—	59,0	—	63,0	64,0	63,5
5 Найбільший діаметр середини діафіза	20,0	18,0	19,0	21,0	25,0	23,0	23,0
6 Найменший діаметр середини діафіза	16,0	17,0	16,5	18,0	21,0	21,0	20,0
7 Найменша окружність діафіза	58,0	—	58,0	64,0	72,0	70,0	68,7
7а Окружність середини діафіза	62,0	64,0	63,0	67,0	75,0	75,0	72,3
6:5 Показник перетину	80,0	94,4	87,2	85,7	84,0	91,3	87,0
7:1 Показник масивності	19,8	—	19,8	—	21,8	21,3	21,6
IHD, %	44,4	—	44,4	—	52,2	54,5	53,4
IHB, %	47,1	—	47,1	—	65,0	52,6	58,8
Променева кістка							
1 Найбільша довжина	217,0	—	217,0	—	—	262,0	262,0
2 Фізіологічна довжина	204,0	—	204,0	—	—	247,0	247,0
4 Поперечний діаметр діафіза	14,0	—	14,0	17,0	—	18,0	17,5
5 Сагітальний діаметр діафіза	11,0	—	11,0	12,0	—	13,0	12,5
3 Найменша окружність діафіза	42,0	—	42,0	44,0	—	47,0	45,5
5:4 Показник перетину	78,6	—	78,6	70,6	—	72,2	71,4
3:2 Показник масивності	20,6	—	20,6	—	—	19,0	19,0
Ліктьова кістка							
1 Найбільша довжина	234,0	—	234,0	—	273,0	275,0	274,0
2 Фізіологічна довжина	204,0	—	204,0	—	240,0	240,0	240,0
11 Передньозадній діаметр	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	15,0	13,7
12 Поперечний діаметр	15,0	16,0	15,5	16,0	16,0	19,0	17,0
13 Верхній поперечний діаметр	15,0	15,0	15,0	17,0	17,0	17,0	17,0
14 Верхній дорсовентральний діаметр	20,0	17,0	18,5	20,0	20,0	20,0	20,0
3 Найменша окружність діафіза	37,0	38,0	37,5	41,0	40,0	43,0	41,3
3:2 Показник масивності	18,1	—	18,1	—	16,7	17,9	17,3
11:12 Показник перетину	86,7	81,3	84,0	81,3	81,3	78,9	80,5
13:14 Показник платоленії	75,0	—	75,0	85,0	85,0	85,0	85,0
Стегнова кістка							
1 Найбільша довжина	400,0	—	400,0	461,0	—	459,0	460,0
2 Довжина в натуральному стані	399,0	—	399,0	456,0	—	456,0	456,0
21 Виросткова ширина	77,0	—	77,0	83,0	—	81,0	82,0
6 Сагітальний діаметр середини діафіза	24,0	—	24,0	29,0	—	29,0	29,0
7 Поперечний діаметр середини діафіза	26,0	—	26,0	28,0	—	27,0	27,5
9 Верхній поперечний діаметр діафіза	34,0	—	34,0	37,0	—	33,0	35,0
10 Верхній сагітальний діаметр діафіза	24,0	—	24,0	26,0	—	27,0	26,5
8 Окружність середини діафіза	80,0	—	80,0	91,0	—	89,0	90,0
8:2 Показник масивності	20,1	—	20,1	19,9	—	19,5	19,7
6:7 Показник пілястрії	92,3	—	92,3	96,5	—	107,4	102,0
10:9 Показник платомерії	70,6	—	70,6	70,3	—	81,8	76,1
IF, %	61,5	—	61,5	—	—	57,7	57,7

Характеристика	Пох. За	Пох. З-середнє	M	Пох. 2	Пох. 36	Пох. 3в	M
	Ж	Ж	N	Ч.	Ч.	Ч.	N
	30-40	50-55		18-23	20-25	35-40	
Велика гомілкова кістка							
1 Повна довжина	321,0	—	321,0	366,0	371,0	357,0	364,7
2 Виростково-таранна ширина	—	—	—	358,0	365,0	354,0	359,0
1a Найбільша довжина	—	—	—	371,0	376,0	363,0	370,0
5 Найбільша ширина верхнього епіфіза	—	—	—	79,0	77,0	74,0	76,7
6 Найбільша ширина нижнього епіфіза	—	48,0	48,0	57,0	57,0	53,0	55,7
8 Сагітальний діаметр рівня середини діафіза	27,0	28,0	27,5	32,0	34,0	32,0	32,7
8a Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	30,0	33,0	31,5	37,0	37,0	34,0	36,0
9 Поперечний діаметр рівня середини діафіза	19,0	20,0	19,5	23,0	23,0	23,0	23,0
9a Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	21,0	21,0	21,0	26,0	24,0	25,0	25,0
10 Окружність середини діафіза	76,0	79,0	77,5	91,0	90,0	92,0	91,0
10b Найменша окружність діафіза	—	71,0	71,0	82,0	83,0	79,0	81,3
9a:8a Показник перетину	70,0	63,6	66,8	70,3	64,9	73,5	69,6
10b:1 Показник масивності	—	—	—	22,4	22,4	22,1	22,3
IT, %	44,4	40,9	42,7	—	45,5	39,1	42,3
<i>Ліва сторона скелетів</i>							
Плечова кістка							
1 Найбільша довжина	292,0	—	292,0	—	—	—	—
3 Верхня епіфізарна ширина	47,0	---	47,0	—	54,0	—	54,0
4 Нижня епіфізарна ширина	56,0	—	56,0	—	—	—	—
5 Найбільший діаметр середини діафіза	19,0	—	19,0	—	25,0	—	25,0
6 Найменший діаметр середини діафіза	18,0	—	18,0	—	21,0	—	21,0
7 Найменша окружність діафіза	57,0	—	57,0	—	—	—	—
7a Окружність середини діафіза	60,0	—	60,0	—	77,0	—	77,0
6:5 Показник перетину	94,7	—	94,7	—	84,0	—	84,0
7:1 Показник масивності	19,5	—	19,5	—	—	—	—
IHD, %	37,5	—	37,5	—	—	—	—
IHB, %	37,5	—	37,5	—	—	—	—
Променева кістка							
1 Найбільша довжина	220,0	—	220,0	—	—	256,0	256,0
2 Фізіологічна довжина	208,0	—	208,0	—	—	242,0	242,0
4 Поперечний діаметр діафіза	16,0	—	16,0	—	—	17,0	17,0
5 Сагітальний діаметр діафіза	10,0	—	10,0	—	—	13,0	13,0
3 Найменша окружність діафіза	41,0	—	41,0	—	—	48,0	48,0
5:4 Показник перетину	62,5	—	62,5	—	—	76,5	76,5
3:2 Показник масивності	19,7	—	19,7	—	—	19,8	19,8
Ліктьова кістка							
1 Найбільша довжина	234,0	—	234,0	—	—	272,0	272,0
2 Фізіологічна довжина	208,0	—	208,0	—	—	236,0	236,0
11 Передньозадній діаметр	11,0	—	11,0	13,0	—	14,0	13,5
12 Поперечний діаметр	16,0	—	16,0	18,0	—	17,0	17,5
13 Верхній поперечний діаметр	16,0	—	16,0	15,0	—	16,0	15,5

Характеристика	Пох. За	Пох. 3-середнє	M	Пох. 2	Пох. 3б	Пох. 3в	M
	Ж. 30-40	Ж. 50-55	N	Ч. 18-23	Ч. 20-25	Ч. 35-40	N
14 Верхній дорсовентральний діаметр	18,0	—	18,0	18,0	—	20,0	19,0
3 Найменша окружність діафіза	36,0	—	36,0	41,0	—	42,0	41,5
3:2 Показник масивності	17,3	—	17,3	—	—	17,8	17,8
11:12 Показник перетину	68,8	—	68,8	72,2	—	82,4	77,3
13:14 Показник платоленії	88,9	—	88,9	83,3	—	80,0	81,7
Стегнова кістка							
1 Найбільша довжина	401,0	—	401,0	—	—	—	—
2 Довжина в натуральному стані	400,0	—	400,0	—	—	—	—
21 Виросткова ширина	—	—	—	82,0	—	—	82,0
6 Сагітальний діаметр середини діафіза	23,0	28,0	25,5	29,0	—	—	29,0
7 Поперечний діаметр середини діафіза	28,0	27,0	27,5	27,0	—	—	27,0
9 Верхній поперечний діаметр діафіза	34,0	32,0	33,0	35,0	—	—	35,0
10 Верхній сагітальний діаметр діафіза	23,0	27,0	25,0	24,0	—	—	24,0
8 Окружність середини діафіза	82,0	86,0	84,0	93,0	—	—	93,0
8:2 Показник масивності	20,5	—	20,5	—	—	—	—
6:7 Показник пілястрії	82,1	103,7	92,9	93,1	—	—	93,1
10:9 Показник платомерії	67,6	84,4	76,0	68,6	—	—	68,6
ІF, %	60,7	61,5	61,1	—	—	—	—
Велика гомілкова кістка							
1 Повна довжина	306,0	344,0	325,0	—	373,0	—	373,0
2 Виростково-таранна ширина	294,0	331,0	312,5	—	365,0	—	365,0
1a Найбільша довжина	—	348,0	348,0	—	377,0	—	377,0
5 Найбільша ширина верхнього епіфіза	72,0	66,0	69,0	—	76,0	—	76,0
6 Найбільша ширина нижнього епіфіза	—	52,0	52,0	—	59,0	—	59,0
8 Сагітальний діаметр рівня середини діафіза	28,0	29,0	28,5	—	33,0	—	33,0
8a Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	30,0	34,0	32,0	—	37,0	—	37,0
9 Поперечний діаметр рівня середини діафіза	18,0	21,0	19,5	—	24,0	—	24,0
9a Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	21,0	20,0	20,5	—	25,0	—	25,0
10 Окружність середини діафіза	77,0	80,0	78,5	—	90,0	—	90,0
10b Найменша окружність діафіза	72,0	70,0	71,0	—	82,0	—	82,0
9a:8a Показник перетину	70,0	58,8	64,4	—	67,6	—	67,6
10b:1 Показник масивності	23,5	20,3	21,9	—	22,0	—	22,0
ІТ, %	45,0	40,9	43,0	—	40,9	—	40,9

П р и м і т к а . Індекси компактизації (визначають на рентгенограмах): IHD — плечової кістки на рівні дельтоподібної горбкуватості; IHВ — плечової кістки на рівні найменшої окружності діафіза; IF — стегнової кістки на рівні середини діафіза; IT — великої гомілкової кістки на рівні, що відповідає найменшій окружності діафіза.

Рис. 3. Травма черепа в юнака з пох. 2, спричинена ударом палиці

ікло, премоляри та другий моляр, а на нижній — різці, ліві ікло та перший премоляр. Череп належав жінці 30—40 років.

Краніологічна характеристика. Череп відзначається великим поздовжнім, малим поперечним та помірним висотним діаметрами (табл. I). Форма склепіння — доліокранна, але на межі з мезокранією. Чоло пряме, досить широке. Обличчя досить вузьке й низьке, сплющене на рівні орбіт і вилиць. Перенісся низьке, кут виступу носових кісток над рівнем профілю обличчя дуже малий. За комплексом краніологічних ознак ця жінка належала до змішаного антропологічного типу, у формуванні якого крім європеїдного відчувається й монголоїдний компонент.

Посткраніальний скелет має всі ознаки жіночої статі. Суглоби та фаланги несуть сліди незначних вікових змін. Зрост 156,4 см. За вимірами довгих кісток жінка належала до коротконогого типу. Визначається незначна лівостороння асиметрія кісток передпліччя та стегнових кісток, тоді як унаслідок захворювання на остеоміеліт (див. патології нижче) лівої великої гомілкової кістки відбулося значне її вкорочення (306 мм порівняно з 321 мм справа). З цим можуть бути пов'язані підвищена компактизація кістки¹⁵ та збільшення її деяких широтних розмірів.

Докладна фіксація розвитку м'язового рельєфу кісток дала змогу встановити основні навантаження на опорно-руховий апарат жінки. М'язи, що опускають та згинают плечі та обертають лопатку, загалом розвинені рівномірно. Ентесопатії, як унаслідок нерегулярних навантажень чи хронічних мікротравм місць прикріплення сухожиль та м'язів, визначають такі навантаження на дельтоподібний м'яз (відведення та згинання руки), особливо справа, та на супінаторі передпліччя. Деструкція у місцях прикріплення триголового лівого та, симетрично, двоголових м'язів плеча буває наслідком переносу важких предметів на зігнутих передпліччях. За даними Galera, Garrada (1993), у середньовічних іспанських популяціях ця ознака зумовлена такими видами діяльності, як носіння води, будівництво кам'яних будинків, та загалом сільськогосподарською працею. Genety (1972) вважає її наслідком праці пекарів, що переносять вантажі на зігнутих передпліччях і притиснутих до тулуба руках¹⁶. З навантаженнями пов'язані також дегенеративно-дистрофічні зміни в плечових, правому! ліктьовому та лівому променево-зап'ястковому суглобах.

шився слід від удара важким, можливо, загостреним предметом. Розмір вдавленого овалу — 25×19мм. Від краю овалу в напрямку вінцевого шва розходяться тріщини. Не виключено, що травму було нанесено збросю типу палиці з гострими шипами. Удар, імовірно, пом'якшила шапка чи шолом. Оскільки травма не несе слідів затоєння, цілком можливо, що саме вона спричинила смерть юнака (рис.3).

На кістках немає слідів вогню, хоча житло загинуло в пожежі. Напевно, перекриття підкліту та стеля житла, що завалилися, накрили ще живого юнака, коли той намагався сховатися, та закрили його від вогню.

Поховання 3а. Скелет зберігся майже повністю (рис.1). **Череп** має дефект у ділянці основи та лівої виличної дуги. Розміри черепа невеликі, рельєф незначний. Шви відкриті, за винятком задньої ділянки сагітального шва, яка вже облітерована. Стан зубів дуже поганий, на верхній шелепі збереглися лише бокові різці, правий перший премоляр, ліві

У нижньому поясі кінцівок найбільші артрозні зміни зафіксовано в кульшових суглобах, особливо в правому, а також у правому колінному суглобі. Поряд з розподіленням індексу компактизації (збільшенню в правому стегні) та посиленням силових ліній у проксимальній частині стегнових кісток це явище може свідчити про збільшення навантажень на праву ногу як компенсацію після травми лівої гомілки. Ентесопатії є в місцях кріплення правого літкового м'яза (підняття п'ятки та згинання гомілки), симетрично гребінчастого (приводить і згибає стегно), зовнішнього затульного (відвертає стегно) та великого сідничного м'язів (розгинає тулуб при фіксованих кінцівках). Цікавими є наявність так званих фасеток Пур'є в проксимальному метафізі стегон і фасеток від сидіння навпочіпки (*squatting facets*). Перша ознака може формуватися при максимальному розпрямленні ноги, наприклад у разі ходіння вниз по схилах¹⁷, друга — від екстремального згинання гомілки вперед при фіксованих стопах (сидіння на низьких стільцях, навпочіпки¹⁸ і, можливо, стояння на колінах чи ходіння вгору по схилах).

Патологічні зміни. Більшість зубів жінкою втрачено ще в молодому віці, внаслідок чого відповідні альвеоли та тіло нижньої щелепи атрофовані та облітевовані. Причиною такого явища міг бути пародонтоз, особливо сильний на премолярах і молярах. Наслідком цього стала значна стертість, яка сягає коренів збережених передніх зубів (3—6 балів), оскільки вони взяли на себе все навантаження від жування. Гіпоплазія емалі зубів відсутня, однак на кістках гомілок рентгенографічно зафіксовано лінії Харриса — поперечні лінії, що утворюються у метафізах кісток у разі затримки росту внаслідок стресів у періоди голодування чи хвороб.

Навколо лобкового симфізу зсередини кістки спостерігаються овальні загибилення, активні деструктивні та проліферативні зміни, які іноді розглядають як наслідки вагітності у жінок. На лівій великий гомілковій кістці залишилися сліди двох свищів, що може свідчити про захворювання на остеомієліт у дитинстві. Унаслідок укорочення великої гомілкової мали гомілкова кістка викривилась назовні в дистальній третині. Імовірно, жінка підкульгувала. Із травм слід відзначити загоєний перелом грудної третини одного з правих ребер. За деякий час до загибелі жінка отримала травму голови, що не відобразилося на зовнішній поверхні черепа, однак мало наслідком можливу мозкову грижу на лусці потиличної кістки та утворення епідуральної гематоми¹⁹. Незагоєний наскрізний отвір круглої форми виявлено в районі лівого потиличного соскоподібного шва. Ця травма, ймовірно, спричинила смерть жінки.

Поховання 36. Представлене цілим черепом та неповним посткраниальним скелетом. *Череп* має великі розміри та добре виражені ознаки статевого диморфізму: дуже випуклі надперенісся та надбрів'я, що буквально нависає над орбітами. Великі соскоподібні відростки й рельєф потилиці свідчать про атлетично розвинену мускулатуру ший і спини. Нижня щелепа масивна, має «квадратні» обриси. Усе це свідчить про чоловічу стать похованого. Черепні шви відкриті повністю, зуби дуже великі, зношеність їх незначна. Стан черепних швів і зубів відповідає молодому вікові (20—25 років).

Рис. 4. Травма черепа чоловіка з пох. 36

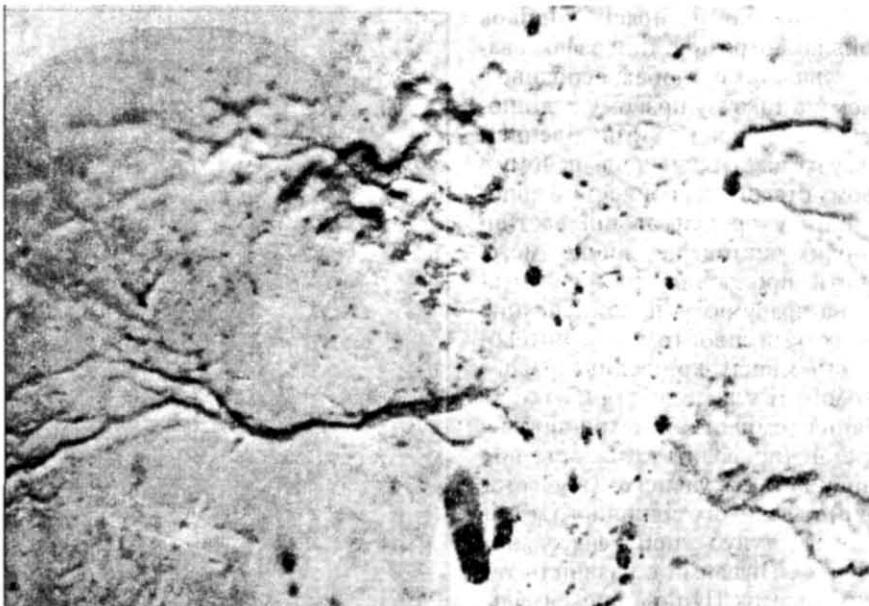

Рис. 5. Імовірні наслідки туберкульозного лептоменінгіту, перенесеного в дитинстві, на скроневій кістці чоловіка з пох. Зв

Краніологічна характеристика. Великий поздовжній і малі поперечний діаметри зумовлюють доліхокранну форму черепа (табл. 1). Він має дуже велику висоту склепіння, помірної ширини чоло й обличчя, висота якого відносно мала. Ніс середньовисокий, висота перенісся помірна, кут нахилу носових кісток до лінії профілю — середній. Обличчя дуже сильно профільоване в горизонтальній площині на обох (верхньому та середньому) рівнях. Вертикальне профілювання обличчя також значне, профіль прогнатний. Описане поєднання ознак характеризує череп як виражено європеоїдний.

Посткраніальний скелет зберігається частково: праві плечова, ліктівова, проксимальний епіфіз лівої плечової, кістки гомілок, хребці, ребра, фрагменти лопаток, окремі фаланги.

Кістки верхніх кінцівок масивні, із сильним рельєфом, що відповідає розвитку рельєфу на черепі. Кістки гомілок — також масивні й великі. Отже, будова та розміри кісток посткраніального скелета свідчать про належність їх чоловіку, стан суглобових поверхонь і відсутність явних вікових змін — про те, що чоловік помер у досить молодому віці — 20—25 років.

Зрост чоловіка 171 см. Скелет розвинений гармонійно. Найбільші навантаження припадали на м'язи, що беруть участь у рухах плечей (опускання, обертання, приведення), особливо зліва, згиначів передпліччя, та в руках кисті та зап'ястку — розгиначів та тих, що відводять кисть (на жаль, кістки збереглися лише справа). Ентесопатії в місці прикріплення правого великого грудного м'яза — га реберно-ключичних зв'язок. Ущільнення вертикальних силових ліній у проксимальному плечі та значні дегенеративно-дистрофічні зміни в плечовому суглобі могли спричинитися таким видом діяльності, як перенесення вантажів на плечах. Про великі навантаження на руки свідчить також значний індекс компактизації кістки, особливо в дистальній половині діафіза. Крім того, визначено артроз у правому ліктівовому суглобі. Найбільші навантаження нижніх кінцівок припадали на колінні суглоби. Зафіксовано значний розвиток камбалоподібного м'яза, підвищену компактизацію правої гомілкової кістки порівняно з лівою, а також фасетки на передній стороні дистальних епіфізів гомілок.

Хребет чоловіка несе сліди дуже великих навантажень на ділянці середньогрудних (ThV—ThVI) та нижньогрудних хребців. Спондилоліз (перелом напруги м'як верхньою та нижньою дужками) у четвертому поперековому хребці, на думку А.В. Грінберга²⁰, досить часто трапляється у людей, чия робота пов'язана з підніманням та перенесенням вантажів. Ch. Merbs²¹, досліджуючи причини цієї

патології, наводить досить великий перелік видів діяльності, спільним для яких є перевантаження попереково-крижового відділу хребта, наприклад у разі дій, що потребують екстремальних нахилю тіла вперед-назад, чи різких випрямлень тіла назад. наприклад під час копання, підняття вантажів та ін. Можлива також гостра травма.

Патологічні зміни. Поряд із травним отвором на обох гомілкових кістках медіально зафіковані осифіковані крововиливи. Виявлено відкладення зубного каменя, особливо значне на нижніх різьях. Відсутність каріесу та наявність зубного каменя, на думку деяких авторів²², може свідчити про переважання в раціоні білкової (м'ясної) їжі над продуктами з багатим вмістом вуглеводів (зернові).

Гроноподібні групи дрібних заглиблень, розташовані в передній, середній та задній черепних ямках, можуть бути наслідком перенесеного в дитинстві туберкульозного менингіту. Сліди підвищеного кровопостачання на надбрівних дугах цього чоловіка, можливо, пов'язувані із частим перебуванням на холодному повітрі²³, що може вказувати на певний вид професійної діяльності.

Череп було проломлено в ділянці брегми ударом, зробленим важким тупим предметом, можливо молотом, і спрямованим зверху спереду та зліва. Унаслідок цього утворився трикутний отвір, вм'ятини та радіальні тріщини (рис. 4). Реактивні поперечні тріщини є також у кістках основи черепа та потилиці. Ця травма, ймовірно, і спричинила смерть молодого чоловіка.

Поховання 3в. Збереглося гірше за інші. **Череп** представлений великими фрагментами мозкової коробки та деякими кістками обличчя (щелепи, права вилиця, носові кісточки). На черепних швах уже почався процес облітерації, внаслідок якого вони закриті на внутрішній поверхні черепа. Зуби зношені на III—IV бали. Такий стан ішів і зубів відповідає віку 35—40 років.

Надорбітальна область відзначається добре вираженим рельєфом. Ногиличний бугор і соккоподібні відростки досить великі. Зуби крупні. Альвеолярна дуга досить широка (34 мм) і довга (45 мм). Отже, морфологія черепа свідчить про чоловічу стать.

Посткраниальний скелет зберігся не повністю, бракує кісток лівої ноги (за винятком проксимального епіфіза стегна), лівого илеча, крижів. Рельєф кісток помірний, будова таза й розміри довгих кісток відповідають чоловічій статі. Стан крижово-клубового суглоба вказує на вік 35—40 років.

Зрост чоловіка, визначений за довжиною кісток кінцівок, становить 172 см. Статура відзначається вкороченням гомілок і подовженням передпліччя.

М'язовий рельєф на кістках розвинутий вище середнього. У верхньому поясі максимально навантаженими були: справа — дельтоподібний м'яз (відведення руки від тулуба), зліва — м'язи, що обертають плече. Симетрично сильні м'язи — згиначі передпліччя.

Зліва більш розвинений рельєф спостерігається в місцях прикріплення м'язів, що беруть участь у рухах кисті та пальців. На ногах значного розвитку досягли великий та середній сідничні та чотириголовий м'язи (відведення та повороти стегна, випрямлення тулуба), дещо менше — м'язи, що розгинають гомілку та нахиляють її вперед, приводять та супінують стопу.

Найбільші навантаження припадали на плечові, ліктьові, лівий променево-зап'ястний та лівий кульшовий суглоби.

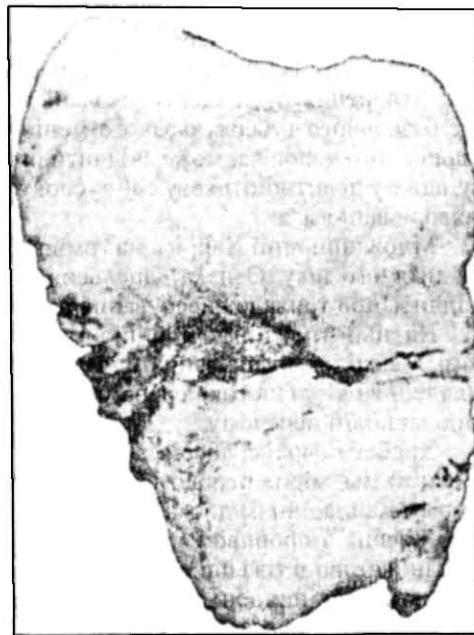

Рис. 6. Компресійний перелом гомілкової поверхні гомілкостопного суглоба в літньої жінки з поховання 3-середнє

Патологічні зміни. На внутрішній поверхні скроневої, лобної, тим'яної та потиличної кісток, у передній, середній та задній черепних ямках — велика кількість дрібних заглиблень, розташованих подібно до грон винограду (рис. 5). Такі утворення були ідентифіковані як змінення кістки через тривалий процес базального туберкульозного менінгіту в дітей²⁴. Те, що ці змінення були у дорослого чоловіка, може свідчити про неабияку резистентність його організму, адже у доантибіотикову еру туберкульозний менінгіт вважався смертельним захворюванням.

Множинні лінії Харріса на гомілкових кістках свідчать про стресові періоди дитячого віку. Ознака «апельсинової шкірки», зафікована на надбрів'ях, свідчить про тривале перебування на холодному повітрі.

На лівій тім'яній та лобній кістках має місце загоєнний компресійний перелом. Унаслідок інфікування цієї травми або невдалого її лікування відбулося запалення окістя кісток черепа та обличчя. На одному з правих ребер помітний слід давнього перелому.

Хребет чоловіка зберігся досить повно. У шийному відділі (на рівні 3—4 хребців) має місце перелом правих міжхребцевих суглобів, ускладнений артрозом та випадінням диска. Задній вузол Шморля (хрящова грижа) 10-го грудного хребця з проривом у спинномозковий канал, як і деструктивні зміни на передній стороні тіла поперекових хребців, мали причиною, можливо, той самий травматичний інцидент.

Судячи з кількості травм та розвитку м'язового рельєфу кісток, чоловік вів досить активний спосіб життя, можливо, він був членом княжої дружини.

Поховання 3-середнє. Представлене лише окремими кістками посткраниального скелета, а саме: лівою стегнововою, гомілковими, діафізом правої плечової, кістками правого передпліччя без нижніх епіфізів. Від таза збереглася частина лівої клубової кістки з кульшовою западиною.

Кістки невеликі, досить грацильні, рельєф слабкий, голівка її шийка стегна маленька. На кістках уже виникли вікові розростання, гострі краї суглобів. За будовою й розмірами кісток скелет належав жінці, яка померла у віці 50—55 років. Зріст 159,7 см. У верхніх кінцівках — ентесопатії плечового м'яза (згибає передпліччя) та згинача її розгинача великого пальця лівої руки (на жаль, права не збереглася). У нижніх кінцівках найбільш розвинені великий сідничний, двоголовий м'язи (розгибають стегно). Деструктивні зміни зафіковано в місці прикріплення лобкового лігамента. Однією з причин компресійних переломів у лівому колінному та гомілкостопному суглобі могло стати падіння на п'ятку виправленої ноги. З діяльністю, що, ймовірно, була причиною зазначеніх травм, можливо, пов'язані також перелом напруження в шийці стегновової кістки та верхня п'яткова шпора (рис. 6). На думку А.В. Грінберга²⁵, такі зміни досить часто виникають у танцівниць чи поштарів.

Підсумовуючи дані про будову скелета мешканців «міста Володимира», можна визначити основні особливості фізичного розвитку, що часто були пов'язані зі специфікою їхньої професійної діяльності, а також зробити припущення про умови життя цього населення, стан здоров'я та причини смерті загиблих. Зріст чоловіків у середньому становив 171,3, жінок — 158 см, що не відрізняється від даних інших дослідників за цим показником (наприклад, за даними С. Сегеді та П. Покаса, у середньовічних містах Лубни та Путівль зріст чоловіків становив 170,6, жінок — 160,5 см)²⁶. За остеометричними показниками (табл.2), у жінок був високий індекс масивності передпліччя за низьких поздовжніх розмірів променевих та ліктьових кісток. Показник платоленії у жінок підвищений порівняно з чоловіками. Оцінка м'язового рельєфу показала переважання у жінок розвитку таких м'язів, як супінатори передпліччя, згиначі пальців, праві згиначі плеча та тих м'язів, що приводять праву кисть. Поряд з артрозними зміненнями в плечових та променево-зап'ястніх суглобах, ці показники можуть свідчити про переважання певного виду діяльності, наприклад заняття прядінням. У чоловіків підвищення компактизації плечової кістки поряд з досить високими індексами масивності та значним розвитком рельєфу м'язів плеча (ентесопатії трапляються в місці прикріплення грудного м'яза та особливо — реберно-ключичного лігамента) свідчать про високі навантаження

Таблиця 3. Зріст похованних та патологічні ознаки на скелетах

Ознака	Пох. За	Пох. 3-середнє	Пох. 2	Пох. 3б	Пох. 3в
	Ж. 30—40	Ж. 50—53	Ч. 18—23	Ч. 20—25	Ч. 35—40
Можливий рік народження	1200—1210	1185—1190	1217—1222	1215—1220	1200—1205
Зріст, см	156,4	159,7	171	171	172
Травми черепа незагоєні	+	/	+	+	/
Травми черепа загоєні	?	/	—	—	+
Травми посткраниального скелета	—	+	/	+	—
Травми хребта	—	/	/	+	+
Неспецифічні інфекції черепа	/	/	+	—	—
Холодовий стрес	—	/	+	+	+
Каріес	+	/	+	/	—
Гіпоплазія емалі зубів	—	/	+	+	—
Лінії Харпіса	+	—	/	—	+
Cribra orbitalia	+	/	+	—	—
Неспецифічні інфекції ПКС	+	+	/	+	—
Ознаки туберкульозного базального менингіту	—	/	—	+	+

П р и м і т к и: «+» — наявність ознаки; «—» — відсутність ознаки; «/» — недоступно для спостереження; ПКС — посткраниальний скелет.

на плечовий пояс. Оцінка розвитку тазового пояса кінцівок показала зниження статевого диморфізму в широтних розмірах, індексах компактизації та м'язовому рельєфі кісток, в основному, за рахунок збільшення цих показників у жінок. Наявність ентесопатій у сідничій горбкуватості, значний розвиток ширсткої лінії стегна, наявність специфічних ознак, таких як фасетки Пур'є й так звані squatting facets (причини виникнення цих ознак наведено вище) у представників обох статей, на наш погляд, пов'язані із звичним пересуванням угору-вниз схилами, на яких розташований Київ.

Таку ознаку, як гіперваскуляризація надбрівних дуг, що трапляється в серії лише у чоловіків (табл. 3), звичайно вважають одним з індикаторів професійної зайнятості населення, оскільки вона виникає в разі тривалого перебування на повітря за холодної погоди²⁷.

Про професійну активність та спосіб життя свідчать повсякденні травми, причинами яких можуть бути пошкодження від робочих інструментів, випадкові падіння з висоти під час будівництва, падіння з коня чи з вантажем на плечах; поранення, завдані тваринами чи отримані в бійці²⁸. Прикладом таких ушкоджень є травми хребта. У чоловіків із серії, що вивчається, зафіксовано спондилоліз — перелом дужок четвертого поперекового хребця (пох. 3б), перелом виростка шийного хребця та хрящова грижа в грудному відділі з проривом у спинномозковий канал (пох. 3в). Обидві ці патології трапляються в людей, що займаються тяжкою фізичною працею. У жінки (пох. 3а) та чоловіка (пох. 3в) були загоєні переломи ребер. Депресійний перелом лівого колінного та гомілко-стопного суглоба у жінки з поховання 3-середнє спричинений падінням на випрямлену ногу, можливо внаслідок невдалого стрибка. Травми черепа є свідченням як побутового травматизму, так і збройних сутичок. Загоєній депресійний перелом лобної кістки в дорослого чоловіка (пох. 3в), нанесений тупою зброєю типу палиці, булави чи просто камінням, імовірно, був отриманий у сутичці з противником. Іноді травми черепа не мають слідів на зовнішній поверхні кісток, однак їх наслідки (ускладнення) у вигляді мозкових гриж та осифікованих епідуляральних гематом можна спостерігати на внутрішній поверхні черепа. Досить сильні змінення такого типу ми спостерігали на потиличній кістці (у ділянці confluent sinuum) жінки з пох. 3а.

Загоєні травматичні ушкодження цієї чи іншої частини скелета мала більшість індивідів (одна з двох жінок та двоє з трьох чоловіків) у досліджуваній групі. Висока частота згаданої ознаки свідчить про підвищений травматизм серед цих людей.

Хвороби зубів, такі як каріес, пародонтопатії та пов'язана з ними рання втрача зубів, що спостерігається, наприклад, у молодого чоловіка (пох. 2) та жінки (пох. 3а), не були рідкістю за часів Київської Русі²⁹. Серед факторів, що сприяють розвитку каріесу, основними є особливості дієти та гігієни рота, фактори середовища (якість води та харчів), присутність бактерій, що викликають захворювання³⁰, а також загальний стан здоров'я людини та перенесені нею стреси³¹. Якість та кількість їжі впливає на особливості росту та розвитку дітей, чутливість до хвороб, захворюваність та смертність у популяції. Тривалий голод чи навіть короткос часове голодування можуть спричинити низку захворювань у популяції, таких як тиф, віспа, дизентерія, туберкульоз, чума, грип, пневмонія³² чи ерготизм³³. Так звані голодні мори досить часто траплялися на Русі, у тому числі в проміжку часу між повальними епідеміями 1187 та 1230 рр.³⁴. М.Ф. Берлинський, досліджуючи історію Києва, згадує великий недорід хліба, особливо в 1228—1229 рр., «от чего умножились заразительные болезни, истребившие как в Киеве, так и в других городах великое множество народа»³⁵. У наступному 1230 р., за свідченнями літописів, урожай загинув на всій руській землі, за винятком Києва, і протягом двох років був страшний голод у Новгороді та Смоленську³⁶. Загалом у перші 40 років XIII ст. літописи відмічають 18 голодних років³⁷.

Звернімося до отриманих нами даних. Дитинство більшості досліджуваних індивідів припадало на початок XIII ст. Пережиті ними голодні роки мали вплинути на подальший стан їхнього здоров'я та імунітет. Закономірно очікувати наявність так званих маркерів стресу, що формуються саме під впливом гострих голодувань і дитячих хвороб. Лінійна гіпоплазія емалі зубів відзначена у двох наймолодших чоловіків з пох. 2 (18—23 роки) та з пох. 3б (20—25 років). Утворення її в першого чоловіка припадає на вік 2—4 роки (тобто, з певною ймовірністю, у проміжку між 1219 та 1226 рр.) та на вік 2—5 років у другого чоловіка (між 1217 та 1225 рр.). Інша ознака — лінії затримки росту на довгих кістках (лінії Харріса) — спричинена гальмуванням вироблення сематотропного гормону росту в дітей унаслідок недійдання, білкового голодування чи певних системних хвороб³⁸. Лінії Харріса на великих гомілкових кістках було зафіксовано у жінки 30—40 років (пох. 3а) та чоловіка 35—40 років (пох. 3в). Індикатор анемії (як наслідку хронічних паразитарних інфекцій) *cibra orbitalia* також фіксує загальний стан здоров'я популяції та індивідів. Цю ознаку було зафіксовано у двох випадках, причому в юнака з пох. 2 вона пов'язана з подібними змінами в метафізах довгих кісток та численними слідами неспецифічних інфекційних хвороб на скелеті, у тому числі хронічного синуситу та стоматиту.

З концентрацією людей у містах збільшується кількість іцільніснозалежних інфекцій, що передаються повітряно-краплинним шляхом. Однією з таких інфекцій, що залишає сліди на кістках, є туберкульоз, який був однією з головних причин смертності в минулому. Кістковий туберкульоз — вторинна інфекція, що розповсюджується з легенів чи лімфатичних вузлів. Основними місцями розташування хвороби є хребет (туберкульозний спондиліт), кульшовий та колінний суглоб³⁹. Інша форма захворювання, що часто траплялася у доантибіотикову еру та в активній формі була смертельною, — туберкульозний базальний менінгіт. Поряд з іншими симптомами для латентної форми цієї хвороби характерні утворення внутрішньочерепних кальцинатів — туберкулом⁴⁰. Тиснучи зсередини на кістки черепа, що формуються, туберкуломи залишають сліди у вигляді гроноподібних груп заглиблень із рівним дном, розміром із зерно проса, на внутрішній поверхні цих кісток. Найчастіше вони розташовані в передній, середній та задній черепних ямках в основі черепа і на археологічному середньовічному матеріалі в дітей трапляються з частотою 11.9—44.4 %⁴¹. Даних про поширення туберкульозу в давньоруській державі, і зокрема в Києві, немає. Наявність ознак туберкульозного лептоменінгіту на черепі чоловіка з пох. 3в (не виключено, що множинні лінії Харріса на гомілкових кістках чоловіка спричинені саме цим процесом) та можливих ознак цієї хвороби у чоловіка з пох. 3б є вказівкою на існування туберкульозу в місті в XIII ст.

Незагоєні травми, отримані перед смертю, звичайно дуже важко відрізняти від посмертних пошкоджень. Проте в деяких випадках форма отвору чи площа на зりзу безперечно свідчать про їх походження. Разом з особливостями положення тіла (кістяка) травми розповідають про обставини загибелі людини. Як уже зазначалося, усі описані скелети було знайдено скинутими докути на завалі згорілого житла. У двох чоловіків та жінки зафіковано незагоєні травми черепа. Імовірно, що саме вони були причиною смерті. В інших людей прямих пошкоджень скелета не виявлено, можливо, унаслідок поганої збереженості кісток чи специфіки травм. Проте, безперечно, усі вони загинули під час захоплення міста Батієм.

На основі комплексного (краніологічного, остеологічного, палеопатологічного) дослідження описаних матеріалів можна дійти висновків щодо антропологічного типу людей, які мешкали в «місті Володимира» у першій половині XIII ст., а також охарактеризувати це населення з погляду стану здоров'я та адаптації до умов життя.

Як показало краніологічне вивчення, череп молодого чоловіка (пох. 2) загалом має європеїдний комплекс ознак і належить до мезокранного типу східних слов'ян з помірно широким лицем і ослабленим виступом носа. Інакше кажучи, цей молодий чоловік за антропологічними ознаками був типовим представником полян київських (чернігівських або Переяславських). Дещо інший краніологічний компонент відзначається на черепі молодого чоловіка з пох. 3б. Поєднання ознак характеризує череп як виражено європеїдний. Його можна зарахувати до доліхокранного (із середньошироким лицем і помірним виступом носа) типу східних слов'ян, до якого належать також племена сіверян, радимичів, дреговичів, смоленських кривичів. Жінка з пох. 3а комплекском краніологічних ознак належала до змішаного антропологічного типу, у формуванні якого, крім європеїдного, відчувається й участь монголоїдного компоненту. Утім, такі морфологічні особливості, як ослаблення горизонтального профілю й слабке виступання носа, нерідко трапляються й у представників полян⁴². Отже, мешканці «міста Володимира» за антропологічними ознаками були представниками різних східнослов'янських племен, зокрема полян.

Судячи з розглянутих нами прикладів, чоловіки мали високий, а жінки — середній зріст. Ці люди були достатньо адаптованими до умов середовища та важкої фізичної праці, про що свідчать особливості розвитку кістяків, які вказують також на специфіку професійних занять цих людей. Разом з тим висока частота ушкоджень та поранень свідчить не тільки про підвищений побутовий травматизм, а й про часті збройні сутички. Несприятливі голодні роки початку XIII ст., особливо якщо вони припадали на період дитинства, залишили сліди стресів від голодування та дитячих хвороб на кістяках цих людей. Наці дослідження показали також, що населення Києва у XIII ст. страждало від численних інфекційних хвороб, зокрема від туберкульозу, розповсюдження якого сприяла скученість у житлах. Згадки про цю хворобу відсутні в літописних джерелах.

¹ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.

² Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991.

³ Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983. — С.279.

⁴ Каргер М.К. цит. пр., ст.62.

⁵ Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура. — Кіев, 1913. — С.79.

⁶ Хойновський І.А. Раскопки велиокняжеского двора древнего города Киева. — К., 1893. — С.16—17.

⁷ Цит. за: Каргер М.К. Киев и монгольское завоевание // СА. — 1949. — 11. — С. 81.

⁸ Див. Каргер М.К. Указ. соч. — С.71; Каргер М.К. Раскопки в Киеве в 1938 году. Отчет; Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII вв. — Кіев, 1982. — С.126—128; Килиевич С.Р. Отчет о раскопках 1973 г. Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции по ул. Десятинной. 2; Роггин Д.Г. Болезни древних людей. — М.; Л., 1965. — С. 208—211.

⁹ Висловлюємо велику подяку колегам археологам, особливо В.Гончару, за докладний збір матеріалу, завдяки якому стало можливим написати дослідження.

¹⁰ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г. Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 року // Археол. дослідження у 1998—1999 роках. — Київ, 1999. — С.124—125; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г., Архіпова Е.І. Звіт про

археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ на вул. Володимирській, 8 у м. Києві в 1999 р.

¹¹ Потехіна І.Д. Звіт про антропологічні матеріали з розкопок по вул. Володимирській, 8. — К.: ІА НАН України, 2000.

¹² Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1965.

¹³ Palfi G., Dutour O. Activity-induced Skeletal Markers in Historical Anthropological Material // Int. J. Anthropology. — 1996. — 11, N1. — P.41—55.

¹⁴ Крюков В.Н. Механизмы переломов костей. — М., 1971. — С.63.

¹⁵ Індекси компактизації визначали на рентгенограмах кісток за формулою, наведеною М.Б. Медніковою. Вимірювання проводили на рівні найменшої ширини діафіза великої гомілкової кістки, середини діафіза стегнової кістки та середини та найменшої ширини діафіза плечової кістки. Індекс компактизації є відношенням ширини медулярної порожнини до сумарної товщини компактного шару кістки; цей індекс виражено у відсотках

¹⁶ Цит. за: Capasso L., Kennedy K.A.R., Wilczak C.A. Atlas of occupational markers on human remains. — Teramo, 1999. — P.71.

¹⁷ Op. cit. — P.104.

¹⁸ Kennedy K.A.R. Skeletal markers of occupational stress // Reconstruction the life from the skeleton. — New York, 1989. — P.129—160.

¹⁹ Порівн. Schultz M. Spuren unspezifischer Entzündungen an prähistorischen und historischen Schädeln. В.1,2. — Basel, 1993.

²⁰ Гринберг А.В. Рентгендіагностика професіональних заболеваний костей и суставов. — Л., 1962. — С.105; див. також: Merbs Ch. Trauma // Reconstruction of the life from the skeleton. — New York, 1989. — P.161—189.

²¹ Merbs Ch.F. Spondylitis and Spondylolisthesis : A Cost of Being an erect biped or a Clever Adaptation? // Yearbook of Physical anthropology — 1996. — 39. — P.201—228.

²² Powell M.L. The analysis of dental Wear and Caries for Dietary reconstruction // The analysis of prehistoric diets. — 1985. — P.307—324.

²³ Макаров Н.А., Захаров С.Д., Бужилова А.П. Средневековое расселение на Белом Озере. — М., 2001. — С.257.

²⁴ Schultz M. The role of tuberculosis in infancy and childhood in prehistoric and historic populations // Tuberculosis. Past and present / Ed. Palfi J., Dutour O. Deak, Hutas. — GBTB foundation, 1999. — P. 503—507.

²⁵ Гринберг А.В. Указ. соч.

²⁶ Сегеда С.П., Покас П.М. Антропологический состав средневекового городского населения левобережного Поднепровья // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. слав. археологии. — М., 1985; див. також Бужилова А.П. Оценка палеопатологических характеристик у древнерусского городского и сельского населения (в сравнительном аспекте) // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С.110—122.

²⁷ Бужилова А.П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. — М., 1998. — С.104.

²⁸ Боголюбенский Н.А. Древнерусское врачевание в XI—XVII вв. — М., 1960; Гориневская В.В. Основы травматологии. — М., 1953. — Т.1. — С.18, 26.

²⁹ Болезни средневековой Руси (антропологический обзор) // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С.243—253; Козак О.Д. Антропологічний склад та морфоізологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я / Археологія. — 2000. — №1. — С.67—81.

³⁰ Powell M.L. Op. cit.

³¹ Бажанов Н.Н. Стоматология. — М., 1990. — С.65. За даними, наведеними автором, у дітей, що перенесли блокаду Ленінграда, після закінчення війни захворювання зубів карієсом спостерігалося вдвічі частіше, ніж у дітей, що були вивезені з міста до її початку.

³² Dirks R. Famine and Disease // The Cambridge World History of Human Disease / Ed. K.F.Kiple. — Cambridge, 1993. — P.157—163.

³³ Захворювання, спричинене споживанням хліба, що заражений ріжком (рос. спорынья), набуло великого розповсюдження в середньовічній Західній Європі та не було рідкістю на Русі. Епідемія «святого вогню» бували лише в роки, яким передували сурові зими, вогкі та дощові літні місяці, неврохай та голод. За даними літописів, такі умови склалися у 1154, 1164 та 1230 рр.

³⁴ Дубек Ф.А. История чумных эпидемий в России от основания государства до настоящего времени. — СПб., 1905. — С.9.

³⁵ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва — К., 1991. — С.69.

³⁶ Гловірно, йдеться про один і той самий голод, що продовжувався кілька років — за даними різних літописів, у 1229—1230 чи 1230—1231 рр. Можливо також, що М.Ф. Берлинсь-

кий користувався невідомими в наш час джерелами, говорячи про голод у Києві в 1228—1229 рр.

³⁷ Борисенков Е.Л., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII веков. — Л.: Наука, 1983. — С.84,135.

³⁸ Webb S. Palaeopathology of Aboriginal Australians: Health and Disease across a Hunter-Gather Continent. — Cambridge, 1995. — P.115.

³⁹ Steinbock R.T. Paleopathological Diagnosis and Interpretation. — C.C. Thomas, Springfield, 1976. — С.176.

⁴⁰ Иванюта О.М., Пилипчук Н.С., Назаренко В.Г., Панасюк А.В., Кривобоков С.А. Туберкулезнй менингозенцефалит. — Київ, 1987.

⁴¹ Schultz M. Op cit. — С.505

⁴² История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С.10—30.

Одержано 05.04.2001

А.Д. Козак, И.Д. Потехина

ЖИТЕЛИ «ГРАДА ВЛАДИМИРА» ПО ДАННЫМ АНТРОПОЛОГИИ

Статья посвящена антропологическому и палеопатологическому исследованию новых материалов из жилищ «града Владимира», разрушенных во время штурма Киева Батыем. Вводятся в научный оборот краниологические, остеологические данные, касающиеся населения Киева середины XIII в., а также данные палеопатологического анализа черепов и костей посткраниальных скелетов трех мужчин и двух женщин, погибших в декабре 1240 г. По признакам строения черепа жители «города Владимира» были представителями различных восточнославянских племен, в частности полян.

У двух мужчин и одной женщины на черепе обнаружены следы смертельных травм. Судя по полученным данным, мужчины имели высокий, а женщины — средневысокий рост. Они были хорошо адаптированы к условиям среды и к тяжелому физическому труду, о чем свидетельствуют особенности развития костяков, указывающие и на специфику профессиональных занятий этих людей. Вместе с тем большое количество заживших травм свидетельствует как о повышенном бытовом травматизме, так и о частых вооруженных столкновениях. Неблагоприятные голодные годы и эпидемии начала XIII в., выпавшие на период леттства большинства индивидов, оставили следы на костях этих людей и повлияли на резистентность их организмов к различным болезням. Наши исследования показали, что население Киева страдало инфекционными заболеваниями, в числе которых были некоторые формы туберкулеза — болезни, о которой не упоминается в древнерусских летописях.

O.D. Kozak, I.D. Potehina

INHABITANTS OF THE «VLADIMIR'S TOWN» AFTER THE ANTHROPOLOGY DATA

The article deals with anthropological and paleopathological investigations of the new skeleton material from the houses destroyed of the “Vladimir's town” dating back to 1240 (the siege of Kiev by Batykh). Craniological, osteological data as well as results of paleopathologic analyses of skulls and bones of the postcranial skeletons of three males and two females lost in the December of 1240 are published. The signs of mortal traumas have been detected in the skulls of two males and one female. The features of bone composition in these skeletons given an evidens of well-adaptation to the environmental conditions as well as to the specific professional activity. Many *aeternitatem* traumas were caused by everyday events or received during the military conflicts.

Famine and epidemics at the beginning of the 13th century AD left traces on the bones of this people, affected their immun system and ability to resist different illness in adulthood. It is possible, that the population of Kiev had suffered from various infection diseases, including tuberculosis which was the malady not mentioned in the ancient Rus annals.

Хроніка

С.Б. Буйських

МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС АНТИКОЗНАВЦІВ У м. БОРДО

14—16 листопада 2002 р. у м. Бордо (Франція) відбувся міжнародний конгрес «*Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux dans la région nord-pontique: origines et développement d'une koinè politique, économique et culturelle* (VII s. a. С. — III s. р. С.)» — «Грецькі міста, місцеві суспільства й світові імперії у північнопонтійському регіоні: походження та розвиток політичного, економічного й культурного *koinē* (VII ст. до н. е. — III ст. н. е.)».

До наукового комітету, який координував роботу з організації та проведення конгресу, входили провідні фахівці з різних країн світу: П. Александреску (Румунія), П. Бернар (Франція), Г. Бонгард-Левін (Росія), Г. Бауерскі (США), П. Бріан (Франція), І. Гарлан (Франція), Г. Ньюлі (Італія), Р. Етьєн (Франція), С. Крижицький (Україна), К. Ламберг-Карловські (США), П. Левек (Франція), Ж.-П. Морель (Франція), Г. Парцингер (Німеччина) і. на жаль, уже покійний О. Лордкіпаніձе (Грузія). Організаційний комітет конгресу, який працював напрочук чітко та злагоджено, складали: А. Бresson, А. Іванчик (Бордо), Ж.-Л. Феррарі (Париж).

Співустановниками конгресу були Інститут з вивчення старожитностей та середньовіччя «Авзоніус» (Університет Бордо-III і Національний центр наукових досліджень Франції) та Центр імені Густава Глотца (Університет Париж I і Національний центр наукових досліджень Франції). Установами-партнерами акції виступили Міжнародна спілка академій, Національний центр наукових досліджень Франції, Міністерство закордонних справ Франції, Міністерство досліджень Франції, ЮНЕСКО, Регіональна Рада Аквітанії, Університет Бордо-III.

У роботі конгресу взяли участь понад 50 учених-антиковизнавців із Франції, Данії, Німеччини, Росії, Великобританії, України, Бельгії, Румунії та Сполучених Штатів Америки. На відкритті конгресу, 14 листопада, із привітанням до її учасників звернулися: М. Дютей — Президент Університету Бордо-III, М. Ляшез — директор факультету історії Університету Бордо-III, М. Деска — директор Інституту з вивчення старожитностей та середньовіччя «Авзоніус». Із проблематикою та

регламентом роботи конгресу присутніх ознайомив Г. Бонгард-Левін.

Згодом на восьми сесійних засіданнях конгресу, що відбулися 14—16 листопада, було заслушано та обговорено 27 наукових доповідей. Доповіді були згруповані відповідно до шести головних тем. Ранкове засідання 14 листопада було присвячено темі «Походження північнопонтійського *koinē*». У рамках вказаної проблеми було зроблено такі доповіді: Г. Кошеленко (Москва) «Перші контакти між греками та варварами на Боспорі Кімерийському»; П. Дюпон (Ліон) «Архайчний Понт Евксинський: мілетське чи північноіонійське озеро?»; Ж.-П. Морель (Екс-ан-Прованс) «Декілька аспектів матеріальної культури в північнопонтійському регіоні: розвиток до *koinē*?», П. Кунійон (Бордо) «Етногеографія в період Псевдо-Скілака: від Танаїса до Колхіди».

У другій половині дня 14 листопада відбулося лва сесійні засідання конгресу. Перше з них мало назву «Економіка та організація сільськогосподарського простору». Доповіді зробили: А. Бresson (Бордо) «Грецькі міста, місцеві суспільства і зерно в Північному Причорномор'ї»; К. Мюллер (Париж) «Територія міст Боспорської держави: підсумки досліджень», М. Зототарьов (Севастополь) «Херсонес Таврійський та його периферія на межі класики та еллінізму»; Л. Ханнестад (Орхус) «Свідоцтва про грецькі та негрецькі взаємодії на хорі Херсонеса Таврійського (на прикладі монументальної споруди Уб поселення Панське-І)».

Другу вечірню сесію 14 листопада було присвячено проблемі історії культури Північного Причорномор'я. На цю тему було заслушано три доповіді: С. Крижицький (Київ) «Походження та розвиток архітектурного *koinē* в грецьких містах північнопонтійського регіону»; А. Буйських (Київ) «Північнопричорноморська архітектурна школа: проблеми генезису»; Ф. Флесс і М. Трейстлер (Лейпциг) «Прикраси в поліхромному стилі. До типології й розвитку однієї форми ювелірних прикрас у Північному Причорномор'ї I ст. до н. е. — початку II ст. н. е.».

Повний сесійний день 15 листопада було віддано проблемам історії релігії Північного Причорномор'я. На ранковому засіданні було заслушано блок із трьох доповідей, пов'язаних не тільки хронологічно й територіально, а й тематично. Це доповіді: С. Буйських (Київ)

«Культ Ахілла та грецька колонізація Нижнього Побужжя»; Й. Хуне (*Трір*) «Аспекти культу Ахілла Понтарха в Ольвії»; І. Тункіної (*Санкт-Петербург*) «Невідомі дані про панелінське святилище Ахілла на Тендрівській косі». На вечірньому засіданні того дня були репрезентовані доповіді: А. Аврам (*Бухарест*) «Нові дані про теменос Істрії»; Г. Бауерсок (*Прінстон*) «Бог Найвищий на північнопонтійських теренах»; А. Виноградов (*Москва*) «Від античного до християнського койне: написи Північного Причорномор'я».

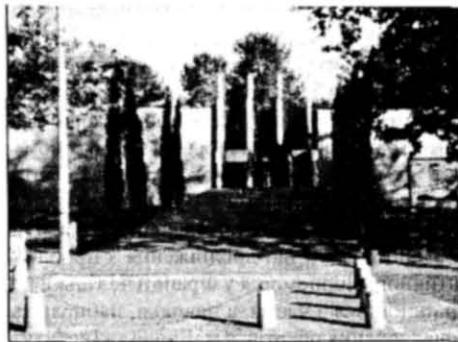
На ранковому засіданні 16 листопада, що проходило під назвою «Греки і варвари: політичні взаємовідносини», пролунали такі доповіді: В. Столба (*Орхус*) «Нумізматика Херсонеса та Керкінітиди як дзеркало греко-варварських контактів у Західній Таврії»; А. Іванчик (*Бордо*) «Нова ольвійська проксенія і взаємовідносини північнопонтійських міст зі скіфським царством Скілура»; Д. Бранд (*Екзетер*) «Херсонес і таврія».

Сім доповідей у рамках теми «Імперські плани та їх влив на північнопонтійське койне» було заслушано на вечірньому засіданні того дня. Це доповіді: В. Лунгу (*Бухарест*) «Відносини Єгипту з Понтом Евксинським в епоху еллінізму»; Ф. Де Каллатай (*Париж, Брюссель*) «Хронологія бронзових монет Мітрідата та проблеми датування міст Боспору»; Ж.-Л. Феррарі (*Париж*) «Піднесення римської могутності в pontійській зоні»; С. Сан-Рікін (*Москва*) «Боспорське царство на межі нашої ери: варварські й римські впливи в їх розвитку»; І. Макаров «Вільні грецькі міста й римська адміністрація: випадок Херсонеса Таврійського»; В. Крапівіна (*Київ*) «Нові дані про колегію агорономів в Ольвії в римську добу»; В. Зубар (*Київ*) «Деякі аспекти романізації населення Херсонеса Таврійського».

На всіх засіданнях протягом трьох днів панував дух вільної доброзичливої, але об'єктивної дискусії. Доповіді були заслушані з великою увагою, викликали зацікавлені запитання й були всебічно обговорені як в залі засідань, так і в кулуарах конгресу, де не вщухали гарячі суперечки щодо тієї чи іншої проблеми. Конгресу були притаманні як високий науковий рівень більшості доповідей, так і широта репрезентованої в них проблематики, що охоплювала різні сторони нагальної проблеми, заявленої в назві конгресу. Важливо зазначити, що багато доповідей ґрунтувалися на новому археологічному матеріалі.

Немає сенсу переповідати тут хоча б короткий зміст кожної доповіді. По-перше, Оргкомітет конгресу подбав про те, щоб до його початку вийшли друком тези цього наукового форуму обсягом 215 сторінок. По-друге, готується до друку повновагома збірка матеріалів конгресу, що буде доступна широкому колу наукової громадськості Старого й Нового світу.

Генеральна дискусія, що відбулася на останньому вечірньому засіданні 16 листопада та заключне слово патріарха французького

«Будинок археології», де відбувався Міжнародний конгрес антикознавців

У залі засідань. Зліва направо: В.В. Крапівіна, С.Д. Крижицький, А.І. Іванчик

Бібліотека Інституту з вивчення давнини й середньовіччя «Авзоніус» Національного центру наукових досліджень (CNRS) та Університету Бордо-ІІІ ім. Мішеля Монтеня

антикознавства П. Левека (*Париж*), який у своєму виступі підбив підсумки триденньої роботи, поставили крапку в маленькому, але дуже напруженному й цікавому житті Бордоського конгресу. Певний, що він надовго запам'ятатиметься всім, хто брав у ньому участь, як велике свято міжнародної науки про античність, як форум, де ідеї та думки представників різних національних шкіл були спрямовані на вирішення загальної проблеми —

встановлення своєрідних рис утвердження та розвитку грецького юїне в одному з регіонів поширення античної культури — Північному Причорномор'ї, як захід, що просто не має права відійти в минуле, а обов'язково має стати традиційним і шанованним у науковому світі, як, наприклад, відомі конгреси в Таранто (Італія) або симпозіуми у Вані (Грузія).

У зв'язку з цим хотілося б відзначити відрядний факт, що дослідження з проблем античного Чорномор'я у Франції не тільки не припинилися з часом, а навпаки, набирають нових якісних обертів, а м. Бордо та Інститут «Авзоніус» стають новим центром ретельної розробки цієї проблематики. Можна сміливо стверджувати, що м. Бордо передняв своєрідну естафету в інших наукових центрів, передусім Безансона (П. Левек) та Еска-ан-Прванса (Ж.-П. Морель), які в минулому були лідерами з понтийської проблематики у Франції. У цьому можна вбачати спадкоємність та велике традиції французької школи класичної археології.

Крім того, представницька конференція у м. Бордо вдало вписується у сучасний контекст широкого міжнародного співробітництва, що поєднує у творчому співішуку довгий час штучно роз'єднані національні школи антикоznавства Заходу і Сходу Європи і відкриває добре перспективи у цьому напрямку. Як приклад слід назвати Договір між Інститутом «Авзоніус» і науковими центрами України та Росії стосовно проекту нового видання епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я на базі Інституту «Авзоніус» у м. Бордо.

Важливо зазначити також, що Бордоський конгрес проходив під егідою міжнародної спілки академій, яка нещодавно включила до своєї програми новий міжнародний проект «Греко-римські цивілізації та скіфо-сарматський світ». Координаторами цього проекту

призначено І. Бонгард-Левіна (Москва) та А. Іванчика (Бордо).

Насамкінець, хотілося б відзначити чудову та чітку організацію роботи конгресу, що відобразилося як у головному — вибраній для цього темі та підборі учасників, так і в маленьких, але важливих деталях, наприклад: інформаційне забезпечення і, зокрема, дуже зручний та поліграфічно вишуканий програмі. Слід також широко завдячити Оргкомітету за те, що завдяки йому учасники конгресу мали змогу ознайомитися з виставкою, присвяченою розкопкам Ксантоса, з дуже цікавим археологічним зібранням музею Аквітанії та одним із найвідоміших і найстаріших виноградарсько-виноробних центрів «Шато Левілл Пуаффер» у районі Сен-Жульєн поблизу м. Бордо. Не можна обйтися увагою й урочистий прийом, влаштований на честь учасників конгресу в мерії м. Бордо, де їх широко привітали заступник мера пані Мулен-Будар та голова департаменту міжнародних зв'язків мерії пан Лавуар, який чудово розмовляє російською мовою.

Емблемою конгресу Оргкомітетом була обрана відома золота платівка з кургану Куль-Оба, на якій зображені сцену братання скіфів, і це, мабуть, не випадково. Бордоський конгрес став яскравим прикладом широго спілкування, щедрого обміну науковими досягненнями, своєрідного інтелектуального та й просто людського «братання» вчених різних країн, які плідно працюють над вирішенням важливих проблем історії та археології Північного Причорномор'я. Зображеній на бляшці повний вина ритон, крім цього, нагадував, де саме проходило це «братання» — на батьківщині всесвітньовідомих вин Бордо, яким учасники конгресу могли віддати належне після напруженіх засідань.

Одержано 09.12.2002

Д.Н. Козак, М.А. Филипчук, Т.Р. Милян

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ В АРХЕОЛОГІЇ»

26—28 вересня 2002 р. на базі Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка відбулася міжнародна археологічна конференція «Нові технології в археології». Співорганізаторами конференції

© Д.Н. КОЗАК, М.А. ФИЛИПЧУК, Т.Р. МИЛЯН. 2003

виступили Інститут археології Національної академії наук України та Українсько-австрійське бюро кооперації в освіті, науці та культурі. Усього було заявлено понад 30 доповідей, але змогли взяти участь не всі бажаючі. У роботі конференції брали участь близько

30 фахівців, які представляли академічні наукові установи, вищі навчальні заклади Львова, Києва, Харкова, Сімферополя, Москви, Праги, Любліни, Відня.

Пленарне засідання відкрили представники оргкомітету М. Зубрицька, професор, проректор Львівського національного університету імені Івана Франка, Я. Баран, аташе з питань науки, освіти та культури Посольства України в Австрії, Л. Цибенюк, заступник директора Українсько-австрійського бюро кооперації в освіті, науці та культурі.

Було заслухано низку доповідей. Д. Козак (*Київ*) відкрив наукову частину конференції доповідю «Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика)», в якій було наведено основні критерії вельбарської культури в Україні, хронологічні групи пам'яток, етнічну історію, а особливо її трактування у світлі нових відомостей у сучасній українській історичній науці. Доповідь І. Плейнерової (*Прага*) «Роль експерименту в археології» була присвячена експериментальній діяльності щодо використання матеріалу в домобудівництві, відтворенню повного технологічного циклу, на прикладі ранньослов'янського поселення в Бжезно. М. Филипчук і Т. Мілян (*Львів*) у доповіді «Деякі аспекти формування археологічних джерел» на прикладі пам'яток райковецької культури на Прикарпатті запропонували послідовне впровадження нових елементів у картографуванні пам'яток, апробацію теоретичних основ формування культурного шару на коротко- та довготривалих пам'ятках і відбору рухомого матеріалу з них. Про нові перспективи вивчення аварських впливів на Балканах і Середземномор'ї, з погляду досліджень техніки виготовлення ювелірних виробів, а також їх хімічного складу, ішлося в доповіді Ф. Дайма (*Віденський*) «Про впровадження технічних і хімічних досліджень в археологічних реконструкціях».

Тематика доповідей була скерована у чотирьох напрямах: теорія і методи формування археологічних джерел; нові методи камерального опрацювання, інтердисциплінарність у дослідженнях та стан і перспективи соціоархеології.

А. Плетерський (*Любліна*) запропонував нові методи у вирішенні хронології поховань ранньосередньовічного кладовища в Альтенердінгу, які були висвітлені у доповіді «Деякі нові методологічні відкриття при аналізі кладовища Альтенердінг». Н. Гаврилюк і М. Тимченко (*Київ*) у доповіді «Археологічне матеріалознавство — вступ до дисципліни» розглянули теоретичні основи та принципи структурної побудови запропонованої ними допоміжної археологічної дисципліни «Археологічне матеріалознавство». Спробу створення комп'ютерної бази даних археологічних пам'яток висвітили В. Івановський, О. Івановський, О. Осаульчук (*Львів*) у доповіді «Опис та облік пам'яток архео-

логії: спроба створення комп'ютерної бази даних». О. Комар (*Київ*) свою доповідь «Поняття «частина та пропорція» у Давній Русі» присвятив ролі зростання статистичного аналізу в археології та інтерпретації використання в руслі сучасних досліджень уявень про точні науки населення Давньої Русі. Приклади практичних спостережень на мікростратиграфічному рівні продемонстрував на результатах польових досліджень давньоруського городища Буськ П. Довгань (*Львів*) у доповіді «Дослідження літописного Буська у світлі мікростратиграфічних спостережень».

Новим методам в оправданні ранньосередньовічних ювелірних виробів, що походять з України, зокрема застосування мікроскопічних досліджень, було присвячено доповідь Б. Бюллера (*Віденський*) «Окремі види тонкої ювелірної техніки VII ст. та їх властивості на прикладі золотих прикрас із Глодосів та Келегеї (Золота палата, Київ, Україна)». Д. Недопако, М. Горнікова (*Київ*) у доповіді «Проблеми вивчення технологій археологічних виробів із металів та їх збереження» на прикладі музеїчних збірок археологічного матеріалу продемонстрували основні загрози їхнього зберігання, зазначили також залежність збереження металів від географічного розташування. О. Айбабін (*Сімферополь*) присвятив свою доповідь «Рейнська пряжка із склепу першої половини V ст. з Лучистого» процесу пошуку аналогій готських пряжок із територій, що були заселені готами. Підсумком цих пошуків стало виявлення аналогій на крайній західній території розселення — французькому атлантичному узбережжі.

Результати та перспективи застосування географічно-інформаційних систем для формування бази даних каталогу археологічних пам'яток місцевого рівня висвітлив Д. Коробов (*Москва*) у доповіді «Досвід застосування ГІС-технологій на півдні Росії». О. Смінтина (*Одеса*) у доповіді «Ландшафт у західноєвропейській археології: сучасні підходи щодо концептуалізації» навела аналіз стівідношення поняття «ландшафт» у різних наукових напрямах, висвітила поняття археологічного ландшафту як інструменту моделювання взаємодії природи й суспільства. Дослідженням ранньопалеолітичної стоянки з погляду стратиграфічних спостережень, типології знарядь праці, що сумарно характеризують специфічні риси, притаманні регіону досліджень, була присвячена доповідь О. Ситника, А. Богуцького (*Львів*) «Комплексні археологічно-геологічні дослідження палеолітичного поселення Галич I». Проблеми відтворення системи господарювання з урахуванням прилеглої ресурсної зони, де провідну роль відігравали типи ґрунтів, були продемонстровані на матеріалах черняхівського поселення Ріпні II Н. Стеблій (*Львів*) у доповіді «Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення». Проблемам та історії розвитку

палеоботанічних досліджень в Україні була присвячена доповідь Г. Пашкевич (Київ) «Палеоботанічні дослідження в Україні». Мета палеоботанічних досліджень — реконструкція соціально-економічної структури, зокрема сільськогосподарського виробництва. Результатом дослідження стало впровадження спеціалізованих категорій «палеоботанічний комплекс», «палеоботанічний спектр», а також створення комп’ютерної бази даних, що містить понад 4 тис. записів із 278 пам’яток. В. Скирда, А. Бондаренко (Харків) присвятили свою доповідь «До питання про антропологію населення салтівської культури» практичним результатам своїх пошуків. Їх результат — пластичне відтворення зовнішнього вигляду носіїв салтівської культурина основі відомих поховань. Л. Мацкевич (Львів) у доповіді «Результати інтердисциплінарного вивчення мезоліту заходу України» виклав підсумок понад 40-річних активних робіт у цій галузі, результатом яких стало відкриття локальних варіантів мезолітичних культур західної частини України. Прикладам поєднання методів досліджень у галузі мінералогії, структурології, геохімії, геодезії для реконструкції виробів із кольорових та цінних металів на теренах Австрії була присвячена доповідь Б. Чех (Віденсь) «Пізньо-середньовічні та ранньоновітні дорогоцінні метали в долині Гайстенер, Австрія. Методи локальної археології». Роль впливу природного фактора — якісного аналізу параметрів ґрунтів та рослинного покрову — на формування поверхневих слідів середньовічних об’єктів висвітила у своїй доповіді Н. Войцешук (Львів) «До питання про роль природного фактора в збереженні залишків археологічних об’єктів». О. Силаєв (Львів) у доповіді «Особливості комплексного історико-археологічного вивчення взаємовідносин кочового та осі-

лого населення на південному порубіжжі Галицько-Волинської Русі» розглянув співвідношення наявних історичних та археологічних джерел для розкриття середньовічної історії князівської держави. Проблемам комплексного археологічного вивчення середньовічної історії Львова на основі археологічних робіт минулих років була присвячена доповідь В. Опришка (Львів) «До питання про міждисциплінарні дослідження ранньо-середньовічної історії Львова».

Особливості планування місцевосташування давніх церков і городищ у контексті ідеологічних та політичних вимог було наведено Б. Томенчуком (Івано-Франківськ) у доповіді «До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» і макропланувальних систем розміщення церков та городищ». Досвід міжнародної практики охорони культурної спадщини в Україні розглянув Я. Онищук (Львів) у доповіді «Охорона культурно-історичної спадщини в Україні: нові шляхи, методи і перспективи». Як приклад доповідач навів упровадження міжнародної програми забезпечення охорони і просвітництва в галузі культуроохоронної діяльності «ТЕЗАУРУС». Р. Чайка (Львів) у доповіді «До питання про заселення Глинська та його околиць» розглянув результати вивчення системи заселення у співвідношенні з природними фактами території Розточчя в районі літописного городища Щекотин.

Учасники конференції секційні та підсумкові засідання проводили на базі санаторію мінеральних вод у смт Шкло. Вони мали змогу відвідати розкопки літописного Буська, Пліснеська, побувати у середньовічних замках Олеєска та Підгірців. До конференції було випущено збірник наукових статей «Нові технології в археології».

Одержано 07.11.2002

В.А. Колесникова

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Цією публікацією започатковується традиція ознайомлення читачів журналу з новими книжковими надходженнями до бібліотеки Інституту археології НАН України. Користуючись нагодою, щиро дякуємо всім зазначеним у статті авторам та установам, які

люб'язно надіслали примірники своїх видань до нашої бібліотеки.

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ

Анисюткин Н.К. Мустьєрская эпоха на Юго-Западе Русской равнины / Ин-т истории материальной культуры. — СПб: Ев-

© В.А. КОЛЕСНИКОВА, 2003

ропейский дом, 2001. — 308 с.: рис. 110, фото 10, библиогр.

У монографії підведені підсумок багаторічних досліджень пам'яток мустєрської доби в межиріччі Дністра й Прута (Північна Молдова та Чернівецька область України), який ґрунтуються на матеріалах 22 пам'яток середнього палеоліту. Мета праці — публікація нагромаджених матеріалів і розгляд на їх основі актуальних наукових проблем.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Кник-кобинские памятники (история исследования, локализация, стратиграфия, хронология, фауна, каменный инвентарь, аналогии, происхождение, судьбы) / Ин-т археологии НАН Украины, Киев. нац. ун-т. им. Т. Шевченко. — Киев: Стилос, 2002. — 216 с.: ил. 63, табл. 14, библиогр. (Bibliotheca Vita Antiqua)

Монографію присвячено проблемам дослідження заключного етапу існування середнього палеоліту Криму (60—30 тис. р. тому). Підсумовано та інтерпретовано дані з палеоетнології, палеоекології, хронології, антропології кік-кобинських пам'яток.

М.Ю. Відейко. Трипільські протоміста. Історія досліджень / Ин-т археології НАН України. — Київ, 2002. — 142 с.

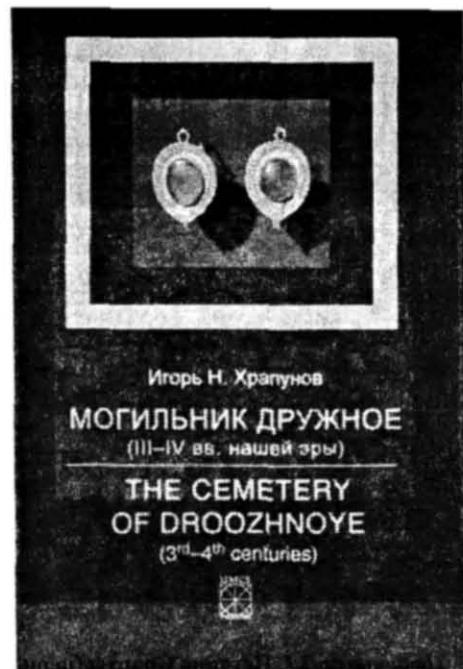
Видання присвячено історії польових і камеральних досліджень великих трипільських поселень починаючи з розкопок на Подолі 1891 р. до сьогодення. Запропоновано також бібліографію наукових праць із проблемами трипільських протоміст.

Соловьев Б.С. Бронзовый век Марийского Поволжья // Труды Марийской археологической экспедиции. Т. VI / Марийский НИИ языка, литературы и истории. — Йошкар-Ола, 2000. — 264 с.: рис. 86, библиогр.

У праці узагальнено матеріали доби бронзи Марійського краю, які отримані в ході багаторічних досліджень. Подано розгорнуту культурно-хронологічну характеристику різних груп населення, особливості їх матеріальної культури, питання хронології та взаємоконтактів.

Klochko Viktor I. Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC // Baltic-Pontic studies. — 2001. — Vol. 10. — 376 с., references.

Працю присвячено розвитку військової техніки в доісторичних суспільствах від доби неоліту до доби бронзи. Досліджено джерела, пов'язані з веденням військових дій, обробленням, тактикою та стратегією доісторичних суспільств в історичній перспективі¹.

АРХЕОЛОГІЯ ТА ДАВНЯ
ІСТОРІЯ СКІФО-АНТИЧНОГО
ТА РИМСЬКОГО ЧАСУ

Xrapunov I.N. Могильник Дружное (III—IV vv. нашей эры) // Monumenta Studia Gothica II. — Lublin: W-vo Universytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2002. — 313 с.: ил. 213, библиогр.

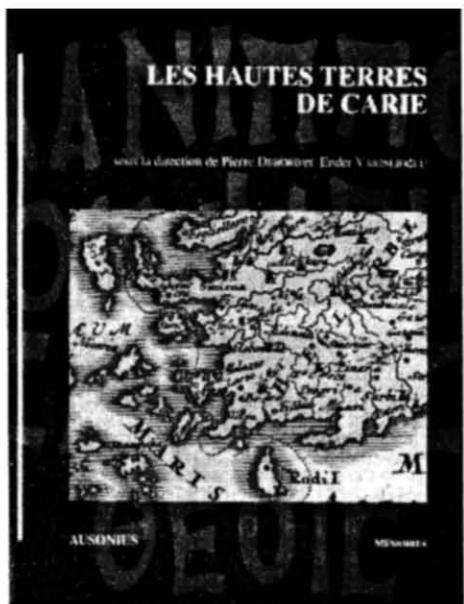
Монографію присвячено публікації та інтерпретації матеріалів могильника пізньоримського часу біля с. Дружне (Степовий Крим). Наведені могильні комплекси відкривають нову перспективу для дослідження ролі Криму в культурних, політичних та економічних перетвореннях у зоні Чорного моря в римський час. Визначальною рисою праці є велика кількість високоякісного ілюстративного матеріалу².

На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского: каталог выставки. — М., 2002. — 143 с.: библиогр.

Виставку «На краю ойкумены» (травень—серпень 2002 р.) було підготовлено Державним історичним музеєм (Москва) спільно з Державним музеєм Сходу (Москва) та Краснодарським історико-археологічним музеєм-заповідником за підтримки Міністерства культури Греції та Посольства Греції в Росії. Видання якісне, оздоблене великою кількістю кольорових ілюстрацій.

¹ Незабаром планується публікація цієї монографії російською мовою.

² Першим томом серії «Monumenta Studia Gothica» була монографія Б.В. Магомедова «Черняховская культура. Проблема этноса», наступний буде містити працю Р.В. Терпиловського, присвячену кіївській культурі.

Печатнова Л.Г. История Спарты (период архаики и классики). — СПб.: Гуманитарная академия, 2001. — 510 с.: прилож., библиогр.

Монографія є першим узагальнюючим дослідженням з історії Спарти, виданим у Росії. На основі комплексу джерел автор реконструює історичні процеси, що відбувалися в Спарті в період архаїки та пізньої класики. Досліджено широке коло питань, пов'язаних як із генезою спартанського полісу, так і з його кризою.

Жреческие коллегии в Раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публичного права. — М.: Наука, 2001. — 328 с.: ил.

У книзі досліджено проблеми виникнення та розвитку у VIII—III ст. до н. е. так званого жрецького права в межах римської державної системи. Зведено і систематизовано великий масив письмових історичних та археологічних джерел.

Les Hautes Terres de Carie. — Bordeaux, 2001. — 329 с.: bibliogr.

Видання присвячено археології та епіграфіці періоду античності території Малої Азії та Туреччини.

Le sport dans la Grece Antique Du Jeu à la Competition. — Bruxelles, 1992. — 423 с.: bibliogr.

Видання містить статті про спорт в античному мистецтві та каталог виставки (кольорові ілюстрації, анотації), присвяченої спортивним змаганням у Давній Греції.

L'olympisme dans l'antiquité. — Lausanne, 1993. — 167 с.

Видання є каталогом виставки, присвяченої Олімпійським іграм в античності. Книга складається зі статей та власне каталогу з великою кількістю кольорових ілюстрацій.

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яні (друга половина I тис. н. е.) / Ін-т археології НАН України, Чернівець. нац. ун-т. — Київ; Чернівці: Прут, 2001. — 285 с.: рис. 123, фото 27, бібліогр.

Монографію присвячено висвітленню етнокультурних та історичних процесів на теренах України за доби раннього середньовіччя. Підведено підсумки більш як столітнього вивчення старожитностей слов'янських і тюркомовних народів, окреслено характер взаємовідносин між ними та вплив тогочасних цивілізацій на процес їхнього розвитку.

Головко О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття. — Київ: Стилос, 2001. — 249 с.: 4 вкл., додат.

Книгу присвячено життю князя Романа Мстиславовича: походження, дитинство, сходження на політичний Олімп, загадкові сторінки життя, родинні зв'язки, міжнародні контакти. Прослідковано вплив діяльності князя на подальшу долю Волині та Галичини.

RUTHENICA. Т. 1 / Ін-т історії НАН України. — Київ, 2002. — 185 с.

Книга є першим випуском тематичної збірки наукових праць, присвячених дис-

кусійній проблематиці етногенетичних процесів на українських теренах доби раннього середньовіччя. Збірка об'єднує різнопланові за характером і жанром теоретичні, історико-етнологічні, антропологічні, історіографічні та археологічні дослідження фахівців з України, Росії, Білорусі.

Раппопорт Ю.А., Неразик Е.Е., Левин Л.М. В изваяниях Окса и Яксарта. Образы древнего Приаралья / Ин-т этнологии и антропологии РАН. — М.: Индрик, 2000. — 384 с.: ил. 182

Книга є підсумком багаторічних досліджень Хорезмської експедиції і розповідає про історію й культуру Хорезму. Видання поєднує наукову монографію та альбом з мистецтва.

Флерова В.Е. Резная кость Юго-Востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло. По материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа / Ин-т археологии РАН. — СПб.: Алтейя, 2001. — 255 с.: рис.65, прилож., библиогр.

Монографія є першою публікацією колекції з 1300 предметів із розкопок хозарської фортеці Саркел. Розглянуто всі аспекти кісткорізного ремесла Хозарії.

Флерова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии / Ин-т археологии РАН. — Иерусалим; Москва, 2001. — 160 с.: библиогр.

Працю присвячено реконструкції та методіці вивчення релігійного світогляду населення Хозарії. Це є перша спроба такого багатоаспектного розгляду міфології Хозарського каганату.

Europas Mitte UM 1000 (Ed. 3bd) // Beitrage zur Geschichte, Kunst und Archaelogie. 2 bd. und Katalog. — Stuttgart, 2000. — Bd. 1 — 539 s., bd.2 — 998 s.(bibl.), katalog — 547 s.

Трітомне видання містить відомості з історії, культури та археології Європи в середні віки. Книги багато ілюстровані.

ПРАЦІ ЗАГАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Археология і нумізматыка Беларусі: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл., — Мінск: БелЕн. 1993. — 702 с.: іл., бібліогр.

У статтях з археології висвітлено особливості всіх археологічних культур, які існували на території Білорусі, типи археологічних пам'яток, а також пам'ятки архітектури раннього середньовіччя, речі матеріальної культури й твори первісного мистецтва. У статтях з нумізматики запропоновано грунтовну інформацію з усіх питань монетної справи.

Археология Беларусі. Т. 4: Помнікі XIV—XVIII ст. — Мінск: Беларуская навука, 2001. — 597 с.: іл.

Четвертий том «Археології Беларусі» — заключний том видання, присвячений дослідженню пам'яток XIV—XVIII ст. на території Білорусі, які ілюструють розвиток міст, містечок, замків, військових поселень і могильників зазначеного періоду.

Боспорские исследования. Вып. II. — Симферополь, 2002. — 352 с.

Збірник містить статті виступів учасників Других Боспорських читань. Теми статей охоплюють широкий спектр наукових досліджень з археології та історії античного і ранньосередньовічного Боспору. Більшість ста-

тей висвітлюють результати найновіших археологічних досліджень боспорських міст, сільської околиці і некрополів.

Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. — Киев: Стилос, 2002. — 205 с.: ил.

Збірник містить результати досліджень різних періодів православної історії Таврійського півострова. Розглянуто проблеми відродження церковної археології як особливого розділу історичної науки. Видання містить багато ілюстрацій, словник спеціальних термінів і стислий життєпис кримських святих.

Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.: Збірка наук. праць. — Київ: ІА НАН України, 2002. — 301 с.

У публікаціях збірника наведено результати розкопок пам'яток кам'яної доби, періоду бронзи, раннього залізного віку, античної культури, ранніх слов'ян, періоду Київської Русі на території України. Опубліковано окремі знахідки. Наведено дані про результати археологічних розвідок.

Слов'янські культури в європейській цивілізації. — Київ: КІСУ, 2001. — 400 с.: іл.

До наукового збірника, випущеного до 60-річчя д-ра іст. наук проф. Ю.М. Алексєєва, увійшли статті відомих істориків, філософів, філологів із Болгарії, Польщі, Росії, Франції, України, Чехії з важливих проблем історії слов'ян, їх внеску в скарбницю світової історії та культури. Різнопланова проблематика статей стосується, зокрема, актуальних проблем сучасної славістики — порівняльно-історичного мовознавства, літературознавства й фольклористики, етногенезу.

Археологические открытия 1999 года. — Москва: Наука, 2001. — 342 с.: ил.

У щорічнику зібрано повідомлення авторів, які проводили в сезоні 1999 р. архео-

логічні розкопки й розвідки на території Російської Федерації. Статті традиційно згруповано у п'ять територіальних розділів, кожному з яких відповідає карта з позначенням місць дослідження. Надруковано також матеріали про роботи за кордоном, виконані як російськими археологами, так і колегами з Абхазії та Білорусі. Збірник супроводжують покажчики археологічних культур, епох, періодів, а також датувань, наведених авторами.

Старожитности степового Причорноморья и Крыму. Т. IX. — Запорожье, 2001. — 262 с.

У IX томі подано статті та нотатки, присвячені окремим проблемам доби палеоліту — епохи середньовіччя, введено в науковий обіг новітні матеріали Північного Причорномор'я й Криму.

Istanbul University's contributions to Archaeology in Turkey (1932—2000). — Istanbul, 2001. — 452 с.

У книзі підбито підсумок 80-річним археологічним дослідженням у Туреччині. Наведено результати розкопок (у тому числі охоронних) різних археологічних пам'яток. Окремий розділ присвячено дослідженням турецьких археологів за кордоном. Розглянуто різні археологічні періоди. Книга багато ілюстрована.

Blech M., Koch M., Kunst M. Denkmäler der Frühzeit. Text. — Mainz am Rhein: Von Zabern, 2001. — (Hispania antiqua). — Bibl. — 707 с., Tafel — 246 с.

Монографію присвячено археологічним пам'яткам раннього часу Іспанії — від первісного часу до античності. Складається з двох книг — тексту та ілюстрацій. У додатках вміщено розгорнутий каталог ілюстрацій з описом пам'ятки та посиланням на публікацію.

Одержано 10.06.2002

ДО 60-РІЧЧЯ ДМИТРА ПЕТРОВИЧА НЕДОПАКО

Давно у минулому ті часи, коли археологічна наука обмежувалася розкопками пам'яток, їх накопиченням, морфологічним описом і порівнянням. На сучасному етапі «матінка історії» не уявляється без широкого застосування природничо-наукових методів, які дають змогу отримувати найповнішу інформацію стосовно тих або інших пам'яток й артефактів минулого.

Великою мірою успіх у творуванні нових шляхів у розвитку дослідницької бази певної науки залежить від особи, що очолює її організуючий процес. Залучення ж до археології природничо-наукових методів потребує від цієї особи поєднання грунтovих технічних, технологічних знань із спроможністю історичного осмислення здобутих за допомогою цих методів даних і фактів. Саме таке завдання й повстало перед Дмитром Петровичем Недопако — завідувачем відділу фізико-природничих методів дослідження археологічних матеріалів Інституту археології НАН України, кандидатом технічних наук, якого ми вітаємо з 60-річчям.

Дмитро Петрович Недопако народився у важкі воєнні часи в листопаді 1942 р. у с. Синів'ківка Бориспільського р-ну на Київщині. Здібний до науки юнак 1965 р. закінчив Київський політехнічний інститут за складним фахом «фізика металів», а вже через 5 років здобув ступінь кандидата технічних наук. Відзначивши здібності молодого вченого, керівництво Політехнічного інституту запропонувало Дмитра Петровича до співпраці, де він у 1970—1973 рр. обіймав посаду молодшого, а згодом старшого наукового співробітника. Тоді Д.П. Недопако грунтovно вивчає фахові проблеми, друкує низку праць, пов'язаних з фізикою металів. Проте доля визначила новий і головний шлях у науковій творчості дослідника, пов'язавши його з археологією. Саме з початку — середині 1970-х років до археологічної науки почали залучати фізико-хімічні методи, зокрема металографічні дослідження виробів з металу. Вивчення історії давнього ковалського виробництва й постало в центрі наукових інтересів Дмитра Петровича — спочатку в секторі, а потім у відділі фізико-природничих методів Інституту археології НАН України, куди він прийшов у 1973 р. на посаду старшого наукового співробітника. За цей час дослідник опрацював сотні залізних та бронзових предметів, що представляють розвиток металообробної справи в Україні від найдавніших епох до

доби Київської Русі. Підсумки наукових пошукув були викладені вченим у багатьох статтях та кількох співавторських монографіях: «Істория черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.)» (1983), «Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі» (1996), «Мотронинское городище скифской эпохи» (2001).

Разом із науково-дослідницьким напрямом своєї діяльності, що залишає не лише лабораторну, кабінетну, роботу, а й польову, експедиційну, Дмитро Петрович виявив і організаторські здібності. Завдяки цьому у 1987 р. він обійняв посаду заступника директора Інституту археології із загальних питань, а 1990 р. — очолив відділ природничих методів дослідження археологічних матеріалів, що об'єднує фахівців з історії стародавніх виробництв, палеоботаніки і зоології, антропології і реставрації.

Дмитро Петрович Недопако сповнений нових творчих наукових планів і задумів. З нагоди ювілею колектив Інституту археології НАН України значить знаному фахівцю в галузі історії стародавнього виробництва мідного здоров'я, особистого щастя та довгих років життя, сповнених подальшими успіхами на науковій ниві.

Пам'ять археології

О.С. Ситник

ЮРІЙ ПОЛЯНСЬКИЙ — ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПАЛЕОЛІТУ

Остається проте одне дорога, а це — апеляція до терену, апеляція до цого одинокого, правдивого і невичерпного джерела всякого пізнання і всіх варточних синтез.

Ю. Полянський

З часу написання рядків, узятих до епіграфу¹, минуло вже майже 70 років. Палеолітична наука в Україні пережила як етапи бурхливого піднесення, так і кризові, застійні, періоди; був час «збирання каменів» і час сміливих синтетичних узагальнень, але знову, в котрий раз, спеціалісти повертаються до «поля» — цього підземного архіву, що містить переконливі матеріальні аргументи. Кожна нова ідея в палеоліті так чи інакше ґрунтуються на «терені» — «циому правдивому і невичерпному джерелі всякого пізнання».

Такий трохи задовгий вступ до короткого аналізу творчості Ю. Полянського виправданний безмежною любов'ю дослідника до рідного «Полудневого Поділля», його енергійною польовою діяльністю в Подністров'ї між двома світовими війнами. А віддякою за невтомну працю й ширі патріотичні почуття (за іронією долі) були вимушена еміграція, невизнання й довгі роки замовчування значних наукових здобутків на Батьківщині.

Мало хто тепер знає визначного українського географа, геолога й археолога Юрія Полянського, хоча серед науковців з проблем палеогеоморфології, стратиграфії плейстоцену, археології палеоліту України його ім'я було завжди добре відомим, шануваним, але... забороненим тоталітарним режимом, здавалося б, назавжди. Прийшов час відновити втрачену пам'ять.

*Біографічна довідка*². Народився 6 березня 1892 р. у с. Жовтанці Кам'янко-Бузького р-ну на Львівщині в родині священика. Після закінчення середньої школи вивчав філософію у Віденському, пізніше — у Львівському університетах. Під час Першої світової війни служив поручником гарматного полку в австрійській армії. У 1918—1920 рр. брав

© О.С. СИТНИК, 2003

активну участь у національно-визвольних змаганнях за встановлення ЗУНР (командував батаресю 4-го артполку Української Галицької Армії). З 1920 р. Ю. Полянський — учитель географії та історії Академічної гімназії у Львові й одночасно працівник НТШ.

У 1921—1923 рр. викладав також географію в Українському таємному університеті, а в 1933—1937 рр. — основи антропології у Львівській греко-католицькій Богословській Академії. У 1928 р. він успішно габілітувався у Львівському університеті, в якому в 1940—1941 рр. працював завідувачем кафедри фізичної географії. У період окупації Львова німецькими військами з червня по вересень 1941 р. виконував обов'язки Голови Тимчасової управи, після чого почав працювати в шкільній адміністрації міста. У 1943 р. виїжджає до Кракова, а звідти — до Відня, де очолює представництво Українського Центрального Комітету. З 1945 до 1947 рр. Ю. Полянський викладав географію в Українському Вільному університеті (Баварія). У 1947 р. виїжджає з Європи, і з того часу розпочинається його емігрантське життя в Аргентині. Тут він багатоплідно досліджує геологічну будову Анд, запропонувавши оригінальну модель походження цього гірського масиву. У 1956 р. Ю. Полянський стає професором Державного університету в Буенос-Айресі, пізніше його обирають академіком АН Аргентини. За роки своєї активної праці в цій латиноамериканській країні він опублікував 20 монографій і 50 великих статей. Помер у 1975 р. у Буенос-Айресі.

Співпраця з НТШ. Усі наукова діяльність молодого Ю. Полянського була тісно пов'язана з Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові. Після приходу до музею Товариства у 1920 р. він упорядковує й систематизує фонди, створює експозиції, виставки (спільно

з І. Трушем та І. Раковським). Кожен рік музей поповнювався новими оригінальними матеріалами, велику частину яких приводив дослідник із власних географічно-геологічних та археологічних експедицій. Працюючи в музеї, Ю. Полянський визначив та каталогізував тисячі різноманітних експонатів як з геології, палеонтології, ботаніки, так і з археології та етнографії. Ці знання стали пізніше важливою підвальнюю в його польових та кабінетних студіях, дали змогу розглядати наукові проблеми на широкому тлі природничих та історичних процесів. Мабуть, що робота у фондах музею та активна діяльність у різних секціях та комісіях НТШ вивели науковця на широкі горизонти узагальнень, дали йому змогу проявити себе універсальним дослідником кількох суміжних дисциплін.

Починаючи з 1923 р., на власний кошт та незначні асигнування НТШ Ю. Полянський проводить щорічні польові довготривалі дослідження, під час яких збирає багатий джерельний матеріал, що ліг в основу всіх подальших наукових висновків. У 1927 р. за значні досягнення в пошуковій, культурно-освітній та науковій роботі його було обрано дійсним членом НТШ. З того часу він став постійним учасником засідань математично-природописно-лікарської секції, фізіографічної, науково-технічної та інших комісій Товариства. Власне, у збірниках і записках НТШ було опубліковано більшість наукових праць дослідника.

Головні завдання та методика досліджень. Метою польових досліджень Ю. Полянського було вивчення переважно питань геології четвертинного періоду, стратиграфії плейстоценових відкладів, проблем палеогеоморфології та ін. У з'язку з тим що плейстоценові відклади містять рештки життя і діяльності людей стародавнього кам'яного віку, виникла необхідність грунтового дослідження палеоліту. Це, здавалося б, побічне завдання було виконано на такому високому професійному рівні, що Ю. Полянського по праву вважають «батьком західноукраїнського палеоліту»³. Інші археологічні епохи він досліджував спорадично, хоч і тут залишив по собі яскравий слід у багатьох публікаціях⁴.

Методика польових робіт Ю. Полянського відзначалася, насамперед, ретельністю, систематичністю й комплексним підходом щодо вирішення проблеми. Перед виїздом у поле він багато часу приділяв вивченю низки картографічних видань, відомих на той час⁵. Не переоцінюючи їх значення, науковець зазначав: «Картуючим геологам ходило передовсім о передтретинні старші відложения. Плейстоцен Поділля розглядано тоді лише схематично і, так сказати, трохи недбало, і то з перестарілого моногляціалістичного становища»⁶. Те саме стосується й літературних джерел, «бо й справді, дотеперішні дані (головно стратиграфічної природи) є надзвичайно скіпі та не відповідають нинішнім високим

вимогам науки»⁷. Отже, досліднику довелося розпочинати вивчення майже на цілінних, з огляду на питання плейстоценової історії, землях. Досить багато карт та стратиграфічних профілів було зроблено ним власноруч⁸.

У «палеолітичному аспекті» на західноукраїнських землях попередників у Ю. Полянського практично не було. На сусідніх територіях, зокрема, у Східноподільському Придністров'ї, палеолітичні пам'ятки було відкрито В. Антоновичем ще у 80-х рр. XIX ст. (с. Студениця, гора Біла). Правда ж те, що матеріали з цих місцевознаходжень було опубліковано М. Рудинським лише у 1929 р. Завдяки інтенсивним польовим роботам останнього у 1920–1930 рр. на відрізку лівобережжя Дністра між Кам'янцем-Подільським і Могилевом-Подільським було відкрито серію пізньопалеолітичних стоянок (Китайгород I–III, Колачківці I, II, Сокіл I, Стара Ушиця та ін.⁹). Ю. Полянський називав цю ділянку Придністров'я «українським Поділлям», а пам'ятки виділив в окрему східноподільську групу палеоліту Подільсько-Бессарабської провінції.

На правобережжі Дністра (тодішня Бессарабія) великі пошукові дослідження вели румунські науковці Ч. Амброжевич та І. Ботез¹⁰. Критичні зауваження щодо їхніх висновків про стратиграфічне положення лесів та хронологічні межі таких стоянок, як «...Кізля-Неджимова, Кормані і Дарабані», знаходимо в публікації Ю. Полянського¹¹.

Добре знання карт і відповідної наукової літератури, а також багаторічні спостереження дали змогу Ю. Полянському дійти кількох суттєвих висновків щодо тісного зв'язку розташування палеолітичних стійбищ і географічно-топографічних особливостей місцевості. Картографування цих пам'яток навело також на думку про залежність стародавніх

стоянок від виходу на поверхню крем'яної сировини, головним чином родовищ у верхньокрейдових відкладах. Спираючись на геологічні розробки В. Рогали¹², дослідник буде карту поширення й виходу у відслоненнях відкладів туронського та сеноманського ярусів верхньої крейди. Лише у цих ярусах на Поділлі зафіковано стяжіння чорного тонко-кристалічного (волинського) кременю у жовнах — турон і грубокристалічної крем'яної природи чорного, сірого, жовтуватого відтінків у блоках та валунах — сеноман. Туронські відклади кременю трапляються лише в західній та північно-західній частинах Поділля, тоді як сеноманські кремені домінують у каньйоноподібній долині середнього Дністра. Розмістивши пам'ятки палеоліту на карті виходу верхньокрейдових відкладів, Ю. Полянський дійшов висновків щодо тісної залежності первісної людини від наявності й характеру сировинної бази¹³. У Подільсько-Бессарабській провінції верхнього палеоліту він виділив три кремененосні зони: західну, східну та південно-східну.

У полі дослідник детально описує розташування пам'яток, вивчає їх залежність від рівня терас ріки, визначає їх зв'язок з характером відкладів і виявляє належність матеріальних культурних решток до тих чи інших плейстоценових горизонтів, пов'язує культурні шари із залишками мікро- та макрофауни, флори тощо. Такий скрупульозний комплексний підхід до вивчення палеолітичних стоянок дав змогу зробити цікаві спостереження. Наприклад, усебічний аналіз топографічних умов знаходження палеолітичних поселень переконав Ю. Полянського в тому, що первісні мисливці селилися на відкритих до сонця місцях, переважно на південно-західних схилах, мисах долин річки, недалеко від води (джерел, потічків, річик, озер). У вузьких каньйоноподібних ущелинах стоянки майже не трапляються. Така сама думка Полянського ї щодо подільських гіпсових печер — вузькі, темні й вологі коридори цих підземних порожнин, очевидно, не приваблювали стародавні громади.

На базі стратиграфічних досліджень плейстоценових відкладів Середнього Придністров'я Ю. Полянський помітив, що палеолітичні знахідки *in situ* трапляються лише у лесах двох останніх зледенінь чи у викопних ґрунтах, що формувалися під час періодичних потеплінь. Услід за В. Зергелем¹⁴ (за альпійською схемою Пенка—Брюкнера¹⁵) для палеолітичного періоду на Поділлі науковець виділяв старший лес (рісське зледеніння), молодший лес I (фаза А вюрмського зледеніння) і молодший лес II (фаза В вюрмського зледеніння). На той час для східноєвропейських геологів та археологів це була досить оригінальна та свіжа концепція. Важливим було також його зауваження щодо частого зсунення і перевідкладення багатьох культурних шарів поселень ще в плейстоценовий час,

особливо на похилих ділянках мисоподібних утворень (наприклад у Новосілці-Костюковій).

Розглядаючи товщину відкладів, умови залягання культурних залишків, кількість і характер кам'яного інвентарю та господарсько- побутових об'єктів, Ю. Полянський висуває низку важливих положень щодо класифікації і палеолітичних пам'яток¹⁶. Так, стоянками він називає місця порівняно довготривалого проживання людей (потужний культурний шар, велика кількість вогниш, фауністичних решток, кам'яних знарядь праці), стійбищами — тимчасові табори, які могли супроводжуватися вогнищами та кам'яними артефактами, майстернями — місця обробки кам'яної сировини, яким притаманна велика кількість відходів виробництва (нуклеусів, аморфних сколів, бракованіх знарядь). Ці думки у майбутньому було деталізовано на основі широкомасштабних досліджень групи пам'яток у Подністров'ї (Молодово I і V, Кормань IV, Оселівка, Бабин та ін.).

На багатьох пам'ятках палеоліту дослідник проводить зачистки, закладає шурфи та невеликі розкопки. Вивчаючи планіграфічні особливості поселень пізнього палеоліту, Ю. Полянський робить актуальні й нині висновки про функціональне призначення окремих ділянок стоянок. Він виділяє, зокрема, місця для проживання (житла), ділянки з вогнищами, місця обробки кам'яних знарядь (виробничі центри), периферійні ділянки.

У своїх польових, камеральних та лабораторних дослідженнях учений плідно співпрацює з колегами-геологами і зі спеціалістами суміжних дисциплін. Довгі роки він підтримував тісні контакти з археологом С. Круковським, з яким розкіпував стоянки та публікував спільні статті¹⁷. Faunістичні рештки, знайдені Ю. Полянським на палеолітичних пам'ятках, визначав відомий львівський професор Г. Козій. Атрибуцію викопних гризунів здійснював професор Й. Семірадський, фloristичні рештки досліджували С. Кульчинський та А. Козловська¹⁸.

Археологічні пам'ятки. Палеоліт. За час своїх багаторічних експедиційних робіт Ю. Полянський відкрив 66 палеолітичних місцезнаходжень, проте лише кілька пам'яток були опубліковані й увійшли в науковий обіг у довоєнний час. Про більшість же з них є тільки короткі повідомлення або ж просто згадки у його геологічних працях. Більш-менш ґрунтовні розкопки велися на двох пізньопалеолітичних пам'ятках Заліщицького р-ну на Тернопільщині — Лисичники та Новосілка-Костюкова. Невеликі розвідкові розкопки він провадив також на мустєрській стоянці біля с. Кастерівці неподалік Заліщиків.

Найвідомішою пам'яткою є пізньопалеолітичне поселення Лисичники на правому березі р. Серет, в ур. Вовчків. Матеріали з розкопок, проведених наприкінці 1920-х років (площа 100 м²), було опубліковано С. Круковським у 1939 р.¹⁹ і П. Борисковським у

1953 р.²⁰. У верхньоплейстоценовій товщі тут було досліджено три культурні горизонти. Другою досліденою Ю. Полянським пам'яткою є стоянка Новосілка-Костюкова, що знаходилася на вододілі Дністра й струмка Грумового. Розкопки були проведені у другій половині 1920-х років спільно з С. Круковським²¹. Зазначимо, що околиці с. Новосілки були досить ретельно досліджені молодим науковцем з боку палеогеоморфології та стратиграфії плеистоценових відкладів, що дало йому змогу створити «делювіальну цикличну схему позднього Поділля». Остання мала важливе значення і для загальної періодизації палеоліту в Україні.

На період 1930-х років найранішою стоянкою Подністров'я була мустєрська пам'ятка Касперівця, яка досить грунтово дослідженна в геологічному аспекті²² (археологічні матеріали так і не були опубліковані в повному обсязі). Як одна з найцікавіших пам'яток середнього палеоліту Східної Європи, вона широко відома в науковій літературі. Культурний шар, що знаходився під товщею лесових відкладів, був частково розмитий і перевідкладений ще у плеистоценовий період, але незважаючи на це горизонт виявився досить багатим на археологічні матеріали, зокрема викопну фауну. Культурно-історичне місце Касперівця не визначене повністю й дотепер, хоч пам'ятка має надзвичайно важливе значення як перше стратифіковане поселення мустєрської культури в континентальній Україні.

Інше місцевознаходження середнього палеоліту було виявлено Ю. Полянським поблизу с. Долини у Теребовлянському р-ні. У відслоненій береговому схилу тут знайдено кістки мамонта і квартитовий відщеп зі слідами обробки. Ше два пункти з мустєрськими артефактами зафіксовано дослідником біля сіл Більче-Золоте та Печірна на Тернопільщині.

Досить багато пам'яток пізнього палеоліту не було досліджено шляхом розкопок. Проте зібрані на цих пам'ятках матеріали також мають велике наукове значення для вивчення історії пізньопалеолітичного населення Західної України. Це пам'ятки Миколаївка, Монастирок, Довге, Котівка, Щитівці, Зозулинці, Коропець, Стриганці, Маринопіль, Бережани, Буківна та ін.

Наукові підсумки. Найважливішим історичним висновком Ю. Полянського є положення про окрему Подільсько-Бессарабську провінцію пізнього палеоліту, в якій було виділено західноподільську (70 пунктів), східноподільську (44 пункти) і південно-східну (22 пункти) групи пам'яток. Загалом у «провінції» на середину 1930-х років було відомо 126 палеолітичних об'єктів, картографування і визначення хронології яких дало підстави для цікавих наукових припущення. Так, Ю. Полянський вважав, що первісні мисливці пересувалися слідом за табунами північних оленів з одних територій на інші (саме цим він пояснює

«однакові риси» крем'яного інвентарю на величезних просторах Європи). Такі пересування відбувалися переважно в «коріньянський час».

Новаторською була також думка Ю. Полянського про тісний зв'язок палеолітичного населення Поділля з первісними колективами центральноєвропейського регіону. Нині ці питання розробляють палеолітознавці України та археологи за рубежем. Можна вказати на глибоку наукову інтуїцію дослідника, який на основі одного двобічно обробленого наконечника з Конюшків (Рогатинщина), так званого солютрейського типу, висловлює припущення про вплив угорського палеоліту (де такі наконечники трапляються серійно) на пізньопалеолітичне населення Поділля. Ця проблема й нині становить значний інтерес. Досить перспективним напрямком є також вивчення генетичної спорідненості первісних колективів Поділля й Волині, Поділля й Полісся.

Є також багато інших наукових думок дослідника, що знайшли подальший розвиток і наукове обґрунтування в сучасному палеолітознавстві. Без сумніву, науковий доробок Ю. Полянського потребує подальшого ретельного вивчення з боку як природничих дисциплін, так і археології. Це буде, власне, той комплексний підхід до розв'язання проблеми, що становив сенс усього наукового життя визначного українського дослідника.

¹ Юрій Полянський. Подільські етюди // Збірник НТШ. — Львів, 1929. — Т. 20. — С. 3.

² Микола Демидюк. Дійсний член НТШ — Юрій Полянський // Вісн. НТШ. — Львів, 1995. — Число 12, 13. — С. 10, 11, 22.

³ Ярослав Пастернак. Ті, що розкрили підземний архів України (пам'яті видатних археологів України) // Терем. Проблеми української культури. — Дейтрайт, 1976. — С. 10.

⁴ Юрій Полянський. Неолітичні обсядіяни Східної Галичини // Збірник НТШ. — Львів, 1925. — Т. 23, 24. — С. 1, 2; Юрій Полянський. Підплітовий гріб у Новосілці Костюковій, пов. Заліщики // Літ.-наук. вісник. — Львів, 1926. — Т. 89. — Кн. 3. — С. 1—4; Юрій Полянський. Матеріали до пізнання малоякофавні західного Полісся // Збірник НТШ. — Львів, 1932. — Вип. 4, 5. — С. 1—19.

⁵ Alth A. Bieniasz Altas geograficzny Galicji. — Kraków, 1887. — Z. 1.; Lomnicki A. Altas geologiczny Galicji. — Kraków, 1901. — Z. 9.

⁶ Юрій Полянський. Подільські етюди... — С. 1.

⁷ Там само. — С. 2.

⁸ Там само. — С. 197—209.

⁹ Рудинський М. Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія II. — К., 1929.

¹⁰ Boles Joan. Données paléolithiques pour la stratigraphie du loess au Nord de la Bessarabie // Memori. sect. st. d. Acad Rom. — Ser. III. — T. VII. — 1931; Ambrozevici Cz. Beiträge zur Kenntnis der Aurignaciencultur Bessarabiens

und der Bukovina / Wien. — P.Z. — XVIII, 1933. — L. 4.

¹¹ Ю́рій Полянський. Нові праці про пле́стоцен Бессарабії // Відбитка «Збірника НТШ». — Львів, 1927. — Вип. 2. — С. 1—14.

¹² Rogala W. Über die Stratigraphi der Kreidebildungen von Podolien // Kosmos. — Lemberg, 1909. — Bd. XXXIV.

¹³ Polanskyj G. Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz // Праці НТШ. — Львів, 1935. — Вип. 1. — С. 3—23.

¹⁴ Soergel W. Loesse, Eiszeiten und Paläolithische Kulturen. — Jena, 1919; Soergel W. Die Dilaviale Terrassen der Ilm und ihre Bedeutung für die Gliederung des Eiszeitalters. — Jena, 1924.

¹⁵ Penck A., Brückner E. Die Alpen im Eiszeitalter. — Leipzig, 1909.

¹⁶ Юрій Полянський. Реконструкція географичного середовища молодшого палеоліту Подільсько-Бессарабської провінції // Відбитка з «Праць Географічної комісії НТШ». — Львів, 1935. — Вип. 1. — С. 1—23.

¹⁷ Polanskyj G., Krukowski S. Die erste Paläolithstation in Nowosilka-Kostiuksowa (Podolien) // Збірник НТШ. — Lemberg, 1926. — S. 1—23.

¹⁸ Юрій Полянський. Подільські етюди... — С. 3004.

¹⁹ Krukowski S. Paleolit Polski. — Kraków, 1939 // Encyklopedia Polski. — IV, Cz. 1. — S. 40—41.

²⁰ Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 128.

²¹ Polanskyj G., Krukowski S. ... — S. 1—23.

²² Юрій Полянський. Подільські етюди...

²³ Polanskyj G. Rekonstruktion...

Одержано 05.08.97

Рецензії

Магомедов Б.В.

Черняховська культура.

Проблема етноса

Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii

Curie-Skłodowskiej, 2001. — 290 с.

Монографія Б.В. Магомедова присвячена важливій, дуже актуальній проблемі історико-культурної, етнічної та соціально-економічної реконструкції яскравого суспільного утворення, яке існувало на широкому просторі лісостепової та степової України й прилеглих територій Молдови, Румунії, Росії в пізньоримський час (ІІІ — середина V ст. н. е.).

Фундаментальна наукова праця виконана на основі детального аналізу різноманітних груп джерел (археологічні, письмові, антропологічні та ін.). Автором подано найповнішу у вітчизняній історіографії збірку черняхівських пам'яток, досліджуваних протягом 100 років. Використані, у тому числі, результати власних багаторічних розкопок у Миколаївській, Одеській, Вінницькій та Київській областях. На основі класифікації та систематизації різних типів пам'яток, усіх елементів черняхівської культури наведено детальний опис її визначальних рис.

Розробка провідної теми монографії — визначення етнічного складу населення, яке залишило черняхівську культуру, досягається шляхом використання стійких етнічних ознак в археологічному матеріалі, доведення генетичних зв'язків із попередніми та синхронними культурами Південно-Східної й Центральної Європи.

Праця містить докладну історію вивчення черняхівських пам'яток і повну історіографію з питань, що висвітлюються (с. 11—15). Критично розглянуто всі існуючі погляди щодо походження та етнічної належності культури, зокрема, об'єктивно оцінено ідеологічні позиції радянського керівництва 1930—1960 рр. стосовно примусової підтримки винятково слов'янської концепції, показано поступове змінювання наукових гіпотез вітчизняних археологів останніми десятиліттями. Вірно зазначено особливу популярність поглядів сучасних учених на політнічність черняхівських племен, як правило, при незаперечуванні провідної ролі готів у формуванні великого племінного об'єднання.

На основі картографування близько 3,5 тис. археологічних пам'яток, враховуючи найпоши-

реніші культурні ознаки (гончарна кераміка та речі особистого вжитку: гребені, пряжки, фібули тощо), які, безперечно, могли сформуватися тільки в межах одного суспільства, автор обґрунтовано локалізує територію черняхівської культури, відзначаючи наявність кількох територіальних, етнографічних регіонів (с. 17—18).

Класифікуючи поселення черняхівців (с. 19—21), автор правомірно виявляє їх різнотиповість (сільські та промислові поселення, городища з укріпленнями), що відображає високий рівень розвитку суспільства. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку наведена автором згадка столиці готів на Дніпрі — Даннартадір у Сазі про Хервор¹. Щоправда, слід було зазначити, що відголос тих давніх подій відображені також ще в одному видатному витворі середньовічної скандинавської літератури — Старший Едді.

Констатуючи різнотиповість жителів (різні за формою поглиблені та наземні житла, кам'яні споруди), Б.В. Магомедов аргументовано подає їх географію та походження (с. 21—22). Наводячи думку більшості вітчизняних учених про походження черняхівських напівземлянон від зубрицьких та попередніх їм пісеворсько-зарубінських жителів, автор, використовуючи, зокрема, дані польських археологів останніх досліджень, відзначає зв'язок частини черняхівських поглиблених будівель зі східногерманською традицією. Крім того, безперечно північноєвропейськими, германськими за походженням названі різні за конструкціями наземні будинки. Натомість кам'яні споруди автор однозначно пов'язує з південною надчорноморською групою. Наведена ним генеза черняхівського домобудівництва повністю відповідає багаторічним науковим розробкам спеціалістів і не викликає жодного заперечення (с. 22—24).

Значне місце у праці відведено похованальному обряду черняхівської спільноті (с. 25—44). Джерелознавчу базу розділу складають практично всі досліджені могильники черняхівців як на території України, так і за її межами. Детально проаналізовано особливості різних за складністю типів похованальних конструкцій, обрядів інгумації та кремації. Уперше в спеціальних працях для реконструкції

© І.С. ПЮРО, 2003

обряду тілоспалення, атрибуції поховальноного інвентарю й процесу закопування скарбів доцільно використані свідчення ранньоскандинавської Саги про Інглінгів («Він [Один]») сказав, що кожний повинен прийти в Вальгаллу з тим майном, яке було з ним на ногнищі, і користуватися тим, що він сам закопав у землю... Люди вірили тоді — що, чим вище дім від поховального вогнища здіймається в повітря, то вище в небі буде той, хто спалається, і він буде тим багатший там, чим більше майна згорить з ним»²), що суттєво пояснює дані археології: величезна кількість монетних скарбів по всій території розповсюдження черняхівських пам'яток³. У зв'язку з розглянутим питанням про особливості поховального ритуалу відповідно до повідомлення саги «Про Інглінгів», слід було б, на наш погляд, звернути увагу на істотне переважання речей поховального інвентарю в могилах черняхівських некрополів з безпредличними етнічними ознаками германського населення, що просувалося з Центральної та Північної Європи (див., наприклад, матеріали розкопок Компаніївського могильника та ін.). Доцільним за результатами деяких попередніх досліджень є аргументоване використання особливостей поховань разом з речами поховального вжитку як критеріїв для визначення майнової та соціальної диференціації членів давнього суспільства.

Складний процес генези поховального обряду (с. 33—39) об'єктивно показано як синтез та співіснування традицій багатьох культур, що підкреслює політнічність черняхівської спільноти. Зокрема, докладно Б.В. Магомедов виділив сарматські традиції в похованнях за обрядом інгумації, особливо у південних регіонах культури. Проте навіть ураховуючи великий ступінь сарматизації населення Північного Причорномор'я з перших століть нашої ери (що до розповсюдження черняхівських пам'яток), хотілося б застежегти автора від дещо однобічного, штучного трактування всіх могил з кам'яними плитовими конструкціями як доказ входження до складу південних черняхівських племен тільки місцевого еллінізованого населення Північного Причорномор'я. Плитові могили дійсно були розповсюджені від Скандинавії до Середземномор'я (включаючи Надчорноморщину) від архаїчного періоду аж до раннього середньовіччя⁴, але тип поховальної конструкції не слід розглядати окремо від поховального обряду. У плитових могилах пізньоримського часу в Північному Причорномор'ї трапляються типово сарматські риси обряду (перехрещені в гомілках ноги покійних, покладені на таз кисті рук і т. ін.) та інвентарю⁵. Слід звернути увагу, що до сармато-аланського великого племінного об'єднання увійшли асимільовані нашадки північнокавказьких племен, яким саме й були притаманні плитові могили і які не відрізнялися від сарматів ні за обрядом, ні за речами

поховального вжитку та разом з ними, за даними письмових джерел (твори М. Хоренаці, Л. Мровелі, літопис Картліс Цховреба), здійснювали походи й переселення⁶. Можливо, могили таких сармато-аланів і знаходять дослідники в Північному Причорномор'ї. До речі, безперечні вихідці з Північного Кавказу були поховані у більш пізньому Кантемирівському могильнику на Полтавщині, у трьох підкурганних могилах сарматського кола в сидячому стані⁷ тощо.

Речовому комплексу, який, в основному, становить обличчя культури, присвячено один з найбільших розділів монографії (с. 45—88). Зокрема, докладно розглянуто кераміку, типологію якої Б.В. Магомедов плідно досліджує вже понад 25 років. Вірно встановлено у праці статус ліпної кераміки. Вона, з одного боку, продовжує давні етнокультурні традиції, що ретельно визначені автором, а з іншого — копіює кружальну, походження різних форм якої на численних прикладах показано дослідником. Існування ліпного копіювання гончарної кераміки помічено вченими навіть у місцях вторгнення готських дружин з середини III ст. (Нижня Наддніпрянська — Танаїс, Кримський півострів)⁸.

Розглянуто також складні системи орнаментації посуду, їх семантику та іконографію. На масовому матеріалі, насамперед на основі наявності місцевих типів посуду та їх відсотковому співвідношенні, обґрунтовано видлені локальні особливості кераміки, що істотно доповнює дослідження. Багаторічне ретельне вивчення черняхівського керамічного комплексу дало змогу Б.В. Магомедову дійти принципово важливого, добре аргументованого висновку щодо походження більшої частини типів посуду від вельбарської (та вельбарської з елементами пшеворської) культури, що на масовому матеріалі й такому високому рівні дослідження зроблено вперше. Крім того, на основі спостереження за формами (у поєднанні з визначенням їх походження) та технікою виготовлення гончарних виробів автор приєднується до погляду про належність черняхівської культури до європейського провінційно-римського кола, чим пояснюється відносно високий рівень гончарного ремесла.

Висвітлення особливостей постійних контактів з античним світом істотно доповнено розглядом та типологізацією імпортного посуду.

У загалі ж у праці подано ґрунтовну класифікацію речового комплексу культури за принципом функціонального призначення речей, що поділені на категорії, види, типи і варіанти. Розглянуто знаряддя праці, побутові речі та предмети індивідуального вжитку. Велику увагу приділено елементам костюму, прикрасам. Для класифікації металевих деталей одягу на професійному рівні підсумовано розробки багатьох дослідників (А.К. Амброз, А. Коковський, Є.Л. Гороховський та ін.) і розглянуто питання походження різних

типів. Уперше в повному обсязі реконструйовано черняхівський одяг (с. 75—77).

У монографії міститься найбільше серед спеціальних праць зведення черняхівської зброї: наступальної, захисної, спорядження вершників — з поділом на типи та детальним підбором аналогій та атрибуцією (с. 77—83).

В окремому розділі наведено результати ретельного вивчення виробництва і торгівлі (с. 89—112). Досліджені особливості високорозвинутого сільського господарства, детально показані прогресивні зміни землеобробних та інших знарядь, що проходили під впливом римських провінцій. Завдяки широкому використанню даних різних природничих наук Б.В. Магомедову вдалося повною мірою встановити асортимент культурних рослин і склад стада в різних регіонах поширення черняхівської культури, що, на думку автора, обумовлено передусім природними особливостями краю, а не давніми місцевими традиціями населення. Хоча з урахуванням політнічності союзів племен періоду військової демократії одне інше не виключає.

Не менш професійно, з поглибленим знанням давньої металургії та ковальства, показано особливості складної технічної культури черняхівців, знання та виробничі наслідки яких, за спостереженням Б.В. Магомедова, формувалися під впливом досягнень давніх центральноєвропейських суспільств та античних полісів. На основі проведення численних спектральних аналізів спеціалістами автором зроблені цікаві спостереження з приводу використання кольорових і дорогоцінних (в основному, срібло та білонові сплави) металів для вивчення різних типів прикрас і деталей одягу. Дослідник торкається питань щодо техніки їх виготовлення, але, на наш погляд, слід було б зосередити більше уваги на характері праці майстрів (приміром ювелірів), що визначає рівень розвитку ремесла (товарне чи на замовлення). Про те, що черняхівські майстри працювали на замовлення, автор зазначає в підрозділі «Видобуток та обробка чорного металу» (с. 93—94), однак без достатньої, на наш погляд, аргументації.

Дуже грунтовно та детально викладена в праці технологія керамічного виробництва, реконструйовані майстерні та різні типи горнів з урахуванням напрямів їх запозичення черняхівцями (с. 96—101). Доведено велику продуктивність праці майстрів. Разом з тим, відповідно до різноманітності бракованого посуду, правомірно зазначено, що ремісники виконували роботи за індивідуальним замовленням, хоч і обслуговували досить великі території.

Усебічно розглянуто косторізне, камене та деревообробне ремесло, ткацтво разом з наборами інструментів, що використовували майстри (с. 101—105).

Ремесло в черняхівському суспільстві ще не набуло розвинутого товарного виробництва, що й зазначено Б.В. Магомедовим. Тому

торгівля (с. 105—112), особливо внутрішня, не могла бути широкою. Виявлені автором великі майстерні та навіть їх скупчення (прототип ремісничих центрів) вірно сприймаються як показник початкового етапу товарного виробництва, але намічені ним торгові шляхи та місця продажу товарів (так звані ярмаики) носять деяко гіпотетичний модернізаційний характер. Безперечно, автор вірно окреслив напрям соляної торгівлі, показав шляхи розповсюдження металів. Слід також погодитися з добре аргументованим визначенням міжнародних економічних зв'язків черняхівців.

Б.В. Магомедов справедливо приєднується до погляду дослідників, що характер походження монетних скарбів був зумовлений високопробним сріблом римських денаріїв II ст. (с. 110—111). Проте, надаючи перевагу формуванню скарбів тривалого накопичення як наслідку військової здобичі, він наводить приклад контрибуції, що була одержана після перемоги варварів над Деціями на Дунаї. Проте численні скарби швидкого накопичення з середини III ст., часів успішних скіфських воєн, походять із території римських провінцій, складаються з антоніанів того періоду, що не були в обігу, і жодного відношення до черняхівських скарбів денаріїв, імовірно, не мають.

Політнічність носіїв черняхівської культури загальноземлянськими фахівцями, тому спроба автора конкретизувати це положення (с. 113—132) заслуговує особливої уваги. Використовуючи дані антропології, Б.В. Магомедов надає перевагу найбільш ефективному методу, а саме диференційованому конкретному підходу до груп матеріалів (М.С. Веліканова, Т.О. Рудич), а не виліенню загальних індексів обміру (с. 113—115). Автор звертає увагу на виділені за такою методикою серії доліхокранних, вузьколих черепів з черняхівських могильників, які можна пов'язати з європейцями, германцями.

Ураховуючи сучасні висновки антропологів, спираючись на власні ґрунтovні дослідження, результати яких показані в кожному розділі роботи, автор дійшов правомірного висновку про переважання в більшості черняхівських пам'яток елементів вельбарської та центральноєвропейської культур готського, германського етносу в союзі племен. Такий добре аргументований погляд Б.В. Магомедова та багатьох інших дослідників має право на існування. Разом з тим для остаточного доведення згаданого погляду бажано б було подати фахівцям розгорнутий, докладний порівняльний аналіз усіх основних елементів вельбарської та черняхівської культур.

Історію готів висвітлено в монографії й на основі письмових джерел (передусім, за даними праці Йордана⁹), підsumовано результати досліджень багатьох учених. Разом з тим задекларована автором думка про існування в Криму вже в першій четверті IV ст. значної громади готів-християн з поселенням на

участь єпископа Феофіла в Нікейському Вселенському соборі 325 р. (с. 117) виглядає дещо передчасною. По-перше, оригіналів списку учасників, так само, як і протоколів собору, до нас не дійшло. По-друге, Феофіл — метрополіт Готії, безперечно, не мав ніякого відношення до кримських готів.

На основі практично всіх черняхівських могильників, що досліджені, Б.В. Магомедов виважено, по-науковому обережно визначає ступінь присутності іранського, в основному сарматського, елементу серед населення об'єднання. Проте запропоновані автором відносно невеликі відсотки присутності представників та нащадків різних сармато-аланських племен — 1 %, та всього 20 % у Північному Причорномор'ї (с. 122) — потребує, певно, для кращого сприйняття наукової концепції конкретного статистичного аналізу питання.

Певною мірою штучним виглядає погляд, до якого приєднується Б.В. Магомедов, стосовно нащадків пізніх скіфів як носіїв південної частини черняхівської культури (с. 113—114, 123—124). Відомі городища, селища та могильники (з великими, округлими в плані склепами й іншими поховальними спорудами, що тільки формально нагадують аланські) пізніх скіфів припиняють своє існування до початку формування нового союзу племен, тому пошуки генетичної наступності між зараженим населенням слід ретельніше будувати на аргументованих доказах, а не в першу чергу на здоровому глузді. Із цього приводу, на наш погляд, слід було б професійно перевірити спостереження антрополога Т.С. Кондукторової, зроблені під впливом концепції археологів.

Для виявлення слов'янського компоненту в черняхівській спільноті доцільно і, напевно, єдино вірно використані результати досліджень пам'яток Верхньої та Середньої Наддністриянщини, Бугу на заході України та окремих змішаних черняхівських пам'яток з елементами київського типу в різних північних областях.

У межах існування черняхівської культури та на деяких суміжних територіях за характерними ознаками окреслено також передування інших народів, наприклад різних фракійських племен у південно-західній Україні, Молдові та Румунії.

У розділі, присвяченому реконструкції історії племен черняхівської культури, їхніх попередників і нащадків (с. 133—150), майстерно використано комплексний підхід щодо різних груп джерел, зокрема письмових і матеріальних, якими Б.В. Магомедов володіє однаково професійно. Спираючись на існуючі розробки, автор докладно викладає зміст стародавніх свідчень, конкретизуючи їх на археологічному матеріалі.

Розглядаючи причини формування черняхівської культури, дослідник правомірно пояснює їх напрямками міграції племен, що були носіями її основних ознак. При цьому

провідні культурогенетичні процеси пов'язані з діяльністю великої кількості полонених спеціалістів із римського античного світу. Проте, на нашу думку, користуючись традиціями генези археологічних культур — відображення культур давніх суспільств, слід пропустити також плідну діяльність місцевих майстрів більш-менш розвинутої спільноти, які сприймали знання досвідчених ремісників, у поєднанні з функціонуванням обмінних шляхів.

У заключній частині (с. 151) підsumовано основні (сучасні та оригінальні) висновки автора, що висловлені та доведені в усіх розділах праці: зокрема, черняхівська культура виникає на основі вельбарської культури, основну масу населення об'єднання племен складали германці, готи; чітко виділено також дві окремі локальні культурні групи — Верхньої Наддністриянщини та Північного Причорномор'я. Слід було б, на нашу думку, додати ще й південно-західний, фракійський, варіант.

Зазначимо, що певні зауваження, які були висловлені в рецензії (точніше, роздуми на основі відмінних наукових концепцій), ні в якому разі не зменшують заслуг автора, який створив фундаментальну узагальнювальну багатопланову актуальну працю. У ній акумульовано та проаналізовано результати вивчення черняхівської культури усіх попередніх років. Такого об'єктивного, усебічно аргументованого дослідження фахівці чекали вже не одне десятиліття. Тільки нові, сучасні умови дали змогу зробити правдиві висновки без озирання на якісь примарні ідеологічні та патріотичні перешкоди, що з успіхом і подолав автор, з糅нувавши кон'юнктурні, уstanoveni (у минулому) уявлення про історичний розвиток Південно-Східної та Центральної Європи пізньоримського часу. Наукова праця Б.В. Магомедова є помітним явищем у вітчизняній історіографії, якісною основою і потужним поштовхом для подальшої поглибленої розробки складної проблеми, крок уперед в її вирішенні.

¹ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — К., 1997. — Т. 1. — С. 259—261.

² Стурдуссон С. Круг земної. — М., 1980 — С. 14—15.

³ Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. — К., 1959; Кроноткін В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г-4-4; Его же. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к САИ. — Вып. Г-4-4) // НЭ. — 1966. — № 6. — С. 74—102.

⁴ Могильников В.А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э. — М., 1974. — С. 159—160; Могильников В.А. Сравнительный анализ погребального обря-

да племен черняховской культуры и населения Готланда // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 150—162; Almgren O. Die ältere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1914. — S. 26—29, 45—48, textfigur 43—50, 83—86, 89, 90, 92, 95; Almgren O., Norman B. Die ältere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1923. — S. 89—92, 122, 129, textfigur 156a—156d, 159a—159b, 160—164, 212, 221, 222; La nécropole romaine à Poetovio. Par Zorica Šubic / Union Internationale des sciences pré— et protohistoriques. Inventaria archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M.E. Mariën. — Jugoslavija. — Fascicule 14 (Y 129 — Y 138), 1972. — Y 137(1); Кастанаян Е.Г. Грунтовые некрополи Боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 264—265; Хришановский В.А. Позднеантичные погребения на некрополе Илурата // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 21—25; Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев, 1990. — С. 108.

⁵ Див., наприклад: Беляев С.А. Отчет о работе Херсонесского отряда ЛОИА АН СССР в 1972 году. — Науч. архив Ин-та археологии

НАН Украины (№ 1972/120). — С. 19—32; Гущина И.И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 32—33, 46—51, 127, 128. — Рис. 1, 2.

⁶ Пиорю И.С. Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период — раннее средневековье). — Киев, 1990. — С. 141—143.

⁷ Махно Е.В. Кантемирівське поселення та могильник культуры полів поховань (Полт. обл.) // АП. — 1952. — 3. — С. 231—241.

⁸ Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972; Талис Д.Л. Керамический комплекс Баклинского городища как источник по этнической истории Горного Крыма в IV—IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С. 55—57.

⁹ Нордан. О происхождении и действиях гетов / Пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. — М., 1960.

Одержано

I.C. ПИОРО

26.02.2002

Jerzy Libera Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy Lublin, 2001 (237 p.; XLII tab.; 57 map)

У 2001 р. у Польщі видано цікаву монографію археолога з Любліна Є. Лібери, присвячену знаряддям з кременю, які були в ужитку серед племен бронзової доби. Безпосередньо розглянуто території Польщі та Західної України, однак для порівняння автор використовував матеріали практично з території всієї Європи.

Ця книга цікава з огляду на кілька обставин. По-перше, якщо крем'яні ранніх періодів — від палеоліту до неоліту — уже давно є об'єктом дослідження, то вироби з кременю доби бронзи часто випадають із поля зору дослідників, основна увага яких зосереджена на металевих виробах. В усякому разі, в Україні нема жодної спеціальної великої праці, присвяченої крем'яним виробам бронзового віку. Подруге, на території Польщі та Західної України в бронзову добу саме вироби з кременю були основними, а техніка їх виробництва досягла вершини. Зокрема, саме в той період

поширилися біфасіальні форми, яким власне й присвячено монографію Є. Лібери.

Територія Західної України надзвичайно багата на мінеральні ресурси, зокрема поклади високоякісного кременю. Саме тут його видобуток і переробка вже в мідну добу досягли високого розвитку. Упорядкування та характеристика виробів з цієї території є винятково важливим завданням.

Можна дискутувати з приводу обраної автором території дослідження. Аналізуючи знахідки з Польщі та України, він лишив за межами праці територію Білорусі, хоча добре обізнаний з цими матеріалами¹. Разом з тим, у дослідженні вироби розглянуто за зонами поширення біфасіальних знарядь. Ясна річ, ці зони не мають жодного відношення до сучасних державних кордонів. Тому логічнішим був би аналіз матеріалу саме в межах зон, адже тоді стане очевидною правомірність їх виділення, кордони тощо. Можливо, майбутні дослідження й будуватимуться таким чином.

Монографія складається з 4 розділів і вис-

© С.С. БЕРЕЗАНСЬКА, М.Ю. ВІДЕЙКО, 2003

новків. Майже половину обсягу видання займають ілюстрації — карти, рисунки. Основою дослідження є докладний каталог, в якому зареєстровано 1615 артефактів. За обсягом він становить понад третину монографії. Докладний опис знахідок досліджуваних категорій біфаціальних знарядь ілюстровано в 42 таблицях. Індекс пам'яток дає змогу швидко відшукати потрібні дані, а також повною мірою оцінити повноту каталогу. Крім того, вміщено 57 карт, які детально ілюструють поширення різних типів виробів. Можливо, карти були б легшими для сприйняття, коли б на них були назви хоча б найбільших річок.

У розділі, присвяченому історії дослідження, звертає на себе увагу дуже уважне ставлення до викладу точок зору, посыпань на думки інших авторів. Можливо, в окремих випадках з підстави бути більш критичним в оцінюванні праць, де висловлено погляди, відмінні від авторських.

Є. Лібера запропонував оригінальну класифікацію біфаціальних форм, яка складається з двох великих груп. Усередині груп, залежно від форми виробів, наявності чи відсутності руків'я, виділено ряд типів і підтипов ². Немає жодних сумнівів, що запропонована в монографії класифікація має всі права на існування. Наскільки вона вдала — покаже час. Однак зробимо кілька зауважень із приводу цієї класифікації. На нашу думку, краще було б класифікувати знаряддя з кременю, виходячи з їхніх функцій. Вдалим прикладом такої класифікації є праця Г.Ф. Коробкової, присвяченої господарчим комплексам доби неоліту — енеоліту ³. Адже з описів Є. Лібери добре видно, що вироби, зараховані до першої групи, в основному з сбрюсою, а до другої — серпами. Той факт, що в окремих випадках вони були поліфункціональними або мали якесь інше призначення, суті не змінюю. Невдалою видається назва, запропонована для другої групи виробів — «ножі». Автор це відчуває й сам, адже в перших розділах у нього вже є ножі, далі — «серпоподібні ножі», а у висновках — уже просто «серпі».

У процесі аналізу питань датування та культурної належності виробів добре помітно різницю між прийнятими в Польщі та Україні схемами періодизації. Адже пам'ятки, зараховані автором до «середнього неоліту» та ранньобронзового віку, у працях українських археологів зараховані до ранньобронзового віку. У плані культурної належності розбіжностей уже значно менше, в усікому разі вони не заважають читанню праці. Автор цілком слушно використовує календарну хронологію, яка спирається на калібровані дати С-14. Лише в одному випадку, як нам здалося, сталося суміщення конвенціональних та каліброваних дат. Ідеється про датування часу появи біфаціальних наконечників серединою IV тис. до Р.Х. ⁴. Автор явно мав на увазі ранні культури степового енеоліту, але вони за календарною хронологією існували саме на 1000 років раніше.

У трьох розділах розглянуто великий фактичний матеріал, який згруповано по зонах поширення та типам виробів. Для кожного хронологічного горизонту та окремої культури виділено власні форми, які відповідають запропонованій класифікаційній схемі. Усе це виглядає досить переконливо. Читачу лишається тільки повірити автору, тому що для критики йому довелося б провести власне дослідження, еквівалентне праці Ю. Лібери. Розділ 4, присвячений аналізу біфаціальних знарядь із Польщі та Західної України, на тлі аналогічних знахідок в Європі здається нам найменш цікавим. Він носить певною мірою компілятивний характер і позбавлений тих рис авторського дослідження, які є окрасою інших розділів праці. Автор виділив у межах Європи 6 зон кременеобробного та кременевидобувного виробництв ⁵. Зауважимо, що на карті показано лише частину Європи, навіть не до Волги, не кажучи вже про Урал. Фактично в розділі йдеється лише про Західну та Центральну Європу.

Для нас не зовсім зрозумілі принципи виділення зон поширення виробів. Характеристика їх дуже нерівномірна, тому існування цих зон викликає сумніви, тим більше що автор не підкріпив свої висновки відповідними таблицями та схемами. Це зробити досить складно хоча б тому, що різниця між біфаціальними формами досить розмита й більш помітна, на наш погляд, між археологічними культурами, ніж між виділеними зонами.

Ведучи розмову про більші зрозуміліші нам регіони, можна з упевністю стверджувати, наприклад, що Наддніпрянсько-Надволжанської зони не існувало. Тут легко можна виділити кілька проміжних зон. Можна вести мову про Донецьку зону, яка базувалася на місцевих покладах кременю. Іншу зону цілком можна виділити в Подесенні, де відомі майстерні, у тому числі й з біфаціальними формами. Утім, досить переконливо виглядає Волинсько-Малопольська зона. Можливо навіть, що її роль в економіці Центральної Європи бронзової доби навіть трохи занижена в дослідженнях. До речі, у Західній Україні вирізняються райони Волині та Подністров'я, які мають відмінності як у сировинній базі, так і у формах відповідних знарядь.

У змістовному висновку автор намагається відтворити картину еволюції біфаціальних виробів у зв'язку з конкретними археологічними культурами, установити походження категорії виробів у цілому. Нарешті, він аналізує біфаціальні знаряддя з погляду їх суспільного статусу.

Із запропонованою хронологічною схемою еволюції біфаціальних виробів можна в цілому погодитися. Особливо це стосується вістрів. Щодо серпів є кілька зауважень. Уявляється, що для території Західної України, імовірно, і Польщі, можливо виділити окремі райони, в яких домінують ті або інші типи серпів. Так, якщо в південних районах Підділя переважно були поширені великі клино-

подібні серпи з тонким загнутим кінцем і широкою п'ятою, то в його північних районах домінували відносно невеликі вузькі знаряддя з плавно зігнутим лезом.

Далі автор наполягає на тому, що серпоподібні вкладиші існували паралельно з цільними серпами⁶. Здається, це не зовсім так. Автору праці відома стаття С.М. Бібікова, присвячена історії крем'яних серпів⁷. У статті зазначено, що ще в трипільській культурі, в енеоліті, існували серпи з кількох вкладишів. Однак вони принципово відрізняються від серпів доби пізньої бронзи, адже виготовлені без використання біфасіальної техніки. У ранньобронзовому віці таких знарядь немає, а поширяються великі біфасіальні вироби. Складні серпи так званого білогрудівського типу набувають поширення лише в пізньобронзовому віці. Вставки до цих серпів, оброблені двосторонньо ретушшю, мають зубчасте лезо. Також вони досить великих розмірів і серед них розрізняють кутові, серединні та п'яточні. Про поширення таких серпів у фінальній бронзовій — ранньозалізній добі в Польщі пишуть не лише С.М. Бібіков, а й Я. Будзинський, Я. Домбровський, П. Макаревич, в Україні — С. Березанська, Л. Крушельницька, на Кавказі — В. Марковін.

Цілком зрозуміло, що, здійснивши збір і впорядкування біфасіальних виробів, Е. Лібера спробував з'ясувати питання їхнього походження. Хоча вогнище їх першіного виникнення лишається не зовсім зрозумілим, у монографії написано на цю тему багато цікавого. Так, великі вістря, на думку автора, є спадщиною технологій, поширеніх ще в культурі Трипілля-Кукутені⁸. Не заперечуючи такої можливості, слід нагадати про велику кількість і значний асортимент подібних виробів, виявлених у степових енеолітических культурах. До речі, у зв'язку з цим викликає подив відсутність у праці опису її аналізу таких виробів, як вістря стріл з віймачтвою основою. Вони досить широко відомі не тільки в Трипіллі-Кукутені, а й у культурах шнурової кераміки, тшинецькій, не кажучи про ямну, катакомбну, багатоваликової кераміки в степовій смузі. Важко також зрозуміти, чому автор не розглядає долотоподібні сокирки, які в основному також виконані біфасіальною технікою, тим більше, що ці вироби знайдено в комплексах разом з іншими знаряддями, описаними в праці.

Намагаючись знайти прототипи для другої групи біфасіальних знарядь — ножів — автор указує на своєрідні камінні криві ножі — «krummesser». Ми не відкидаємо такої можливості, хоча насторожує значний хронологічний розрив. У цілому більш переконливою є відома в літературі версія, розглянута автором (щоправда, без особливого ентузіазму), про наслідування в кремені форм ранніх металевих виробів. Про таку можливість свідчать хронологічний збіг, а також вражуюча подібність окремих форм, наприклад: кинджалів з руків'ям у вигляді риб'ячого хвоста; імітація ливарних швів на кремені тощо.

Е. Лібера не бачить у металевих виробах прототипів для своїх «ножів». Між тим саме в цільних ножах — серпах — імітація металевих виробів є, на наш погляд, найвиразнішою і найпомітнішою. Два основні типи волинських серпів — трикутні і дъзьобоподібні — прямо відповідають раннім бронзовим виробам: перші — серпам, відомим з кабаковського скарбу, другі — численним знахідкам тонких серпоподібних виробів із сильно загнутим лезом.

Слід зазначити, що Е. Лібера добре обізнаний з археологічною літературою з Білорусі, України, Росії, судячи з ґрунтовної бібліографії. Вона містить близько 200 позицій публікацій лише зі згаданих країн. Шкода, що всі вони подані в абсолютно неможливій для адекватного сприйняття транслітерації латинськими літерами. Ця традиція (на жаль, поки що досить поширенна в європейській видавничій практиці) є рециклом добі при мітівних видавничих технологій. Нині вона, на нашу думку, несприйнятлива та є цілковитим анахронізмом з огляду на можливість відтворення комп'ютером будь-яких шрифтів.

Завершуєчи характеристику монографії Е. Лібери, слід зауважити, що вона, поза сумнівами, приверне увагу археологів, причому не лише тих, які вивчають проблематику бронзової доби, а й усіх дослідників проблем крем'яних знарядь. Крім того, книга дуже добре демонструє потребу якомога уважнішого ставлення до вивчення виробів із кременю, знайдених під час дослідження пам'яток бронзової доби, а також осмислення їхніх знахідок.

¹ У бібліографії монографії Е. Лібери досить широко представлено відповідні праці з археології Білорусі.

² Libera J. Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy. — Lublin, 2001. — P. 54.

³ Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческих обществ юга СССР. — М., 1987. — 319 с.

⁴ Libera J. Op. cit. — P. 123.

⁵ Ibid. — Рис. 36.

⁶ Ibid. — P. 120.

⁷ Бібіков С.Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // СА. — 1962. — № 3. — С. 3—24.

⁸ Проте важко погодитися з твердженням, що початок експлуатації міді та масове поширення виробів з неї припадає на третю четверть V тис. до Р.Х., адже мідь у культурі Трипілля була поширенна починаючи з VI тис., а масове розповсюдження мідних виробів (до речі, так само, як і перших біфасіальних виробів — наконечників стріл і дротиків), припадає на першу половину V тис.

⁹ Libera J. Op. cit. — P. 118.

Одержано
15.02.2001

С.С. БЕРЕЗАНСЬКА,
М.Ю. ВІДЕЙКО

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

БЕРЕЗНИЦЬКА Ірина Миколаївна — аспірантка кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Спеціаліст у галузі первісної археології.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — старший науковий співробітник, кандидат історичних наук. Фахівець у галузі античної археології.

ВИНОГРАДОВ Юрій Германович — професор, доктор історичних наук. Інститут загальної історії РАН (Москва). Фахівець у галузі античної археології.

ВИНОКУР Іон Срулевич — професор, доктор історичних наук, академік АН Віщої освіти, завідувач кафедри історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби енеоліту.

ЖУРКО Олексій Іванович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології античного часу.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

КОЗАК Олександра Денисівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі палеоантропології.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідувач бібліотеки Інституту археології НАН України.

МЕГЕЙ Валерій Пилипович — завідувач археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Спеціаліст у галузі ранньослов'янської археології.

МИЛЯН Тарас Романович — старший викладач Львівського державного університету ім. І. Франка. Спеціалізується в галузі ранньослов'янської археології.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ПІОРО Ігор Станіславович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі антропології.

РОМАНЮК Валерій Вікторович — геолог, керівник археологічного клубу при районному ЦТДЮ м. Тараща Київської обл. Вивчає давню історію України.

РУСЯЄВА Марина Вікторівна — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музеєзнавства Національного університету культури та мистецтв. Фахівець у галузі історії античного та скіфського мистецтва.

СИТНИК Олександр Степанович — кандидат історичних наук, завідувач сектору Тернопільського краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі первісної археології.

СТРОКОВА Людмила Володимирівна — завідувач відділу археологічних фондів Національного музею історії України (Київ). Спеціалізується у галузі давнього мистецтва.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, директор Інституту археології НАН України.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — доктор історичних наук, науковий співробітник Археологічного інституту в м. Лейпциг (Німеччина). Фахівець у галузі античної історії та археології, головним чином античного ювелірного мистецтва.

ФИЛИПЧУК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського державного університету ім. І. Франка. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ЯКУБОВСЬКИЙ Василь Іванович — кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ЦУКЕРМАН Константин — директор Центру історії та культури Візантії, СНРНС і Коледжу-Франс (Париж). Спеціаліст у галузі візантології та ранньосередньовічної історії.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АВ	— Археологические вести
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АГСП	— Античные государства Северного Причерноморья
АДЛ	— Археологічні дослідження на Львівщині
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні. Київ
АО	— Археологические открытия
АС	— Археологический съезд
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АФ ІУ НАНУ	— Архів і фонди Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ГИМ	— Государственный исторический музей
ГЭ	— Государственный Эрмитаж
ДБ	— Древности Боспора
ДБК	— Древности Боспора Киммерийского
ДСПК	— Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древности
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии материальной культуры
КБН	— Корпус боспорских надписей
КМГ	— Керченский музей // граффити
К-ПДПУ	— Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАМ	— Краткие сообщение Одесского археологического музея
КФ ИА НАНУ	— Крымский филиал Института археологии НАН Украины
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МГУ	— Московский государственный университет
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інститута археології НАН України
НАИАНАНУ	— Научный архив Института археологии НАН Украины
НМАПВ	— Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині

НС	— Нумизматический сборник
НТШ	— Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПИАУ	— Проблемы истории и археологии Украины
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УДЖ	— Український історичний журнал
Хеб	— Херсонесский сборник, Севастополь
ЭВ	— Эпиграфический вестник
AA	— Athenian Agora
AAC	— Acta Archaeologica Carpatica
AJN	— American Journal of Numismatics, the American Numismatic Society, New York
EPRO	— Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain
JRGZM	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
IOSPE	— <i>Latyschev B.B. Inscriptiones antiquae, graecae at Latinae, orae septentrionalis Ponti Euxini — I — III.</i> Petropolis, 1885–1901.
LSJ	— <i>Liddell H.G., Scott R., Joun S.</i> A Greek-English Lexicon. — Oxford, 1973.
MEFRA	— Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité
MSROA	— Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Óśrodku Archeologicznego
PSI	— Papiri greci e latini, pubblicazioni della Societe italiana per la ricerca del papiri
SEG	— Supplementum Epigraphicum Graecum

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравляем с госпремией.....	3
Статьи	
СМИРНОВ С.В. Археологическая культура: спорные моменты разработки проблемы	7
БЕРЕЗНИЦКАЯ И.Н. Геоморфология палеолитических памятников долины реки	
Бакшала	21
ЗУБАРЬ В.М. К истории Таврики II—I в. до н. э.	27
Публикации археологических материалов	
РУСЯЕВА М.В. Древнейшая скульптура Гермеса Пропилея из Херсонеса Таврического	36
ВИНОГРАДОВ Ю.Г., ЗАЙЦЕВ Ю.П. Новый эпиграфический памятник из Неаполя	
Скифского (предварительная публикация)	44
ВИНОКУР И.С., ЯКУБОВСКИЙ В.И., ЖУРКО О.И., МЕГЕЙ В.П. Вещевый клад	
из летописного Губина	54
К истории древнего производства	
ПЕТРАУСКАС А.В. Добыча и обработка камня на древнерусских поселениях Среднего	
Поднепровья	66
Дискуссии	
ЦУКЕРМАН К. Два этапа формирования древнерусского государства	76
ТОЛОЧКО П.П. Русь изначальная	100
Новые открытия и находки	
ТРЕЙСТЕР М.Ю., ЗУБАРЬ В.М., СТРОКОВА Л.В. Две свинцовые пластины с изображением дунайского всадника из коллекции Национального музея истории Украины	
.....	104
РОМАНЮК В.В. Комплекс находок черняховской культуры из поселения	
у с. Лукьяновка	109
КОЗАК А.Д., ПОТЕХИНА И.Д. Жители «града Владимира» по данным антропологии	
.....	113
Хроника	
БУЙСКИХ С.Б. Международный конгресс антиковедов в г. Бордо	130
КОЗАК Д.Н., ФИЛИПЧУК М.А., МИЛЯН Т.Р. Международная археологическая конференция «Новые технологии в археологии»	
.....	132
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжное обозрение	134
К 60-летию Дмитрия Петровича Недопако	
.....	139
Память археологии	
СЫТНИК А.С. Юрий Полянский—первый исследователь западноукраинского палеолита	
.....	140
Рецензии	
ПИОРО И.С. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса.....	145
БЕРЕЗАНСКАЯ С.С., ВИДЕЙКО М.Ю. Jerzy Libera. Krzemienne forme bifacialne na	
terenach Polski i Zachodniej Ukrainy	149
Наши авторы.....	
Список сокращений.....	152
	154

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, має вміщувати:
  - а) друкований текст у 2 примірниках, обсягом до 1 друкованого аркуша: 24 сторінки разом з анотацією, ілюстраціями, списком рисунків і резюме;
  - б) коротку анотацію статті, що вміщується на початку тексту після заголовка;
  - в) ілюстрації, вкладені в окрему папку чи пакет з цупкого паперу;
  - г) список рисунків;
  - д) резюме російською мовою;
  - ж) список скорочень;
  - з) анкетні дані автора.
2. Увесь без винятку текст (пункт 1, а, б, г – з) слід друкувати 14 кеглем, шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали з відступом ліворуч, знизу та згори не менше за 2,5 см, праворуч — не менше за 1 см.
3. Всі географічні назви — в офіційно прийнятій транскрипції.
4. Слова не скорочують.
5. Підписи під рисунками до статті складають у вигляді окремого списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка в тексті арабськими цифрами, а на полі рукопису проти відповідного посилання олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
6. Якщо ілюстрації мають умовні позначення — «легенду», їх треба розшифровувати у підрисунковому тексті.
7. Слід вказати джерело цитати.
8. Нумерація посилань у тексті має бути наскрізною (по всій статті). Самі посилання і коментарі друкують наприкінці тексту окремим списком. Посилання мають містити повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінки тощо).

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Всі типи ілюстрацій позначають: *Rис.*
2. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізною і послідовною, без пропусків та повторень.
3. Ілюстрації, в тому числі рисунки в таблицях, мають бути пов'язаними з текстом.
4. Креслення мають добре читатися; зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) неприпустимі.
5. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подають у 2 примірниках.
6. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її горішня частина, на зворотному боці це слід позначити.
7. Неприпустимо рисунки вкліювати до тексту.

Подання текстових матеріалів в електронному варіанті є **обов'язковим**; текст має бути у форматі RTF.

Графічні матеріали в електронному варіанті мають бути в форматі **TIFF або JPEG**. Якщо рисунок роздруковано з електронного варіанта, подання відповідного файлу є **обов'язковим**.

УВАГА!

Перевага щодо публікації матеріалів надаватиметься передплатникам журналу.

У разі недотримання перелічених правил редакція має право не розглядати подані матеріали.

До відома авторів та читачів журналу “Археологія”

Виходячи з того що журнал «Археологія» є фаховим виданням, внесеним до переліку наукових видань ВАК України, редакція журналу «Археологія» доводить до відома авторів та читачів вимоги щодо змісту, оформлення і рецензування статей, прийнятих до друку в фахових виданнях згідно з п. 3 Постанови президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.03, а саме:

- ◆ *приймати до друку лише наукові статті, що мають такі необхідні елементи:*
  - ◆ *постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;*
  - ◆ *аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор;*
  - ◆ *виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;*
  - ◆ *формулювання цілей статті (постановка завдання);*
  - ◆ *виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;*
  - ◆ *висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.*
-

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2003, № 1. 1—158